



Suočiti se s prošlošću, opstati u sadašnjosti:

*Položaj i potrebe civilnih žrtava rata u Srbiji,
na Kosovu i u Severnoj Makedoniji*

Gradanske
inicijative

inTeGra

МИРОВА АКЦИЈА
AKSIONI PAQËSOR
PEACE ACTION


NEW SOCIAL INITIATIVE

ICTJ
Justice
Truth
Dignity

PAX
Peace.
Are
you in?

Kolofon

Publikaciju izdaju Građanske inicijative, Integra, Nova društvena inicijativa, Mirovna akcija,
Međunarodni centar za tranzicionu pravdu i mirovna organizacija PAX
Jun 2022
ISBN: 978-94-92487-71-1
NUR: 689

Autori/ke

Severna Makedonija: Dr Elena B. Stavrevska; koautori/ke: Boro Kitanoski, Emrah Redžepi, Marina Đorđioska Kitanoska
Srbija: Jelena Krstić
Kosovo: Milica Andrić Rakić, Kuštrim Kolići
Urednica: Katelajn Šenkel
Koordinacija: Katelajn Šenkel, Bert van der Linde
Urednica izdanja na engleskom jeziku: Franses Eleri, Ujedinjeno Kraljevstvo
Grafički dizajn: Het Ilzeren Gordijn, Holandija
Naslovna strana: Musli Melenica gleda prema kući Kahrimona Pasome, udaljenoj samo 200 metara od njegove kuće,
na putu koji se zove Ulica 22. maja, kao svedočanstvo o događajima koji će im zauvek promeniti živote, Ate Mula, 2022.

Ova publikacija dostupna je na engleskom, albanskom, makedonskom i srpskom jeziku.

Prevod na albanski: Profesionalni jezički centar LINGUA

Prevod na makedonski: Kiril Biserkoski i Gordan Tanaskov; lektura: Julijana Taleska

Prevod na srpski: Milica Jeremić

Zahvalnost

Autorke i autori izražavaju zahvalnost svima koji su podelili svoje uvide i mišljenja kroz intervjuje ili fokus grupe. Takođe, veoma smo zahvalni i za stručnu pomoć i dragocene konsultacije i komentare koje smo dobili od Marije Vujković, Santa Falaske, Keli Madel i Hauarda Varnija.

O nama



Građanske inicijative: Građanske inicijative su udruženje građana za demokratiju i građansko obrazovanje koje već 25 godina radi na obrazovanju građana o njihovim pravima, demokratiji, građanskom društvu, i kako da budu aktivni i ravnopravni građani u odlukama koje imaju uticaja na njihove živote. Vizija Građanskih inicijativa je pravedno društvo građana svesnih svoje odgovornosti i uloge, društveno aktivnih i glasnih u stalnom dijalogu sa otvorenim i odgovornom državom. <https://www.gradjanske.org>



Nevladina organizacija Integra: Misija Integre je podrška u razvoju Kosova, posebno u kontekstu ljudskih prava i integracije, kroz bavljenje i promovisanje priča i iskustava marginalizovanih zajednica, i na taj način pružanje doprinosa demokratskim procesima i izgradnji poverenja i miroljubivog suživota. <https://www.ngo-integra.org>



Nova društvena inicijativa (NSI): Nova društvena inicijativa je organizacija civilnog društva koja se bavi osnaživanjem nevećinskih zajednica u učestvovanju u društvenom i institucionalnom životu Kosova i izgradnji poverenja među zajednicama tako što će ih podržati u procesu suočavanja s prošlošću i normalizaciji odnosa između Kosova i Srbije. <https://www.newsocialinitiative.org>



Mirovna akcija: Mirovna akcija je neprofitna organizacija aktivista koji rade na izgradnji mira i promovisanju kulture nenasilja kroz iniciranje i negovanje konstruktivnog dijaloga, suočavanje s prošlošću, integrisano obrazovanje i regionalnu saradnju. <https://mirovnaakcija.org>



Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (ICTJ): Međunarodni centar za tranzicionu pravdu radi rame uz rame sa žrtvama na dobijanju priznanja i obeštećenja u slučajevima ozbiljnih kršenja ljudskih prava, pozivanju odgovornih na odgovornost, reformi i izgradnji demokratskih institucija i prevenciji ponavljanja nasilja ili represije. <https://www.ictj.org>



Mirovna organizacija PAX: PAX je najveća mirovna organizacija u Holandiji. Radimo na zaštiti civila od posledica rata, okončanju oružanog nasilja i izgradnji inkluzivnog mira. Radimo u oblastima koje su pogođene sukobom širom sveta sa lokalnim partnerima i osobama koje, kao i mi, veruju da svako ima pravo na dostojanstven život u miroljubivom društvu. <https://www.paxforpeace.nl>



Finansirano od strane Evropske unije

Ova publikacija kreirana je uz finansijsku podršku Evropske unije. Za njen sadržaj isključivo su odgovorne Građanske inicijative, ICTJ, Integra, Nova društvena inicijativa, PAX i Mirovna akcija, i isti nužno ne odražava stavove Evropske unije.

SUOČITI SE S PROŠLOŠĆU, OPSTATI U SADAŠNJOSTI

Sadržaj

Skraćenice	6
Uvod	9
1. SRBIJA	14
1.1 Uvod	14
1.2 Položaj i potrebe civilnih žrtava rata	16
1.3 Zvanične inicijative koje se bave nasilnom prošlošću Srbije	38
1.4 Javni diskurs o prošlosti u Srbiji	41
2. KOSOVO	46
2.1 Uvod	46
2.2 Položaj i potrebe žrtava rata na Kosovu	48
2.3 Zvanične inicijative koje se bave tranzicionom pravdom i suočavanjem s prošlošću na Kosovu	67
2.4 Javni diskurs o prošlosti na Kosovu	75
3. Republika Severna Makedonija	80
3.1 Uvod	80
3.2 Položaj i potrebe žrtava i drugih grupa pogođenih oružanim sukobom 2001.	83
3.3 Zvanične inicijative za suočavanje s prošlošću u Severnoj Makedoniji	100
3.4 Opšti nacionalni diskurs o oružanom sukobu 2001 u Severnoj Makedoniji	106
Zaključak	112

Skraćenice

BiH	Bosna i Hercegovina
DDR	Razoružanje, demobilizacija i reintegracija
DP/RL	Raseljeno lice
EULEX	Misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu
FRY	Savezna Republika Jugoslavija
HLC	Fond za humanitarno pravo
ICTY	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
HRW	Organizacija Human Rights Watch
ICMP	Međunarodna komisija za nestala lica
ICRC	Međunarodni komitet Crvenog krsta
IDP/IRL	Interno raseljena lica
JNA	Jugoslovenska narodna armija
REKOM	Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima
NATO	Severnoatlantska alijansa
NVO	Nevladina organizacija
OSCE/OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
REKOM	Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava
SGVB	Seksualno i rodno zasnovano nasilje
TJ/TP	Tranziciona pravda
UNDP	Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNHCR	Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava
UNOCHA	Kancelarija Ujedinjenih nacija za koordinaciju humanitarnih pitanja

Srbija

LAPMB/OVPMB Oslobodilačka vojska Preševa, Medveđe i Bujanovca

Kosovo

CC	Savet za koordinaciju (Udruženja porodica nestalih sa Kosova)
KFOR	Kosovske snage (mirovne snage pod vođstvom NATO-a)
KLA/OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
KRCT	Kosovski centar za rehabilitaciju žrtava torture
MPRC	Resursni centar za nestala lica
TRC	Komisija za istinu i pomirenje
UNMIK	Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu

Severna Makedonija

DPA	Demokratska partija Albanaca (izvorno: Partia Demokratike Shqiptare)
DUI	Demokratska unija za integraciju (izvorno: Bashkimi Demokratik për Integrim)
NLA/ONA	Oslobodilačka nacionalna armija (izvorno: Ushtria Çlirimtare Kombëtare)
OFA	Ohridski okvirni sporazum
PDP	Partija demokratskog prosperiteta (izvorno: Partia për prosperitet demokratik)
SDSM	Socijaldemokratski savez Makedonije (izvorno: Socijal demokratski sojuz na Makedonija)
VMRO-DPMNE	Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo (original: Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija na makedonsko nacionalno edinstvo)
ZUVO 2001–2002	Udruženje učesnika oružanih dejstava u odbrani suvereniteta Republike Makedonije 2001–2002 (original: Združenie na učesnici vo voooruženite dejstvija pri odbrana na suverenitetot na Republika Makedonija 2001–2002)

SUOČITI SE S PROŠLOŠĆU, OPSTATI U SADAŠNOSTI

Uvod

Zapadni Balkan se i dalje bori sa posledicama ratova koji su vođeni između 1990. i 2001. I dok su se ratom pogođene zemlje razvile ekonomski i u pogledu izgradnje institucija i generalne stabilnosti, suočavanje s nasleđem sukoba nije se odigralo na delotvoran način. Ove inherentne društvene tenzije utkane su u tkivo društva Zapadnog Balkana i predstavljaju ključni faktor regionalne politike. U tom smislu, iako se Zapadni Balkan odmakao od perioda nasilja, njegove zemlje se i dalje nisu transformisale u miroljubiva društva. Pored dobrog načina upravljanja i ekonomskog razvoja, transformacija ovih zemalja u demokratska i miroljubiva društva predstavlja važan element u ostvarivanju njihovih težnji da postanu članice Evropske unije (EU). Eksplicitni cilj politike pridruživanja Evropske unije za Zapadni Balkan je učvršćivanje mira kroz ponovno uspostavljanje poverenja među građanima i društvima, omogućavanje pomirenja i dobrih susedskih odnosa, kao i garantovanje trajne stabilnosti.

Tokom proteklih dvadesetak godina, zabeleženo je nekoliko inicijativa na Zapadnom Balkanu za suočavanje s ratnom prošlošću. Mere tranzicione pravde posebno se fokusiraju na sudove/tribunale za ratne zločine i institucionalne reforme – i jedno i drugo su relevantni za pitanje tranzicione pravde, ali bez ostalih elemenata nisu dovoljni za realizovanje društvene transformacije u ratom pogođenim društvima. Druge inicijative za tranzicionu pravdu uključuju utvrđivanje činjenica o nestalim licima od strane, između ostalih, Međunarodnog komiteta Crvenog krsta i Međunarodne komisije za nestala lica. Od početnih 40.000 slučajeva nestalih lica, 70 procenata ovih slučajeva je rešeno, dok se oko 10.000 lica u regionu i dalje vode kao nestala. Ti nerešeni slučajevi ostaju trauma za njihove porodice i širu zajednicu.

Civilno društvo u regionu takođe je pokrenulo mnoge inicijative vezane za tranzicionu pravdu, na primer, u pogledu dokumentovanja, pronalaženja istine, knjiga sećanja, memorijalizacije i omogućavanja dijaloga između različitih etničkih grupa. Zato što su ove inicijative obično manje i ograničenog opsega, i njihov transformativni uticaj je takođe ograničen. Regionalna mreža organizacija civilnog društva, Koalicija za REKOM, zagovarala je za osnivanje Regionalne komisije čiji je zadatak da utvrdi činjenice o svim žrtvama ratnih zločina i drugih ozbiljnih kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. (REKOM). Nažalost, proces se suočio s mnogim preprekama i zaustavljen je. Međutim, marta 2022, u okviru programa podržanog od strane EU „Podrška akterima lokalnog civilnog društva u inicijativama za tranzicionu pravdu i izgradnju poverenja na Zapadnom Balkanu – Mreža pomirenja REKOM“, odabrano je pet inicijativa u prvom pozivu za podnošenje projekata.¹

Glavni faktor koji koči društvenu promenu na Zapadnom Balkanu jeste činjenica da su tekuće nacionalne političke strukture često povezane sa nekadašnjim političkim ili vojnim frakcijama koje su aktivno bile uključene u nasilne sukobe. Većina zemalja regiona bori se sa široko rasprostranjenim poricanjem ratnih zločina, falsifikovanjem istorije i ojačanim etnonacionalističkim politikama. Tokom

¹ Udruženje Zaboravljena djeca rata (Bosna i Hercegovina) i projekat Simboli izgubljene prošlosti; GAIA (Kosovo) i projekat Propitivanje propagande kroz sećanje; Centar za zagovaranje demokratske kulture – ACDC (Kosovo) i projekat Suočavanje s prošlošću i pomirenje na Kosovu kroz podizanje svesti o problemu nestalih lica; Vojvodanski građanski centar (Srbija) i kratak film „Milena“; Strip centar Makedonije (Severna Makedonija) i projekat „Sve što želimo da kažemo je dajte šansu pomirenju“.

celog posleratnog perioda, žrtve rata su imale tek marginalnu ulogu. U ovom polarizovanom kontekstu, većina grupa žrtava nisu mogle da dokumentuju ili podele svoja iskustva ili dođu do istine ili odštete. Nisu bile obučene da podignu svoj glas. Posebno žene žrtve nisu imale gotovo nikakav prostor za dobijanje priznanja, prihvatanja ili odštete. One su uglavnom bile viđene kao žrtve seksualnog nasilja u vezi sa ratom, što tek od skora postaje destigmatizovano. Međutim, pored toga što bivaju priznate, ženama je potrebna podrška za puno učešće u dijalozima o prošlosti – i to ne samo kao žrtvama. Generalno su se inicijative za tranzicionu pravdu veoma malo bavile pitanjem rodni normi, što je dovelo do toga da su šira ženska iskustva, položaj i potrebe bili zanemareni.

Žrtve rata suočene su sa brojnim problemima: odsustvom pravde i veoma slabim položajem na suđenjima; nedovoljnom podrškom države, uključujući finansijske i materijalne reparacije; slabom podrškom donatora i opštim nedostatkom saosećanja društva koje bira da žrtve i njihove probleme ne vidi. Generalno gledano, udruženja žrtava su institucionalno slaba i nisu u mogućnosti da pokrenu ili vode ozbiljne programe zagovaranja ili druge kampanje. Grupe žrtava obično nemaju osnovna znanja o tranzicionoj pravdi i većini zvanično registrovanih organizacija nedostaju osnovni institucionalni kapaciteti i strateški pristup. Mnoge grupe žrtava su polarizovane i trpe politički uticaj; njihov je diskurs obično zasnovan na emocijama i mržnji prema „drugom“. U takvom kontekstu žrtvama je teško da pronađu podršku i dostignu pravdu ili da podele svoje priče. Istovremeno, na nivou društva nije postignut nikakav uspeh u suočavanju s prošlošću.

Ovo istraživanje bavi se društvenim položajem žrtava rata u Srbiji i na Kosovu i grupa pogođenih oružanim sukobom u Severnoj Makedoniji, kao i njihovim specifičnim potrebama i izazovima. Ove tri zemlje imaju različite i interesantne kontekstom određene okolnosti. Srbija je bila glavni akter, uključena u četiri rata na prostorima bivše Jugoslavije između 1990. i 1999, što je uticalo na sve delove srpskog društva. Nekoliko stotina hiljada ljudi direktno je bilo uključeno u ratne operacije, a mnogi civili su stradali, uključujući i dezertere, antiratne aktiviste i ratne novinare. Gotovo da nema udruženja žrtava u zemlji, a diskurs o prošlosti oblikuju etnonacionalistički političari koji ne podržavaju osnovne principe ili procese tranzicione pravde, kao što su utvrđivanje istine i garantovanje dostizanja pravde. Velika većina žrtava u Srbiji (uključujući žrtve ratnih zločina koje su počinile srpske snage) nemaju pravnu zaštitu. Sukob na Kosovu 1998–1999. zahvatio je sve delove Kosova, i uticao na živote čitave kosovske populacije. Sukob je dalje pogoršao već ozbiljno zaoštrene odnose između Albanaca i Srba. Generalno je javni diskurs kontrolisan od strane političkih elita na Kosovu i u Srbiji, što nastavlja da negativno utiče na odnose između kosovsko-albanskih i kosovsko-srpskih zajednica. Tokom proteklih dvadeset godina, nekoliko mehanizama je kreirano za suočavanje sa nasleđem rata, ali se većina pokazala kao nedosledna i neadekvatna.

Iako je Severna Makedonija uspela da održi relativnu stabilnost tokom raspada Jugoslavije, oružani sukob je izbio 2001, kada se albanska Oslobođilačka nacionalna armija (ONA) podigla na oružje zbog represije koju je sprovodila makedonska vlada. Sukob je trajao osam meseci, i iako je bilo relativno malo žrtava i manje zločina nego u Srbiji i na Kosovu, posledica sukoba je 171.000 raseljenih lica. Ohridski okvirni sporazum iz avgusta 2001. reguliše tranzicionu pravdu na nacionalnom nivou, ali nikakvi procesi za utvrđivanje odgovornosti nisu utvrđeni. Iako su bivši pripadnici albanske gerilci integrisani u politički sistem, a velika albanska manjina dobila više prava, društvo je i dalje potpuno polarizovano. Debata u javnosti o oružanom sukobu ne postoji, veoma izraženi nacionalistički narativi opstaju, i nema prostora za multiperspektivnost. Etnička netolerancija ima duboke korene i prenosi se sa generacije na generaciju. Nepoverenje i mržnja između etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca eksplodiraju u vreme političke krize, a druge etničke manjine su zanemarene ili skrajnute, posebno Romi koji se i dalje suočavaju sa ozbiljnom diskriminacijom.

Dok postoje razlike između ove tri zemlje kada su u pitanju vreme i razmere njihovih ratova i način na koji su njihove posleratne administracije odgovorile na ova nasilna nasleđa, zabeležene su i neke zajedničke osobine. One uključuju: etničku polarizaciju kroz jednostrane narative o prošlim ratovima; institucionalno slabe grupe žrtava koje se koriste u političke svrhe umesto da dobiju podršku za dobijanje reparacija ili dostizanje pravde; međugeneracijsko prenošenje jednostranih istorijskih priča; muški i ženski stereotipi o žrtvama i herojstvu i nedostatak društvenog prostora za razmatranje i diskutovanje o nasilnoj prošlosti.

Ovo istraživanje posmatra tri dimenzije u vezi sa udruženjima žrtava u Srbiji, na Kosovu i u Severnoj Makedoniji:

1. Položaj i potrebe žrtava i drugih grupa pogođenih sukobom, u smislu: njihove socijalne situacije; njihovog položaja u odnosu na druge relevantne zainteresovane strane (političke, NVO, slične inicijative); njihov nivo organizacije; aktivnosti koje sprovode za postizanje svog cilja i izazove sa kojima se suočavaju. Specifične potrebe (ne)zvaničnih grupa žrtava utvrđene su u pogledu organizacionih kapaciteta, znanja o tranzicionoj pravdi i veština koje su neophodne za održavanje njihove borbe. Posebna pažnja posvećena je položaju i statusu žena žrtava;
2. Zvanične inicijative (vođene od strane države) za suočavanje s prošlošću, uključujući i postojanje mera i zakona relevantnih za žrtve i druge grupe pogođene ratom ili nasilnim sukobom;
3. Nacionalni diskurs o nasilnoj prošlosti svake od ovih država.

Istraživanje se fokusira na prvu dimenziju, i utvrđuje položaj i potrebe osoba pogođenih sukobom, dok druga dimenzija smešta položaj žrtava u politički i pravni kontekst. Treća dimenzija obezbeđuje kontekst opisivanjem mejnstrim diskursa o ratnoj prošlosti svake od ovih zemalja. Tri poglavlja raspoređena po zemljama prate istu strukturu.





Dušanka Kojić supruga nestalog muža iz Nove Gradiške. Njegovo telo nikada nije pronađeno.
Autor fotografije: Borislav Pešić Blagoja, 2022.

1. SRBIJA

1.1 Uvod

Srbija je jedina država nastala raspadom Jugoslavije koja je bila uključena u četiri oružana sukoba. U ratovima koji su vođeni van njene teritorije – tj. u Sloveniji (1991), Hrvatskoj (1991–1995) i Bosni i Hercegovini (1992–1995) – Srbija nije zvanično učestvovala u sukobu, ali je bila izrazito uključena u vojnom, materijalnom, političkom i finansijskom smislu. U godinama raspada Jugoslavije, Srbija je preuzela kontrolu nad Jugoslovenskom narodnom armijom (JNA) i to iskoristila za postizanje svojih nacionalističkih ciljeva. Pod izgovorom da čuva Jugoslaviju, JNA je najpre bila uključena u rat u Sloveniji, iz kog je izašla poražena nakon deset dana. Na početku rata u Hrvatskoj, JNA se predstavljala kao neutralna strana koja nastoji da odvoji zaraćene strane, ali se ubrzo priklonila Srbima i aktivno uključila u povezivanje teritorija koje su kontrolisali Srbi, uključujući i napade na mesta širom Hrvatske.² U Bosni i Hercegovini (BiH), JNA je pomagala ostvarivanje ideje Velike Srbije, naoružavanjem srpskog stanovništva i pružanjem pomoći da se određene opštine dovedu pod kontrolu bosanskih Srba.³ Po napuštanju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, JNA je ostavila značajnu količinu vojne opreme tamošnjim oružanim snagama, a srpska vojska i civilne vlasti nastavile su da pružaju logističku, materijalnu, finansijsku i pomoć u ljudstvu novoformiranim vojnim snagama na teritorijama pod kontrolom Srba.⁴

Rat na teritoriji Srbije izbio je 1998–1999. na Kosovu, tadašnjoj pokrajini u okviru Srbije.⁵ Srbija je bila direktno angažovana kroz učestvovanje svoje vojske, policije i paravojnih snaga, koje su bile pod kontrolom snaga bezbednosti. Tokom decenije koja je usledila nakon sukoba, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju optužio je srpsku vojsku, policiju i političko vođstvo za udruženi zločinački poduhvat čiji je cilj bio promena etničke ravnoteže na Kosovu i omogućavanje kontrole nad pokrajinom srpskim vlastima putem ratnih zločina, zločina protiv humanosti i kršenja zakona i pravila ratovanja. Vojska i policija su takođe bile uključene u unutrašnji oružani sukob sa Oslobodilačkom vojskom Preševa, Medveđe i Bujanovca (2000–2001), koji je takođe bio povezan sa sukobom na Kosovu, međutim to je bio i jedini oružani sukob nakon promene (pro)ratnog režima u Srbiji.

Složenost, preplitanje, prekogranični i etnički karakter oružanih sukoba u kojima je Srbija učestvovala, uticali su, između ostalog, na činjenicu da su brojne žrtve tragale za utočištem na njenoj teritoriji. Pre svega, izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine stizale su u Srbiju u talasima, stvarajući na taj način do tada najveću izbegličku krizu u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Sa završetkom sukoba na Kosovu, veliki broj raseljenih lica ulio se na teritoriju onoga što je tada bila centralna Srbija. Izbeglice i raseljena lica uključuju i članove porodice onih koji su nasilno nestali i onih koji trpe psihološke i/ili fizičke posledice rata. Pored toga, jedan deo izbeglica je bio nasilno regrutovan i poslat na ratište u Bosni i Hercegovini, od kojih su neki učestvovali u genocidu u Srebrenici. Unutrašnji oružani sukob u

² Jovana Kolarić, 2018. Dossier: The JNA in the Wars in Croatia and BiH, Belgrade: Humanitarian Law Center (HLC)

³ Ibid.

⁴ Na primer, brojni oficiri u ovim vojskama dobijali su plate kroz centre za osoblje Jugoslovenske armije.

⁵ U socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1991), Kosovo je bilo poznato kao Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija, u okviru jugoslovenske (konstitutivne) republike Srbije. Godine 1989, režim Slobodana Miloševića ukinuo je autonomiju ove pokrajine i ona je nastavila da bude deo Srbije. Na nezvaničnom referendumu 1991, Albanci su glasali za nezavisnost, ali taj status nije priznat od strane nijednog međunarodnog aktera, osim Albanije.

Preševu/preševskoj dolini ostavio je iza sebe građane koji i dalje trpe maltretiranje, koji nastavljaju da tragaju za svojim nestalima i koji ne veruju institucijama svoje zemlje.

Posledice rata u Srbiji takođe su se osetile i na onim teritorijama koje nisu bile direktno izložene sukobima, kao i među civilnim stanovništvom koje ni na koji način nije učestvovalo u sukobu. Delovi Sandžaka s većinskim bošnjačkim stanovništvom pretrpeli su najveći udarac. Kako se graniči sa Bosnom i Hercegovinom gde je rat besneo, Sandžak je postao strateški značajan, dok su sunarodnici na suprotnoj strani (bosanskih) Srba, Bošnjaci, bili smatrani državnim neprijateljima. Nekoliko godina su Bošnjaci trpeli zastrašivanje, ilegalno zatvaranje, ispolitizovana suđenja, policijsku torturu, otmice, proterivanja i ubistva. Slično tome, tokom rata na Kosovu, Albanci u Preševu/preševskoj dolini trpeli su brojne i teške instance kršenja ljudskih prava. Nacionalistička vojna politika Srbije takođe je uticala i na Hrvate u multietničkoj pokrajini Vojvodini, gde su zastrašivani i gde su trpeli pritisak da se isele iz zemlje, što je dovelo do proterivanja na desetine hiljada ljudi.⁶

Porodice koje su imale sinove na redovnom odsluženju vojnog roka ili čiji su sinovi mobilisani i poslani na ratište, takođe su propatile. Rat je posebno bio okrutan prema ženama, koje su bile direktne žrtve nasilja tokom sukoba, ali koje trpe i produžene posledice rata koje se nastavljaju i danas. U tom smislu, njihova izloženost nasilju u porodici pod uticajem ratne traume je zastrašujuća.

Na kraju, žrtve ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bile su izložene nasilju i u samoj Srbiji. U najmanje osam logora, srpske snage bezbednosti držale su i mentalno, fizički i seksualno zlostavljale i ubijale Hrvate i Bošnjake zarobljene tokom oružanih akcija u ratom zahvaćenim oblastima ili prilikom bega iz takvih akcija u potrazi za utočištem u Srbiji.⁷

Osim Hrvata proteranih iz Vojvodine i zarobljenika u logorima širom Srbije, većina gorepomenutih žrtava danas žive u Srbiji, čekajući i dalje pravdu. Njihov tačan broj se ne može utvrditi iz različitih razloga, ali je sigurno da ih ima više od 220.000. Neke grupe žrtava organizovale su se u udruženja, dok su druge žrtve povezane u neformalnim grupama; neke grupe su vidljivije od drugih. Grupe koje udružuju Srbe iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i sa Kosova ujedinjene su u formalna udruženja, i vidljivije su opštoj populaciji; takođe one uživaju i značajniju političku podršku srpskih institucija. S druge strane, grupe koje okupljaju manjinske narode i dalje su priznate uglavnom u lokalnim zajednicama i u okviru svojih etničkih grupa. Potpuno nevidljive su grupe žrtava koje, zbog egzistencijalnog straha, nisu rade da se izjašnjavaju kao žrtve, kao što je slučaj sa nasilno mobilisanim izbeglicama ili Albancima iz Preševa/preševske doline.

Trideset godina nakon početka oružanog sukoba u bivšoj Jugoslaviji, sve žrtve koje žive u Srbiji i dalje su politički, socijalno i ekonomski zanemarene. Njihovi zahtevi uključuju krivično gonjenje onih koji su odgovorni za počinjene zločine, otkrivanje šta se desilo sa nestalima, političko i socijalno priznanje, finansijsku podršku i javno priznanje u okviru Srbije, i, posebno, priznanje društava iz kojih su pobjegli. Umesto toga, oni su već decenijama suočeni s neadekvatnim pravnim rešenjima u vezi sa reparacijama, nekažnjavanjem onih koji su planirali, organizovali, naredili, izvršili i prikrili ratne zločine, nedostatkom mogućnosti za razgovor o sopstvenim iskustvima sa sugrađanima i drugima, javnim veličanjem osuđenih ratnih zločinaca koji su i dalje politički aktivni, tišinom koja okružuje

6 Jovana Kolarić, 2019. Dossier „Crimes against Croats in Vojvodina“, Belgrade: HLC

7 Tatjana Tabački i Andrej Jakovljević. „Prison camps in Serbia in the 90s“, Portal YU Historia, dostupno [ovde](#)

sudski ustanovljene činjenice u vezi sa počinjenim zločinima i njihovim iskrivljenjem kako bi se uklopile u zvanični državni narativ – da Srbija nije učestvovala u ratovima devedesetih godina prošlog veka i da je samo srpski narod taj koji je tokom njih patio. Krajem 2021. rastuća podrška javnosti ratnim zločincima koji se smatraju herojima posebno je uznemirujuća.

METODOLOGIJA

Inicijalno desk istraživanje počelo je s podacima iz izvora na srpskom i engleskom jeziku o pravnim i političkim okvirima u vezi sa oružanim sukobima devedesetih godina, informacijama o grupama žrtava iz tog perioda, medijskim izveštavanjem i postojećim istraživanjima. Desk istraživanje potvrdilo je nedostatak sveobuhvatnog istraživanja položaja žrtava rata u Srbiji. Kasnije su sprovedeni polustrukturisani intervjui i fokus grupe sa 23 osobe tokom aprila i maja 2021. godine. Ispitanici su odabrani od strane istraživača i Građanskih inicijativa, nakon šireg mapiranja koje uključuje udruženja žrtava i neformalne grupe koje su aktivne u Srbiji, pojedinačne žrtve i aktere uključene u zagovaranje za prava žrtava, pružanje podrške i usluga žrtvama (uglavnom nevladine organizacije i međunarodne organizacije).

Ključni ograničavajući faktori bili su nedovoljno vremena na raspolaganju za sprovođenje istraživanja i pristupačnost određenih grupa žrtava u Srbiji. Zbog toga, istraživanje na terenu nije moglo da uključi sve civilne žrtve ratnih kategorija. Uključeni su ratni zločini i teške povrede ljudskih prava. Mnogi imaju višeslojno ratno iskustvo koje uključuje nekoliko aspekata stradanja. Intervjui sa grupama žrtava sprovedeni su na srpskom jeziku i bili su usredsređeni na lično iskustvo tokom ratova i nakon ratova, na način na koji ispitanici vide svoju trenutnu situaciju i kakve su njihove potrebe i očekivanja. Intervjui s ostalim akterima sprovedeni su na srpskom i engleskom jeziku i fokusirali su se na njihova iskustva u pogledu saradnje i pružanja podrške žrtvama, lekcije koje su naučili, pravne praznine i procene kapaciteta i potreba. Većina intervjua i fokus grupa održana je uživo, dok su neki sprovedeni onlajn zbog mera sprečavanja pandemije COVID-19. Ispitanicima je pružena mogućnost da svoj doprinos daju anonimno kako bi im bilo omogućeno da se slobodno izraze i da zaštite one koji pripadaju ranjivim grupama od bilo kog oblika odmazde.

Treći element istraživanja odnosio se na smeštanje saznanja o položaju i potrebama grupa žrtava u okviru specifičnog sociopolitičkog konteksta. To omogućava bolje razumevanje problema i osvetljava faktore koji mogu imati uticaja na inicijative i unapređenje njihove situacije. Štaviše, to će, nadamo se, poslužiti kao upozorenje međunarodnoj zajednici i drugim zainteresovanim stranama o tome koliko je Srbija odstupila od svoje proklamovane posvećenosti mirnom rešavanju nasleđa ratova devedesetih.

1.2 Položaj i potrebe civilnih žrtava rata

Srbiji nedostaju novija sveobuhvatna istraživanja o položaju i potrebama civilnih žrtava rata u bivšoj Jugoslaviji između 1991. i 2001. godine. Istraživanja koja postoje bave se samo nekim aspektima, kao što je potreba žrtava da dobiju zvanično priznanje u vidu reparacija⁸ ili iskustva žrtava koje svedoče na sudu.⁹ Neka istraživanja spominju ovo pitanje posredno, kao što je slučaj istraživanja suđenja za ratne zločine¹⁰ ili krivično gonjenje seksualno i rodno zasnovanog nasilja u ratu.¹¹ Istraživanja o žrtvama u Srbiji sprovedena su od strane malog broja organizacija civilnog društva i akademika.

Tačan broj žrtava ratova koji su posledica raspada Jugoslavije¹² a koje žive u Srbiji ili čak njihov približan broj nemoguće je odrediti zbog protoka vremena i odsustva volje države da identifikuje žrtve i vodi sistematizovane podatke o ovom pitanju. Iz istog razloga, teško je proceniti broj neformalnih udruženja žrtava, u kombinaciji sa činjenicom da neka od njih funkcionišu samo *de jure* (na papiru), a druga nisu registrovana ali operišu *de facto*.

Dalje, razlika između nekoliko kategorija žrtava, uključujući dve različite grupe direktnih žrtava rata i žrtava kršenja ljudskih prava počinjenih u okviru konteksta oružanih sukoba, predstavlja još jedan izazov ovom procesu. Iako jasna distinkcija nije uvek moguća, za ovaj izveštaj žrtve delimo u dve kategorije: direktne žrtve rata i žrtve kršenja ljudskih prava u kontekstu rata.

DIREKTNE ŽRTVE RATA

1. **Izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine** – Godine 1996, odmah po završetku ratova, ukupno 537.937 izbeglica plus 79.791 ratom pogođenih osoba iz Hrvatske i BiH registrovano je u Srbiji. Prema zvaničnim podacima, 90% ovih izbeglica su bili Srbi. Podaci ne preciziraju kojoj etničkoj grupi pripada ostalih 10%, ali neki od njih su verovatno bili Romi, neki iz mešanih brakova, a drugi se ne identifikuju kao Srbi (npr. ima još uvek onih koji se određuju kao „Jugosloveni“). Tokom godina, većina izbeglica se integrisala u Srbiji, dok se manji broj vratio u Hrvatsku ili BiH. Od jula 2020. zabeleženo je 25.794 izbeglica iz Hrvatske i BiH u Srbiji.¹³
2. **Raseljena lica (RL) sa Kosova** – Nakon rata na Kosovu 1998–1999, 187.129 osoba izbeglo je u centralnu Srbiju, najviše Srba, ali i osoba iz drugih nealbanskih

8 Meris Mušanović, 2021. The right to reparation in compensation lawsuits: the practice of Serbian courts 2017-2020 Humanitarian Law Center (HLC); Meris Mušanović, 2019. Policy Paper: Improving the Status and Rights of Victims and Witnesses in War Crimes Proceedings in Serbia, HLC; Jasmina Kijevčanin, 2019 "Redress for Victims of the NATO Bombing of the Radio Television of Serbia: The Example of Monuments", *Journal of Victimology and Victim Justice* 2(2) 129–140.

9 King K., Meernik J., Rubert S., De Smit T., Vranov Schoorl H., 2016. *Echoes of Testimonies: A pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY*. University of North Texas and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia

10 Marina Kljaić, 2021. Report on war crime trials in Serbia during 2020, HLC.

11 Ivana Žanić, 2019. Policy Paper: *Prosecution of Crimes of Sexual Violence during Armed Conflicts before the Courts of the Republic of Serbia*, HLC

12 Za potrebe ovog istraživanja, upotrebljena je definicija navedena u tekstu Osnovni principi i smernice prava na pravni lek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnih ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava Ujedinjenih nacija: „Termin 'žrtva' podrazumeva osobu koja je, individualno ili kolektivno, pretrpela štetu, uključujući fizičku povredu ili mentalno oštećenje, emocionalnu patnju, finansijski gubitak ili značajno umanjeње svojih fundamentalnih prava, kroz dela ili propuste koji predstavljaju teško kršenje međunarodnog krivičnog zakona ili teško kršenje međunarodnog humanitarnog prava. Termin 'žrtva' takođe uključuje, tamo gde je to primenljivo, neposrednu porodicu ili izdržavane članove porodice direktne žrtve i osobe kojima je naneta povreda u pokušaju da pomognu žrtvama u nevolji ili da spreče viktimizaciju“.

13 [Statistical Overview of Refugees and IRL by Municipality 2018 eng.xlsx \(kirs.gov.rs\)](#)

zajednica.¹⁴ U narednih pet godina, stiglo je još oko 20.000 novih raseljenih lica, što je do kraja 2005. činilo brojku od 209.021 osobe. Prema zvaničnim podacima iz jula 2020, u Srbiji danas živi 196.995¹⁵ raseljenih lica sa Kosova (koja su Kosovo napustila između 1998. i 2004. godine).

3. **Porodice nestalih lica** – Godine 2020. Srbija je i dalje tragala za 2.453 nestala lica.¹⁶ Ova brojka uključuje: 1) građane Srbije koji su nestali tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini; 2) građane ovih država srpskog porekla ili/i one koji su u Srbiju pobjegli kao izbeglice; 3) Srbe i nealbansko stanovništvo koji su nestali tokom rata na Kosovu.¹⁷ Osobe nestale tokom ratova u Jugoslaviji uključuju i one koje su uhapšene, zatvorene, otete, ili na bilo koji drugi način lišene slobode od strane državnih organa ili naoružanih formacija koje su aktivno deystvovalе protiv njih, ili od strane osoba ili grupa osoba koje deluju uz dozvolu, podršku ili saglasnost vlade ili naoružanih formacija, a čije boravište ostaje nepoznato. Uz porodice koje se sastoje od više članova, broj članova porodica koje tragaju za svojim voljenima je zapravo mnogo veći.
4. **Porodice građana Srbije koji su oteți iz autobusa u Sjeverinu** (opština Priboj, Srbija) i iz voza u Štrpcima (opština Rudo, BiH) od strane bosanskih Srba i ubijeni – 35 žrtava (34 osobe bošnjačkog i jedna osoba hrvatskog porekla). Uz porodice koje se sastoje od više članova, broj članova porodica koje pate zbog ovog gubitka je mnogo veći.
5. **Porodice ubijenih** – Broj ubijenih civila (različite etničke pripadnosti, uključujući i Albance, Aškale, balkanske Egipćane, Bošnjake, Hrvate, Crnogorce, Rome, Srbe i druge) nemoguće je utvrditi iz nekoliko razloga: ne postoje zvanični ili potpuni dokazi, preklapanje žrtava, činjenice da njihove porodice nisu deo udruženja ili grupa itd.
6. **Oni koji su preživeli ratne zločine** – osobe koje su bile podvrgnute teškim oblicima kršenja ljudskih prava u ratu, obično sa fizičkim i/ili psihološkim posledicama. Broj žrtava koje pripadaju ovoj grupi ostaje nepoznat zato što zvanični (državni) podaci uključuju samo određene žrtve iz ratova u Jugoslaviji devedesetih godina (videti okvir), dok istovremeno uključuju žrtve iz drugih ratova. Prema nepotpunim zvaničnim arhivama, godine 2019. bilo je 905 civilnih invalida rata u Srbiji, uključujući i civilne invalide iz Drugog svetskog rata.¹⁸
7. **Nasilno mobilisane izbeglice i njihove porodice** Oko 10.000 izbeglica (uglavnom srpskog porekla) prisilno je poslato na ratište.¹⁹ Najmanje 54 je ubijeno ili je nestalo.
8. **Porodice civila ubijenih ili mučenih tokom unutrašnjeg oružanog sukoba** između Oslobođilačke vojske Preševa, Međveđe i Bujanovca (LAPMB) i srpskih snaga bezbednosti u Preševu/preševskoj dolini od januara 2000. do avgusta 2001.

¹⁴ Prema zvaničnim podacima, 76% interno raseljenih lica bili su Srbi, 11% Romi i 13% Crnogorci, Bošnjaci i Egipćani. Izvor: *Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije* (Registration of persons displaced from Kosovo and Metohija), Komesarijat za izbeglice Republike Srbije i UNHCR; na srpskom dostupno [ovde](#)

¹⁵ *Statistical Overview of Refugees and IRL by Municipality 2018 eng.xlsx* (kirs.gov.rs)

¹⁶ *Izveštaj o radu Komisije za nestala lica u periodu od 1. januara do 31. decembra 2020. godine* (Commission on Missing Persons Annual Report for 2020), Komisija za nestala lica, na srpskom dostupno [ovde](#).

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Obrazloženje Zakona o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, na srpskom dostupno [ovde](#).

¹⁹ Kolarić Jovana, 2019. Dossier: Forcible Mobilisation of Refugees, HLC

Porodice najmanje 16 ubijenih ili nestalih civila i najmanje 150 osoba (Albanaca i Srba) koje su maltretirane od strane srpskih snaga bezbednosti²⁰ nisu priznate kao civilne žrtve rata.

9. **Žrtve vojne intervencije NATO-a** – 260 civilnih žrtava (različite etničke pripadnosti) ubijenih u Srbiji, koja je tada još uvek bila deo Savezne Republike Jugoslavije (Srbija, Crna Gora i Kosovo).²¹ Stvarni broj je možda i veći, uzmemo li u obzir da su građani Srbije takođe ubijeni tokom vojne intervencije NATO-a na Kosovu i u Crnoj Gori.

ŽRTVE KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA U RATU

10. **Žrtve državne represije koja je sprovedena nad sandžakim Muslimanima** (Bošnjacima) tokom rata, između 1992. i 2000. godine – na destine hiljada žrtava policijske torture/nezakonitog zadržavanja (17.000), politički motivisanih suđenja, ubistava, otmica, maltretiranja, zastrašivanja, nasilnog proterivanja.²²
11. **Žrtve državne represije nad Albancima u južnoj Srbiji** tokom vojne intervencije NATO-a – 11 ubijenih i nepoznat broj onih koji su podvrgnuti maltretiranju i mučenju od strane srpskih snaga.²³
12. **Nesrpsko stanovništvo** (Albanci, Hrvati, Muslimani, Jugosloveni²⁴) koje živi u Srbiji i podvrgnuto je maltretiranju, zastrašivanju, diskriminaciji i/ili fizičkom nasilju – broj je nepoznat.²⁵

Kategorija posrednih žrtava rata takođe uključuje žrtve nasilja u porodici prouzrokovanog postratnom traumom (PTSD sindrom), kao i članove porodica civila koji su nasilno regrutovani i poslani na ratište. Još jedna posebna kategorija žrtava su žene žrtve rata, posebno žene izbeglice i žrtve seksualno i rodno zasnovanog nasilja u ratu (i gorepomenutog nasilja u porodici), čiji brojevi ostaju nepoznanica.

Na kraju, nekoliko destina hiljada građana Srbije hrvatske etničke pripadnosti bili su žrtve zastrašivanja, maltretiranja i proterivanja iz Autonomne Pokrajine Vojvodine između 1991. i 1995.²⁶ Većina se naselila na prostoru Hrvatske, ali i dalje zahtevaju pravdu i obeštećenje od srpskih državnih institucija.²⁷

Nekoliko faktora onemogućilo je da položaj i potrebe svih gorepomenutih kategorija žrtava budu uključeni u jedan sveobuhvatan istraživački projekat.

20 Goran Miletić, 2003. Albanians in Serbia – Preševo, Bujanovac, and Medvedja, HLC

21 754 Victims of NATO bombing, Press Release, 23 March 2018, HLC, dostupno [ovde](#).

22 Semiha Kačar, 2002. Testimonies from Sandzak, Sandžak Committee for Human Rights and Freedoms in Serbia.

23 Miletić, 2003, op. cit.

24 Neki ljudi se izjašnjavaju kao Jugosloveni.

25 Hrtkovci – Pritisak na Hrvate u Srbiji (Hrtkovci – Pressuring Croats in Serbia), Izveštaj, 1993, HLC, dostupno na srpskom [ovde](#); *Priboj – Diskriminacija, otmica*

i zastrašivanje Muslimana u Srbiji (Priboj – Discrimination, abductions and intimidation of Muslims in Serbia), Izveštaj, 1993, HLC, dostupno na srpskom [ovde](#);

Policijsko nasilje na beogradskim ulicama (Police violence on the Streets of Belgrade), Izveštaj, 1993, HLC, dostupno na srpskom [ovde](#); *Srpsko-albanski zatvorenici*

– Devizno vaganje pravde (Serbian-Albanian Prisoners – Weighting of Justice through foreign Currency), Saopštenje 2000, HLC, dostupno na srpskom [ovde](#);

Human Rights Abuses of Non-Serbs in Kosovo, Sandzak and Vojvodina, 1993, Human Rights Watch; *Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji* (Report on Increased

Repression in Serbia), 2000, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, dostupno na srpskom [ovde](#).

26 Jovana Kolaric, 2019. Dossier: Crimes Against Croats in Vojvodina, HLC

27 Predstavnici Fonda za humanitarno pravo u razgovoru s autorom.

Ključni ograničavajući faktori bili su kratak vremenski rok na raspolaganju za istraživanje i dostupnost određenih grupa žrtava u Srbiji. Fokus je stoga bio na grupama žrtava iz kategorija 1, **2, 3, 4** i **10**. Žrtve iz **kategorija 5** i **6** su takođe bile uključene, uzimajući u obzir to da se u mnogim slučajevima ova vrsta zločina preklapa sa drugim oblicima kršenja ljudskih prava (prisilni nestanak, raseljavanje, etničko čišćenje itd.). Drugim rečima, grupe žrtava koje su bile predmet istraživanja i koje su učestvovala u intervjuima imaju višeslojno ratno iskustvo koje uključuje nekoliko aspekata patnje. Neke od žrtava iz kategorija **8** i **11** su uključene u okviru konteksta šire zajednice žrtava.

Istraživanje o grupama žrtava iz kategorija **7** i **12** zahtevalo bi više vremena i resursa, dok su žrtve iz **kategorije 9** isključene zbog posebnih okolnosti u kojima se nalaze. Oni se smatraju „kolateralnom štetom“, dok je većina drugih civilnih žrtava bila namerno ciljana. Treba pomenuti da su, međutim, porodice zaposlenih u Radio televiziji Srbije koji su ubijeni kada su projektili NATO-a pogodili zgradu RTS-a 23. aprila 1999. deo postkonfliktnih inicijativa za oporavak u Srbiji.

Većina žrtava se određuju kao žrtve. One koje su javno najglasnije su grupe izbeglica i porodice nestalih lica iz Hrvatske i sa Kosova (kategorije 1, 2, 3 i 4). Izbeglice iz Hrvatske sebe vide kao žrtve ratnog zločina, etničkog čišćenja, produžene potrage za nestalim članovima porodica²⁸ i zanemarivanja i diskriminacije od strane srpske države.²⁹ Izbeglice iz Bosne i Hercegovine nisu toliko javno vidljive kao druge izbeglice i raseljena lica, zbog svog manjeg broja u Srbiji.³⁰ Njihovo iskustvo je ipak uključeno u javne diskusije i inicijative koje vode grupe za prava žrtava. Raseljena lica sa Kosova sebe vide kao žrtve ubistava, otmica, proterivanja, mučenja i etničkog čišćenja u ratu, posle ratnih tendencija da se ovi zločini sakriju i manipulacija i zanemarivanja od strane međunarodne zajednice.³¹ Raseljena lica sa Kosova koja takođe traže nestale članove porodica kao prioritet vide pitanje prisilnog nestanka u odnosu na svoj status raseljenog lica. Neke od srpskih izbeglica i raseljenih lica iz Hrvatske, BiH i sa Kosova sebe vide kao najveće žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji.³²

Pored toga što su žrtve ranih zločina, članovi porodica nestalih osoba sebe smatraju i žrtvama produženog i politizovanog procesa potrage za ostacima, utvrđivanja okolnosti njihovog nestanka i stavljanja žrtava u drugi plan u javnom diskursu kako bi se prostor pružio počiniteljima.³³ Članovi porodica lica nestalih tokom rata na Kosovu veruju da bi njihovi bližnji mogli biti žrtve navodne trgovine ljudskim organima.³⁴

Sandžački Bošnjaci sebe vide kao žrtve državnog terora, policijske torture, nezakonitog postupanja srpske policije i pripadnika oružanih snaga i proterivanja. Članovi porodica osoba otetih u Štrpcima i Sjeverinu sebe vide kao žrtve ratnih zločina. Obe grupe takođe stavljaju naglasak na ćutanje koje okružuje ono što su proživeli, što znači da većina građana van njihovog okruženja ne zna ništa o onome

28 Predstavnicima grupa žrtava u razgovoru s autorom.

29 Miodrag Linta, 20. maj 2021, 12. Sednica prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije u 2021. godini.

30 Predstavnicima Fonda za humanitarno pravo u razgovoru sa autorom.

31 Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, dostupno [ovde](#); Predstavnicima grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

32 Miodrag Linta, 8. april 2021, 6. Sednica prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije u 2021. godini.

33 Predstavnicima grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

34 Bilten *Nezaborav*, br. 16, dostupan na srpskom [ovde](#). Zločini navodno počinjeni od strane Oslobođilačke vojske Kosova na Kosovu nad civilima trenutno su predmet istrage na Specijalizovanim većima Kosova, međunarodnom sudu pod nadležnošću Kosova, sa sedištem u Hagu.

šta su oni pretrpeli.³⁵ Ovo je posledica dugotrajnog odsustva volje države da preuzme odgovornost, kao i ograničenog uspeha vođa Bošnjaka da ovo pitanje predstave kao deo nacionalne sociopolitičke agende.³⁶

Iako izbeglice koje su nasilno regrutovane u srpske vojne redove i njihove porodice smatraju da su žrtve nepravde države, oni se u javnosti ne predstavljaju kao žrtve i od toga se uzdržavaju. Glavni razlog za ovo je široko rasprostranjena stigmatizacija ovih ljudi kao izdajnika i kukavica koji su pobjegli iz svojih domova očekujući da ih drugi brane.³⁷

Narativ o žrtvama je takođe retko prisutan među albanskim žrtvama zločina počinjenih tokom unutrašnjeg sukoba u Preševu/preševskoj dolini 2000–2001. ili među žrtvama državne represije nad Albancima tokom rata na Kosovu. Već stigmatizovane u Srbiji, ove grupe se nazivaju teroristima, separatistima i državnim neprijateljima, zbog čega se boje da javno govore o ovim dešavanjima i predstave se kao žrtve.³⁸

35 Predstavnički grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

36 Predstavnički grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

37 Predstavnički Fonda za humanitarno pravo u razgovoru sa autorom.

38 Predstavnički Fonda za humanitarno pravo u razgovoru sa autorom; predstavnički grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

CIVILNE ŽRTVE RATA PREMA ZAKONU SRBIJE

Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica³⁹ prepoznaje četiri kategorije civila kao žrtve rata:

1. Civilne žrtve rata
2. Civilne invalide rata
3. Član porodice civilne žrtve
4. Član porodice civilnog invalida rata

Civilna žrtva rata je državljanin Republike Srbije koji je izgubio život kao civil pod sledećim okolnostima:

1. kao posledica zlostavljanja ili lišavanja slobode od strane neprijatelja za vreme rata ili tokom sprovođenja ratnih operacija na teritoriji Republike Srbije;
2. od zaostalog ratnog materijala na teritoriji Republike Srbije;
3. kao žrtva napada u diplomatskom ili konzularnom predstavništvu Republike Srbije ili na putu u to predstavništvo, u vezi sa obavljanjem službene dužnosti iz nadležnosti Republike Srbije u svojstvu zaposlenog.

Civil koji je nestao pod ovim okolnostima se takođe smatra civilnom žrtvom rata.

Civilni invalid rata je državljanin Republike Srbije kod kog je usled rane, povrede ili ozlede, nastupilo oštećenje organizma od najmanje 50%:

- 1) kao posledica zlostavljanja ili lišenja slobode od strane neprijatelja za vreme rata ili u toku izvođenja ratnih operacija na teritoriji Republike Srbije;
- 2) od zaostalog ratnog materijala na teritoriji Republike Srbije;
- 3) kao žrtva napada u diplomatskom ili konzularnom predstavništvu Republike Srbije ili na putu u to predstavništvo, u vezi sa obavljanjem službene dužnosti iz nadležnosti Republike Srbije u svojstvu zaposlenog.

Drugo, Zakon prepoznaje kao člana porodice civilne žrtve rata i civilnog invalida rata samo one koji su živeli sa civilnom žrtvom rata u zajedničkom domaćinstvu najmanje godinu dana pre njegove/njene smrti. Štaviše, Zakonom se smatra da je član porodice:

- 1) supružnik ili lice koje je sa civilnom žrtvom rata živelo u vanbračnoj zajednici i sa njim imalo zajedničko dete;
- 2) dete rođeno u braku ili van braka i usvojeno dete,
- 3) pastorak koga je civilna žrtva rata izdržavala;
- 4) roditelj ili usvojitelj, koga je civilna žrtva rata izdržavala;
- 5) očuh i maćeha, koje je civilna žrtva rata izdržavala.

³⁹ Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, Službeni glasnik Republike Srbije br. 18/2020.

Prema Fondu za humanitarno pravo, oko 15.000 osoba koje žive u Srbiji trebalo bi da imaju koristi od zakona čiji je cilj pružanje podrške civilnim žrtvama rata.⁴⁰

REPREZENTACIJA GRUPA ŽRTAVA

Formalno organizovane grupe su registrovane kao udruženja građana ili savezi. Njih vode osobe koje su i same žrtve, i većina članova (ako ne i svi) su žrtve. Promene u rukovodstvu su retkost, i dešavaju se uglavnom zbog smrti ili ostavke kao posledice unutrašnjih neslaganja. Neformalne grupe obično koordiniše i/ili ih predstavlja jedna osoba, koja je obično i najvidljivija u javnom prostoru.

Žrtve ratova na Kosovu i u Hrvatskoj (1, 2, 3 i 4) formalno su organizovane. Trenutno postoji barem pet nacionalnih udruženja koje čine Srbi sa Kosova,⁴¹ od kojih su neka nastala iz jednog udruženja koje je osnovano ranih 2000-ih. Unutrašnja trvenja i neslaganja dovela su do toga da se prvobitno udruženje podelilo na nekoliko manjih. Ova udruženja okupljaju članove porodica lica koja su nestala ili su ubijena u incidentima tokom rata na Kosovu 1998–1999. Većina članova, ako ne i svi, i sami su raseljena lica.

Najaktivnije udruženje Srba iz Hrvatske osnovano je 1998, tri godine nakon završetka rata u Hrvatskoj, 1991–1995.⁴² Pored toga što okuplja porodice nestalih lica ili osoba ubijenih za vreme rata, ovo udruženje uključuje i osobe koje su pobile iz Hrvatske ili su bile primorane da je napuste. Postoji značajan broj drugih udruženja izbeglica iz Hrvatske, od kojih neka učestvuju u radu dve koalicije koje rade s izbeglicama iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.⁴³ Najstarije udruženje žrtava rata u Hrvatskoj, Udruženje roditelja i porodica uhapšenih, zarobljenih i nestalih osoba Savezne Republike Jugoslavije, i dalje je aktivno, premda u manjoj meri.

Udruženja porodica nestalih lica članice su krovne organizacije koju čini 60 srpskih udruženja širom regiona.⁴⁴

Nekoliko grupa okuplja raseljena lica sa Kosova, pruža im humanitarnu pomoć i bavi se očuvanjem njihove kulturne tradicije i nasleđa.⁴⁵ Koalicija raseljenih lica sa Kosova i Metohije aktivna je od 2015, međutim upitno je koliko je reprezentativna.⁴⁶ Relevantni predstavnici grupa žrtava koji su intervjuisani za potrebe ovog istraživanja kažu da nisu čuli za Koaliciju, niti za ijednog njenog predstavnika, što ukazuje na to da Koalicija ne predstavlja značajan broj žrtava.

40 Relja Radosavljević, 2017. "The legal and institutional framework in Serbia regarding the rights and needs of civilian victims of war", Beograd: HLC

41 Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji; Udruženje porodica otetih i ubijenih sa Kosova i Metohije; Udruženje „Kosmetiski stradalnici”; Udruženje žena sa Kosova i Metohije; Udruženje otetih, ubijenih i prognanih sa Kosova i Metohije „Paštrik”; Izvor: Agencija za privredne registre (APR), dostupno [ovde](#); Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

42 Udruženje porodica nestalih i ubijenih lica „Suza”. Izvor: Agencija za privredne registre.

43 Koalicija udruženja izbeglica u Srbiji i Koordinacija udruženja izbeglica i interno raseljenih u Republici Srbiji. Izvor: APR

44 Koordinacija srpskih udruženja porodica nestalih, ubijenih i poginulih lica sa prostora bivše Jugoslavije. Duško Čelić, 2020. Čekajući zakon o nestalim licima, bilten „Suza”, Br. 56, s. 13–15, dostupno na srpskom [ovde](#).

45 Udruženje građana okruga Mitrovica; Udruženje građana „Izvor – Istok”; itd. Izvor: Baza podataka APR-a. Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

46 Jelena Krstić, 2016. Transitional Justice in Serbia in the period from 2013 to 2015, HLC; Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

Druge kategorije žrtava su ili slabije povezane ili nisu povezane uopšte. Porodice osoba koje su otete i/ili ubijene u Štrpcima i Sjeverinu u javnosti predstavljaju jedna ili dve osobe⁴⁷ i oni se okupljaju za posebne prilike kao što su komemoracije ili akcije zagovaranja. Bivši politički zatvorenici koji su bili žrtve državnog terora u Sandžaku osnovali su neformalno udruženje, iako je ova grupa sve manje aktivna zbog godina i ponekad zbog bolesti svojih članova.⁴⁸

Žrtve proterivanja iz opštine Priboj organizovane su u formalno udruženje, međutim ono trpi zbog unutrašnjih trvenja oko pitanja vlasništva.⁴⁹

Žrtve navedene pod brojevima 6, 7, 10 i 11 nisu ni povezane, niti su organizovane u grupe, i do sada nije zabeležena nijedna zajednička inicijativa.

Grupe žrtava osnivaju se oko nerazjašnjenih pitanja koja se tiču:

- **raseljavanja**
 - pružanje podrške integraciji izbeglica, uljučujući i smeštaj, zaposlenje, dobijanje ličnih dokumenata i socijalnog i zdravstvenog osiguranja;
 - pružanje podrške dobrovoljnom povratku u Hrvatsku ili Bosnu i Hercegovinu, uključujući i obnavljanje domova, razvoj povratničkih zajednica, ispunjenje političkih i kulturnih prava i vraćanje izbeglicama prava na imovinu (u državama iz kojih su izbegle);
- **pravde**
 - zagovaranje za procesuiranje zločina⁵⁰;
- **istine**
 - sastavljanje, očuvanje i objavljivanje spiska žrtava;
 - rešavanje sudbine nestalih lica – Srba za vreme rata u Hrvatskoj, Srba i drugog nealbanskog stanovništva za vreme i nakon rata na Kosovu, Bošnjaka i jednog Hrvata otetog u Štrpcima i Sjeverinu koji je ubijen u Bosni i Hercegovini;
 - ubrzavanje procesa ekshumiranja i identifikovanja posmrtnih ostataka;
 - podizanje svesti javnosti o nestalim licima i patnji Srba i zagovaranje da nadležne institucije uključe pitanje nestalih lica u političke debate između Srbije i ostalih postjugoslovenskih država;
- **reparacije**⁵¹
 - obnova uništene imovine i garantovanje kompleta socijalnih, ekonomskih i zakonskih prava onima koji su dobili status civilnih žrtava rata;
 - čuvanje sećanja na žrtve prisilnih nestanaka i ubistava;

47 Nail Kajević, oštećeni u slučaju Štrpci, transkript audio-snimka sa ročišta održanog 3. aprila 2019, s. 11, dostupno na srpskom [ovde](#). Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

48 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

49 Predstavnik Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda u razgovoru sa autorom.

50 U relevantnoj nadležnosti u zavisnosti od grupe žrtava: Srbi sa Kosova fokusirani su na Specijalizovana veća Kosova, Srbi iz Hrvatske na hrvatske sudove, a Bošnjaci iz Sandžaka u Srbiji okrenuti su srpskim sudovima.

51 Od nadležnosti/zemlje koju smatraju odgovornom za svoju patnju, na primer, to je Hrvatska za Srbe koji su pobeegli iz Hrvatske, BiH za Srbe koji su pobeegli iz BiH, Kosovo za Srbe koji su pobeegli sa Kosova, Srbija za Bošnjake iz Sandžaka. Svi traže status „civilne žrtve rata“ od Srbije, što bi im donelo neku vrstu sociofinansijske podrške, kao i simbolične reparacije kao što su spomenici. Porodice nestalih lica traže status „porodice nestalog lica“, kako bi dobili priznanje i socioekonomsku podršku. Bošnjačke žrtve iz Sandžaka traže status „civilne žrtve rata“ i reparacije za povrede nanete kroz torturu, represiju, maltretiranje itd.

- pružanje psihološke i pravne podrške porodicama nestalih lica;
- donošenje mera, npr. učestvovanje u radu radne grupe koja se bavi izradom nacrtu zakona o nestalim licima; slanje komentara tokom pripreme Zakona o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica;
- **drugog**
 - koordinacija rada udruženja sa sličnim misijama;
 - očuvanje kulture i tradicije Srba iz različitih delova bivše Jugoslavije.

Grupe žrtava sprovode različite akcije kako bi ispunile svoje misije, uključujući:

- Prikupljanje informacija i održavanje baza podataka o žrtvama i zločinima;
- Održavanje komemoracija žrtvama i obeležavanje godišnjica;
- Pružanje podrške porodicama nestalih lica, uključujući i tokom ekshumacija i identifikacija, kao i prilikom njihove komunikacije sa državnim institucijama i drugim organima;
- Objavljivanje periodičnih publikacija, kao što su bilteni, izveštaji i saopštenja;
- Organizovanje javnih dešavanja (konferencija za štampu, okruglih stolova, itd.), informisanje javnosti o određenim dešavanjima ili razvojima situacije, ili zagovaranje za određene mere;
- Pričanje i prenošenje priča žrtava;
- Pozivanje i ohrabrivanje porodica da prijave nestalog člana porodice nadležnim organima i institucijama;
- Učestvovanje u radnim grupama koje se bave pitanjima nestalih lica;
- Pružanje humanitarne pomoći najranjivijim porodicama;
- Pružanje pravne pomoći žrtvama u njihovim zahtevima za materijalnu kompenzaciju;
- Saradnja sa drugim grupama i udruženjima žrtava, nacionalnim institucijama, međunarodnim organizacijama i sudovima;
- Donošenje mera: izrada nacrtu zakona o nestalim licima i učestvovanje u kreiranju i izradi drugih relevantnih zakona, kao što je zakon kojim se reguliše status civilnih žrtava rata.

Većina grupa i udruženja žrtava se fokusira na rešavanje svojih ličnih problema, kao što je pronalaženje članova porodica koji se i dalje vode kao nestali u ratu, procesuiranje odgovornih za smrt člana porodice, dobijanje odštete, dobijanje prava na imovinu itd. Nijedna od ovih grupa nije uključena u opsežniju misiju promovisanja mira i/ili zagovaranja za tranzicionu pravdu u širem društvenom smislu.

U većini slučajeva, žrtve i grupe žrtava eksplicitno ne dovode u vezu svoju situaciju sa kontekstom i procesima tranzicione pravde. Zagovaranje za tranzicionu pravdu ili nošenje s prošlošću u smislu koncepta/ideja je sporadično, i naizgled bez dubljeg znanja o ovom konceptu i njegovoj važnosti za njih.⁵² Oni su lično pogođeni, i stoga koncentrisani na rešavanje svojih problema, a ne na istraživanje apstraktnih koncepta postkonfliktnog oporavka.⁵³ Iako se to ne spominje u intervjuima, oni ipak izražavaju razumevanje u pisanim izjavama da je razrešenje problema s kojima su suočeni ključno

⁵² Jedan takav primer je Koordinacija srpskih udruženja porodica nestalih, ubijenih i poginulih lica sa prostora bivše Jugoslavije koja je posvećena „suočavanju s prošlošću, utvrđivanju istine i zadovoljenju pravde“. Izvor: veb-sajt Koordinacije, na srpskom dostupno [ovde](#).

⁵³ Metju Holidej, predsednik Programa za Zapadni Balkan Međunarodne komisije za nestala lica u razgovoru sa autorom.

za omogućavanje pomirenja,⁵⁴ stabilnosti i mirne budućnosti u regionu.⁵⁵ Pored toga, oni se pozivaju na svoje pravo na istinu⁵⁶ i reparacije,⁵⁷ i upozoravaju na to da se nasilje može ponoviti ako nasleđe prošlosti ostane nerazrešeno.⁵⁸

Nije inicirana niti kreirana nijedna zajednička, sveuključujuća platforma za prava žrtava među grupama i udruženjima žrtava. Od 2006. inicijativa REKOM pruža platformu za grupe žrtava širom postjugoslovenskog prostora i u svim bivšim državama, putem koje mogu da sarađuju, a mnoge grupe sa sedištem u Srbiji članice su regionalne koalicije koja se zalaže za osnivanje regionalnog tela za utvrđivanje činjenica.⁵⁹ Međutim, najdinamičniji period njihove razmene završio se zaključkom konsultativnog procesa o mandatu REKOM-a 2011. Iako su još uvek formalno članice Koalicije, od tada sve grupe ne učestvuju aktivno u ovoj inicijativi. Neke od žrtava su izgubile nadu da će ikada postojati dovoljno političke volje za osnivanje takve komisije.⁶⁰

Udruženja porodica nestalih lica sarađuju na nacionalnom nivou kroz Koordinaciju srpskih udruženja porodica nestalih, ubijenih i poginulih lica sa prostora bivše Jugoslavije i regionalno kroz Regionalnu koordinaciju udruženja porodica nestalih lica s područja bivše Jugoslavije. Ove platforme utiču na međunarodne i domaće organe da ubrzaju proces i istinski se posvete rešavanju sudbina nestalih lica.⁶¹

Saradnja se obično dešava između grupa sa istom ili sličnom misijom ili onih koncentrisanih na događaj iz istog rata ili sukoba. Partnerstva preko etničkih, nacionalnih i verskih linija ili između žrtava različitih nasilnih događaja su retka, ali ih ipak ima. Jedan takav primer je saradnja između udruženja porodica nestalih lica iz Srbije i sa Kosova, koje združeno pristupaju relevantnim institucijama, organizuju dešavanja i obeležavaju godišnjice i u Srbiji i na Kosovu.⁶²

Neke grupe su deo međunarodnih mreža, kao što je slučaj sa Udruženjem porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, koje je član Evro-mediteranske federacije protiv prisilnih nestanaka.⁶³ Među razlozima za skromnu saradnju sa pandanima u drugim zemljama je pretpostavljena politizacija grupa sa druge strane granice i drugačije etničke pripadnosti.⁶⁴

54 Obeležavanje Međunarodnog dana nestalih lica, 30. avgust 2020, Udruženje porodica „Kosmetiski stradalnici“, dostupno na srpskom [ovde](#).

55 Regionalna koordinacija porodica nestalih lica: Sudbina 11.000 još uvek nerazjašnjena, avgust 2019, Udruženje porodica nestalih i ubijenih lica „Suza“, dostupno na srpskom [ovde](#).

56 Duško Čelić, 2020. Čekajući Zakon o nestalim licima, bilten „Suza“, Br.56, s. 13–15, dostupno na srpskom [ovde](#).

57 Veb-sajt Udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, dostupno na srpskom [ovde](#).

58 Nataša Šćepanović, *Nismo se umorili od dve decenije duge borbe za istinu i pravdu za srpske žrtve rata*, bilten „Nezaborav“, br. 16, februar-mart 2020, s. 3, dostupno na srpskom [ovde](#).

59 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom. Bilten „Nezaborav“, br.16, februar-mart 2020, dostupno [ovde](#).

60 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

61 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

62 Okrugli sto u Nišu, 20. oktobar 2020, Udruženje porodica „Kosmetiski stradalnici“, dostupno na srpskom [ovde](#). Obeležavanje Međunarodnog dana nestalih lica, 2. septembar 2020, Udruženje porodica „Kosmetiski stradalnici“, dostupno na srpskom [ovde](#). Metju Holidej, predsednik Programa za Zapadni Balkan Međunarodne komisije za nestala lica u razgovoru sa autorom.

63 Izvor: Evro-Mediteranska federacija protiv prisilnih nestanaka (FEMED) veb-sajt, dostupno [ovde](#).

64 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

Grupe žrtava koje uključuju Srbe sa Kosova i iz Hrvatske ustanovile su dobru saradnju na lokalnom nivou sa ratnim veteranima, sa kojima ponekad dele članstvo i kancelarije.⁶⁵ Na primer, civilne žrtve i ratni veterani su združeno podigli spomenik posvećen svim srpskim žrtvama i svim srpskim borcima na jednom od centralnih beogradskih trgova.

Srpske grupe žrtava iz Hrvatske, kao i grupe srpskih izbeglica iz Hrvatske, predstavljene su na lokalnom nivou kroz lokalne ogranke ili grupe koje čine članovi iz određenih mesta. Pored toga, partnerstvo sa drugim lokalnim grupama, posebno ratnim veteranima, pruža im vidljivost na lokalnom nivou – u slučaju grupa žrtava, obično kroz njihove vođe.⁶⁶

Bošnjačke žrtve državnog terora u Sandžaku i otmica u Štrpcima i Sjeverinu su dobro poznate u okvirima svoje etničke grupe, kao i u okvirima lokalnih vlasti, verske zajednice i sektora civilnog društva. Oni se takođe mogu osloniti na solidarnost lokalnih građana iz drugih etničkih grupa.⁶⁷

Uz memo li u obzir njihovo odsustvo volje da budu viđeni kao žrtve, osobe koje su nasilno mobilisane nisi ni priznate niti vidljive na lokalnom nivou. Albanske žrtve zločina počinjenih za vreme rata na Kosovu 1998–1999. i tokom unutrašnjeg konflikta u Preševu/preševskoj dolini 2000–2001. poznate su njihovim lokalnim sugrađanima, vlastima i grupama građana, ali ne postoji nikakva inicijativa među njima da se pozabave svojom postkonfliktnom situacijom. Pošto su označeni kao teroristi, oni se boje da naprave iskorak i insistiraju na konkretnim merama, i primorani su da se koncentrišu na svakodnevni opstanak zbog siromaštva i diskriminacije po osnovu njihove etničke pripadnosti, uključujući rastuće administrativno etničko čišćenje.⁶⁸

ŽENE KAO ŽRTVE I PITANJE RODA

Uprkos zvaničnim podacima koji pokazuju da 26% žena smatra da trpe posledice rata,⁶⁹ nijedno udruženje niti neformalna grupa za prava žrtava ne bavi se pitanjem rodno zasnovanog nasilja u ratu, niti ijedna prepoznaje specifične aspekte ženske patnje tokom rata i nakon njega (na primer, žene izbeglice/raseljena lica, žrtve nasilja u porodici zasnovanog na traumama iz rata, žene bez preživelih članova porodice i rođaka). Stoga je rodni aspekt uticaja rata sveprisutan. Mnoge žene su izgubile članove porodice na ratištu, morale da preuzmu ulogu hranitelja porodice, osećale se nesigurno zbog produženog sukoba, trpele nasilje, bile suočene s neadekvatnom zdravstvenom zaštitom, postale izbeglice itd.⁷⁰ Pa ipak, samo je prisilan nestanak člana porodice motivisao žene u Srbiji da se organizuju u okviru udruženja žrtava. Udruženja porodica nestalih lica u ratovima na Kosovu i u Hrvatskoj imaju značajan broj članica i, štaviše, većinu vode žene. Međutim, one nisu povezane kao žene žrtve rata, niti se bave zločinima u vezi sa rodom, uključujući i seksualno i rodno zasnovano nasilje. Umesto toga, žene žrtve sebe vide kao majke, sestre, supruge i rođake nestalih ili ubijenih muškaraca i žena. Pored toga, imaju običaj da traže ili da se oslanjaju na mišljenje svojih kolega muškaraca.⁷¹

65 Predstavnici Centra za nenasilnu akciju u razgovoru sa autorom.

66 Predstavnici Fonda za humanitarno pravo u razgovoru sa autorom.

67 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

68 *Serbia is Depopulating Albanians in the Presevo Valley at Alarming Levels*, Flora Ferati-Sachsenmaier, maj 2020, dostupno [ovde](#).

69 Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OSCE), *Well-being and Safety of Women – Serbia Results Report*, 2019, dostupno [ovde](#).

70 Ibid.

71 Metju Holidej, predsednik Programa za Zapadni Balkan Međunarodne komisije za nestala lica u razgovoru sa autorom.

Žene su manje vidljive i manje glasne u drugim grupama žrtava koje su uključene u ovo istraživanje, uključujući i one koje se bave otmicama i ubistvima civila u Sjeverinu i Štrpcima, represijom u vezi sa ratom u oblasti Sandžak i izbeglicama iz Hrvatske. Iako žrtve nasilja u porodici koje vrši osoba koja pati od ratne traume nisu bile uključene u ovo istraživanje, važno je pomenuti da je prevalentnost nasilja nad ženama veća u porodicama čiji je član učestvovao u ratu.⁷² Ovaj problem je veoma jasan primer toga kako događaji iz prošlosti koji ostaju nerešeni nastavljaju da oblikuju sadašnjost i utiču čak i na one generacije i osobe koje nikada nisu iskusile rat.

Postoji skromna svest o važnosti bavljenja ženskom patnjom u ovim krugovima. Članice grupa koje okupljaju žene žrtve hvale inicijative koje se bave seksualnim nasiljem u ratu koje se vrši nad članicama sopstvene etničke grupe, a koje se javljaju u nekim susednim zemljama⁷³. One takođe podvlače važnost programa koji osnažuju žene koje beže od rata.⁷⁴ Udruženje „Lastavica“ se posebno pominje kao udruženje koje osnažuje žene izbeglice.⁷⁵ One prepoznaju izazovnu situaciju žena koje su same i koje odjednom postanu jedine hraniteljke porodice, ali koje su takođe trpele veliki pritisak društva i svojih porodica da nastave da se bore i snalaze same.⁷⁶ Međutim, ove se deklaracije ne pretvaraju u konkretno delovanje. Dominantna patrijarhalna kultura, koja slavi maskulinitet i insistira na striktnim rodnom ulogama, jedan je od glavnih faktora koji odvrćaju žene od naglašavanja sopstvenih iskustava. Ženama takođe nedostaju faktori koji ih motivišu, kao što su udruženja žena žrtava, organizacije koje se posebno bave seksualno i rodno zasnovanim nasiljem i državna i/ili medijska podrška. Žene žrtve seksualno zasnovanih zločina takođe moraju da se nose sa predrasudama i stereotipima koji okružuju ovu vrstu krivičnih dela.

U Srbiji ne postoje organizovane grupe podrške žrtvama seksualno i rodno zasnovanog nasilja. Postoje neki izveštaji o seksualnom nasilju tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, ali ne postoje pouzdani podaci o brojevima ženskih i muških žrtava seksualno i rodno zasnovanog nasilja u sukobima i ratu u zemlji.⁷⁷ Prema Fondu za humanitarno pravo, „Među razlozima za nepostojanje preciznih arhiva i dokumentovanih slučajeva silovanja je činjenica da je silovanje i dalje tabu tema na Balkanu, i da se čak i nakon tri decenije od događaja u pitanju, žrtve i dalje stigmatizuju i od strane sopstvenih porodica, i od zajednica kojima pripadaju.“⁷⁸ Neke nevladine organizacije rade na pitanju seksualno i rodno zasnovanog nasilja, ali grupe koje okupljaju žrtve ne postoje.

Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, koji je usvojen marta 2020, ne uključuje žene koje su preživele seksualno nasilje tokom rata kao civilne žrtve rata. Žrtve seksualnog nasilja imaju ograničene mogućnosti kada je u pitanju zahtevanje pravnih sredstava i reparacija. Na primer, postoji mogućnost podnošenja zahteva za restituciju (u slučaju seksualnog nasilja počinjenog u kontekstu rata) tokom krivičnog postupka koji se vodi

72 OSCE/OEBS, 2019, op. cit.

73 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

74 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

75 Inicijativa je pokrenuta 1996. od strane Autonomnog ženskog centra i organizacije Oxfam UK. Pružala je sklonište ženama izbeglicama i osnaživala ih kroz edukacije, sticanje veština i preduzetništvo.

76 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

77 Informacije o seksualno i rodno zasnovanom nasilju nad muškarcima (u vezi sa sukobima) su veoma retke. Jedan od retkih izvora odnosi se na logore za Bošnjake u Srbiji, dostupno [ovde](#).

78 HLC, Policy Paper: *Awarding restitution claims for victims of sexual violence in war crimes proceedings before Serbian courts*, jun 2021: dostupno [ovde](#).

protiv odgovornih za ratne zločine, međutim, sudske komore umesto toga savetuju žrtve da podnesu privatne tužbe.

Većinu grupa žrtava koje se bave pitanjem lica koja su nestala za vreme rata na Kosovu i u Hrvatskoj vode žene. One su direktne žrtve (izbeglice, ranjene osobe), članovi porodica ubijenih, nestalih ili ranjenih lica, a često i jedno i drugo. U drugim grupama žrtava koje su bile uključene u ovo istraživanje nije bilo žena na vodećim pozicijama.

Specifične potrebe žena žrtava rata nisu prepoznate od strane grupa žrtava. Iako grupe koje se bave pravima žrtava ne poriču da su žene žrtve, one generalno previđaju specifične potrebe žena. Čak i one nevladine organizacije koje nastoje da se pozabave potrebama žena žrtava imaju tendenciju da se bave isključivo seksualnim i rodno zasnovanim nasiljem.

POLITIZACIJA ŽRTAVA

Generalno gledano, interesovanje političara na nacionalnom nivou za žrtve ide od neznanja do manipulisanja. Dvadeset i više godina nakon kraja poslednjeg oružanog sukoba, pitanje potrebe žrtava još uvek nije rešeno. Jedini postojeći mehanizmi odnose se na procesuiranje ratnih zločinaca, potragu za nestalim licima i integraciju izbeglica, iako uz skromna dostignuća. Za neke žrtve čak i ti mehanizmi ostaju nedostižni.

Žrtve jedino privlače pažnju političara na godišnjicama određenih zločina, ili kada ih vide kao politički korisne. Njihovi stavovi prema grupama žrtava se razlikuju, kako bi bili usklađeni sa zvaničnim narativom da Srbija nije učestvovala u ratovima devedesetih i da je srpski narod podneo najveće žrtve. Političari (i vlada) su najviše zainteresovani za grupe koje okupljaju porodice nestalih lica sa Kosova i iz Hrvatske. Zvanična saradnja se dešava na operativnom nivou između udruženja i Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije. Žrtve učestvuju u nekim aspektima rada Komisije, dok predstavnici komisije učestvuju u aktivnostima koje grupe žrtava organizuju.

Izbeglice i raseljena lica takođe dobijaju određenu političku i institucionalnu podršku, uz posebno telo koje je ustanovljeno kako bi pružalo podršku izbeglicama i raseljenim licima – Komesarijat za izbeglice i migracije.⁷⁹ On saraduje s relevantnim grupama žrtava kroz deljenje informacija, komemoracije i učestvovanje u događajima. Međutim, neki predstavnici grupa žrtava zabrinuti su da politička volja da se nastavi sa pružanjem podrške izbeglicama i raseljenim licima polako opada. Predstavnik izbegličke populacije, koji je takođe i član Narodne skupštine, pokušao je bezuspešno da dobije podršku članova Vlade i Skupštine za nastavljanje Regionalnog programa stambenog zbrinjavanja.⁸⁰ Procenjuje se da je stambeno zbrinjavanje bilo potrebno za 16.780 izbegličkih porodica na početku ovog programa.⁸¹ Programom je planirano da se obezbedi oko 7.600 domova između 2012. i 2017, a kasnije je rok produžen do 2021.⁸² Do avgusta 2021. obezbeđeno je ukupno 5.987 jedinica,⁸³ što znači da oko 10.800 porodica i dalje ima problem sa stambenim zbrinjavanjem.

⁷⁹ Zakon o izbeglicama, *Službeni glasnik* 18/92, 45/02.

⁸⁰ Miodrag Linta, 13. april 2021, 7. Sednica prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije 2021.

⁸¹ *Regionalni program stambenog zbrinjavanja* (Regional Housing Programme), Brošura, dostupna [ovde](#).

⁸² *Regional Housing Programme in Serbia*, januar 2021, Lista, dostupno [ovde](#); *Economic and social rights*

for forcibly displaced persons during the conflicts in former Yugoslavia, prezentacija za konferenciju, 27–28. jun 2017, dostupno [ovde](#)

⁸³ *Regional Housing Programme in Serbia*, avgust 2021, Lista, dostupno [ovde](#).

Narodna skupština je odbila stavljanje ovog pitanja na dnevni red, a Vlada nije ponudila nikakve garancije da će se nastojati da pronađe nekakvo rešenje za ove ljude.

Država pruža godišnju finansijsku podršku za nekoliko udruženja žrtava Srba iz Hrvatske, sa Kosova i Bosne i Hercegovine.⁸⁴ Ova podrška, zajedno sa nametnutom percepcijom da su srpska država i njene institucije njihov jedini saveznik, daje državi političku kontrolu nad udruženjima.

Grupe nesrpskih žrtava su potpuno van vidokruga političara i institucija, koji ne pokazuju nikakvo interesovanje za bavljenje posledicama rata s kojima su nesrpske žrtve suočene.⁸⁵ Čak i oni procesi koji su inicirani se prolongiraju ili se ne završavaju, kao što je slučaj sa porodicama otetih u Štrpcima i žrtvama državnog terora u Sandžaku.⁸⁶ Važan izuzetak predstavlja gradonačelnik Prijepolja, koji učestvuje u godišnjim komemoracijama zločina u Štrpcima i pruža podršku porodicama žrtava.

Žrtve albanske etničke pripadnosti nisu ni na koji način prepoznate.

Činjenica da političari i državne institucije imaju malo obzira prema žrtvama takođe je jasna iz praksi kojima se obeležava sećanje na žrtve, procesa donošenja zakona i relevantnih strateških pristupa. Od 2015. država je monopolizovala dešavanja kojima se simbolizuje komemoracija patnje žrtava (akcija Oluja 1995. i početak intervencije NATO-a u ratu na Kosovu). Žrtve se isključuju iz komemoracija koje organizuje država, uprkos zahtevima od strane njihovih organizacija.⁸⁷

Institucije su takođe ostale gluve na zahteve žrtava u vezi sa pravima koja mogu da očekuju prema zakonu kojim se reguliše status civilnih žrtava rata. Prvi zakon, usvojen 1996, diskriminisao je određene kategorije žrtava. Oni koji su bili isključeni bile su porodice nestalih lica, žrtve seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, preživeli sa lakšim fizičkim povredama ili mentalnim bolestima, i oni čije su se bolesti smatrale psihosomatskim.⁸⁸ Osobe koje su bile meta srpskih snaga, kao i oni koji su trpeli štetu van teritorije Srbije, takođe nisu bili prepoznati kao civilne žrtve jer je zakon bio neodređen i dozvoljavao je različite interpretacije od slučaja do slučaja. Oni koji su ispunjavali uslove za državnu pomoć dobili su skromna novčana davanja, ali tek pošto bi dokazali svoj nizak socioekonomski status. Novi zakon usvojen 2020. zadržao je sve gorepomenute diskriminatorne mere, ali sada jasno navodi da prema srpskom zakonu civilne žrtve su samo oni koji su trpeli teror neprijateljskih snaga van Srbije. Ova odredba jasno isključuje većinu žrtava pokrivenih ovim izveštajem, posebno bošnjačke žrtve iz Sandžaka i albanske žrtve iz Preševa/preševske doline. Štaviše, ovaj zakon daje prioritet veteranima rata u odnosu na civilne žrtve, pružajući im veću materijalnu podršku i usluge.

Žrtve koje dobijaju najveću i kontinuiranu pravnu pažnju su izbeglice/raseljena lica. Prvi zakon koji se bavio položajem izbeglica usvojen je 1992, a strateški pristup je razvijen tokom ranih 2000-ih. Treća strategija istekla je 2020, a nova za period 2021–2025. trebalo je da bude usvojena 2021. Međutim, do početka 2022. ona i dalje nije bila usvojena.⁸⁹ S druge strane, žrtve rata u kontekstu seksualnog i

84 Izveštaj o radu Komisije o nestalim licima za period 1. januar – 31. decembar, 2019, dostupno [ovde](#); Predstavnic grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

85 Predstavnic grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

86 Predstavnic grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

87 Predstavnic grupa žrtava u razgovoru sa autorom.

88 Relja Radosavljević, 2017, op. cit.

89 Plan rada Vlade za 2021. godinu (2021 Annual Work Plan), Februar 2021, Vlada Republike Srbije.

rodno zasnovanog nasilja su potpuno zanemarene,⁹⁰ i nekoliko kategorija civilnih žrtava rata nastoje da dobiju državnu pomoć upotrebom različitih strategija (tužbi, dobijanjem statusa civilne žrtve rata). Kao što je gore navedeno, one uključuju porodice nestalih lica, nesrpske etničke grupe koje su bile žrtve srpskih snaga bezbednosti, preživele koji pate od psiholoških posledica rata, žrtve sa fizičkim invaliditetima čiji je procenat telesnog oštećenja manji od 50% i nasilno mobilisane izbeglice.

Odredbama u Zakonu o ratnim memorijalima⁹¹ zabranjuje se podizanje spomenika koji nisu posvećeni tekovinama oslobodilačkih ratova Srbije, kao i onih koji simbolizuju gubitak suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Srbije.⁹² Zakon takođe ostavlja prostora za fleksibilne interpretacije onoga što konstituiše istorijsku činjenicu.⁹³ Uzmemo li u obzir zvanični narativ Srbije da je samo branila svoj narod za vreme ratova devedesetih u bivšoj Jugoslaviji, i njen stav o nezakonitom otcepljenju Kosova, većini nesrpskih žrtava se ne odaje počast prema ovom zakonu. Neki memorijali su već uklonjeni, iako pre usvajanja ovog zakona, kao što je slučaj sa spomenicima Oslobodilačkoj vojsci Preševa, Medveđe i Bujanovca (OVPMB).⁹⁴

Međutim, na destine spomenika posvećenih OVPMB i dalje postoje širom južne Srbije,⁹⁵ kao i spomenici žrtvama otmice u Sjeverinu i Štrpcima u Sandžaku, koji su takođe isključeni prema ovom zakonu. Na primer, godine 2021. radilo se na podizanju spomenika komandantu OVPMB blizu sela Trnova, u opštini Bujanovac.⁹⁶ Takva razlika između zakonskih odredbi i prakse, kao i između različitih praksi, dokazuje da je memorijalizacija politizovana i da su neki spomenici mete zarad političke dobiti.

Generalno gledano, postoji jak sentiment među grupama žrtava i akterima civilnog društva da se deklaracije podrške i neki institucionalni mehanizmi ne pretvaraju u iskrenu posvećenost razrešenju svih postkonfliktnih pitanja s kojima su žrtve suočene.

Ni većina opozicionih političara ne pokazuje nikakvo interesovanje. Jedna politička partija je nedavno inicirala mehanizam vraćanja imovine oduzete od strane Socijalističke partije Srbije (SPS), vladajuće stranke tokom krize i ratova devedestih, i upotrebu 50% ove imovine za pružanje odštete žrtvama režima Slobodana Miloševića, ali samo žrtvama političkog nasilja.⁹⁷ Slično tome, nijedan opozicioni političar nije posetio južnu Srbiju ili Sandžak u poslednje vreme kako bi se obratio ovim zajednicama i grupama žrtava.⁹⁸

Takođe treba naglasiti da su određene grupe žrtava politizovane i da su pod snažnim uticajem zvaničnog narativa Srba kao žrtava. Oni poistovećuju svoju patnju i stradanje sa stradanjem srpske države, što ih stavlja u položaj u kom su rešenja koja oni zahtevaju ista ona koja nameću političari, a ne ona koja mogu zadovoljiti njihove potrebe. Ovo ih izoluje od bilo kakve iskrene ili smislene međuetničke saradnje, saradnje koja prevazilazi granice, a koja bi mogla doneti neke nove strategije

90 *Srbija ne priznaje žrtve silovanja u ratu* (Serbia does not recognize the victims of war rape), 26. septembar, 2017, Radio Slobodna Evropa, dostupno na srpskom [ovde](#).

91 Zakon o ratnim memorijalima, *Službeni glasnik br. 50/2018*

92 Ibid., Član 20

93 Ibid.

94 Krstić, 2016, op. cit.

95 Marko Milosavljević, 2019. *Law on War Memorials in Serbia: Nationalistic Monopoly over Memory, Balkan Perspectives – A Magazine on Dealing with the Past*, Izdanje 11.

96 „Leši iznad V. Trnovca dobija memorijal, radovi u toku“, Bujanovačke, 8. april 2021, dostupno na srpskom [ovde](#).

97 Pokret za preokret predstavio zakon o oduzimanju imovine SPS-u koja je ranije pripadala SKS i SSRNS, april 2021, dostupno (na srpskom) [ovde](#).

98 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

i osećaj podrške. Neke grupe i pojedinci su otvoreno stali na stranu vladajuće stranke i jurili za političkim ciljevima umesto da pruže prostor žrtvama da ih institucije čuju.⁹⁹

NEISPUNJENE POTREBE ŽRTAVA RATA

Žrtve u Srbiji i dalje zahtevaju odštetu, istinu, pravdu i društveno priznanje.¹⁰⁰ Oni žive u teškoj socioekonomskoj situaciji, suočeni su sa preprekama prilikom ispunjenja sopstvenih prava, i nose se sa posleratnom traumom.

Ukratko, analizom potreba utvrđena su sledeća prioriteta pitanja:

Socioekonomske potrebe – Mnoge raseljene osobe i porodice žrtava sa Kosova su u materijalno nepovoljnom položaju i marginalizovane, delimično zbog toga što nisu bili u mogućnosti da raspoložu svojom imovinom na Kosovu. Takođe su suočeni sa nezaposlenošću i neadekvatnim smeštajem, uz 166 njih koji i dalje žive u nehumanim uslovima u kolektivnim centrima.¹⁰¹ Status raseljenog lica pruža im manje mogućnosti za smeštaj, jer nemaju sva prava koja imaju izbeglice. Situacija je takođe teška za značajan broj izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Iako je Regionalni program stambenog zbrinjavanja pomogao mnogim izbeglicama da dobiju nove domove, i dalje ima oko 10.800 porodica kojima je pomoć potrebna.¹⁰²

Kada je osoba u teškoj socioekonomskoj situaciji to takođe onemogućava i realizovanje određenih prava. Na primer, oni koji žele da proglase nestalu osobu mrtvom kako bi nasledili i raspolagali imovinom ili dobili penziju, moraju da plate objavu u Službenom glasniku ili da angažuju advokata. Žrtve se uglavnom oslanjaju na nevladine organizacije i advokate koji pružaju besplatnu pravnu pomoć, ali njih nema mnogo, i često žrtve ne znaju da takva vrsta podrške postoji. Porodice lica koja su ubijena ili nestala nakon 20. juna 1999. su u posebno teškoj situaciji, jer nemaju prava na reparacije ni od Kosova, ni od Srbije (videti takođe deo o Kosovu).

Žrtve ratova iz Hrvatske suočene su sa visokim cenama izgubljenih parnica u Hrvatskoj, što njihovu već tešku ekonomsku situaciju čini još izazovnijom.¹⁰³

Članovi porodica nestalih lica nemaju prava na mesečnu novčanu pomoć koja se daje socioekonomski ugroženim civilnim žrtvama. Nemaju ni oni koji se smatraju žrtvama državnog terora u Sandžaku i na jugu Srbije, niti porodice žrtava unutrašnjeg sukoba 2000–2001.¹⁰⁴ Već godinama oni apeluju da im se status zakonski prizna kako bi mogli da iskoriste svoja prava i unaprede svoj ekonomski položaj.¹⁰⁵

Žrtvama državnog terora u Sandžaku potrebno je rekonstruisati domove i infrastrukturu koje su im srpske snage bezbednosti uništile.¹⁰⁶ Iako su nasilno raseljene, njima se negira mogućnost da se

99 „Za novine poslanika SNS-a milioni dinara iz budžeta“, 20. maj 2020, dostupno (na srpskom) [ovde](#).

100 Potrebe navedene ovde neminovno se redukuju na ključna pitanja, i ni na koji način ne pretenduju na sveobuhvatnost i detaljnu analizu.

101 Komesarijat za izbeglice i migracije, dostupno [ovde](#).

102 Miodrag Linta, 18. maj 2021, 12. Sednica prvog redovnog zasedanja Narodne Skupštine Republike Srbije 2021.

103 Predstavnic grupa žrtava u razgovoru s autorom.

104 Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i njihovih porodica, *Službeni glasnik* 18/2020.

105 Duško Čelić, 2020. Čekajući Zakon o nestalim licima, bilten „Suza“ br. 56, s. 13–15, dostupno na srpskom [ovde](#)

106 Predstavnic grupa žrtava u razgovoru s autorom. *Ćutnja o proterivanju Bošnjaka iz Priboja*, 15. februar 2018, Radio Slobodna Evropa, dostupno na srpskom [ovde](#).

registruju kao raseljena lica, i stoga ne mogu da dobiju prava koja bi im pripala kao raseljenim licima.¹⁰⁷ Pored toga, uglavnom nisu mogli da dobiju novčanu nadoknadu za štetu ili traumu koju su im nanele srpske snage.¹⁰⁸ Neke žrtve prijavljuju da su morale da vrate deo kompenzacije koju su dobile jer je pogrešno obračunata.¹⁰⁹

Albanske žrtve koje žive na jugu Srbije suočavaju se sa specifičnim problemima. Nije bilo nikakvih državnih investicija u ekonomiju ovog regiona, a privatna ulaganja se destimulišu. Infrastruktura je loša, zdravstvene ustanove su neadekvatne, i postoje ozbiljni problemi u obrazovanju, uključujući i do skora zabranu na uvoz udžbenika na albanskom jeziku. Studentima koji govore albanski takođe je teško da studiraju na srpskom jeziku, a kvalifikacije koje dobiju na Kosovu ne priznaju se u Srbiji, zbog čega im je teško da nađu zaposlenje. Međutim, najakutniji problem je „pasivizacija boravka“, što znači da Albanci za koje vlasti smatraju da ne žive na svojim adresama ne mogu da dobiju ličnu kartu ili zdravstvenu knjižicu, što predstavlja pretnju etničkog čišćenja ove oblasti, posebno opštine Medveđa.¹¹⁰

Rešavanje sudbine nestalih lica – ubrzavanje procesa potrage,¹¹¹ ekshumacije i identifikovanja;¹¹² utvrđivanje i objavljivanje istine o onome što se desilo žrtvama.¹¹³ Porodice nestalih lica iz Hrvatske želele bi da budu uključene u procese koje vode hrvatske institucije. Oni se osećaju neinformisano i neadekvatno predstavljeno u ovom procesu.¹¹⁴

Administrativna i pravna podrška – Grupe žrtava često nemaju dovoljno kapaciteta da vode sopstvene procese. Primer predstavlja pravna procedura za proglašavanje nestale osobe mrtvom kako bi se dobilo pravo na beneficije, što je finansijski i administrativno zahtevno, pored toga što je traumatično. Slično tome, žrtve nemaju kapaciteta da se prijave za učešće u sudskim postupcima koji se vode pred Specijalizovanim većima Kosova.¹¹⁵ Žrtvama je takođe potrebna pravna podrška za podnošenje tužbe za kompenzaciju štete, kao i za dobijanje statusa civilne žrtve rata.

Psihološka podrška – Žrtvama koje pate od traume kao posledice rata, ratnih zločina, raseljavanja, gubitka člana porodice, uništavanja imovine i drugih oblika kršenja ljudskih prava u ratu potrebni su posebni programi terapije. Trenutno su žrtve prisiljene da traže psihološku podršku kroz redovne zdravstvene usluge, što uključuje nekoliko teških koraka: prepoznavanje i prihvatanje problema, posetu lekaru opšte prakse i dobijanje uputa za specijalistu. Žrtve su na taj način često prepuštene samima sebi.¹¹⁶ Trauma koja ostane netretirana dve decenije može da vodi i do srčanog udara s

107 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

108 Mihailo Pavlović, 2018. Circumventing Justice: The Statute of Limitations as a Mechanism for Denying War Victims the Right to Compensation, HLC.

109 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

110 *Serbia is Depopulating Albanians in the Presevo Valley at Alarming Levels*, Flora Ferati-Sachsenmaier, maj 2020, dostupno [ovde](#); Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

111 "He Was Gone": Video Memories of the Balkan Wars', *Missing Persons*, 31. avgust 2020, BIRN, dostupno [ovde](#)

112 *Nestali ne smeju ostati broj*, 28. avgust, 2020, dnevne novine Danas, dostupno na srpskom [ovde](#); *Will Serbia and Kosovo Open Up Secret War Archives?*, 14. avgust 2020, BIRN, dostupno [ovde](#); "He Was Gone: Video Memories of the Balkan Wars' *Missing Persons*, 31. avgust 2020, BIRN, dostupno [ovde](#).

113 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

114 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

115 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

116 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

fatalnim ishodom.¹¹⁷ Žrtvama koje svedoče na sudu posebno je potrebna emocionalna i psihološka podrška.¹¹⁸

Priznanje – Sve žrtve žele da budu sociopolitički priznate u formi izjava, spomenika, memorijala i drugih oblika prihvatanja,¹¹⁹ od strane srpske države, država i zajednica koje su bile uključene u sukobe i od strane međunarodne zajednice. Žrtve državnog terora u Sandžaku i otmica u Štrpcima i Sjeverinu i dalje čekaju da srpske institucije prihvate odgovornost i priznaju ih kao žrtve.¹²⁰ Grupe žrtava Srba iz Hrvatske ne žele da budu viđene kao agresori od strane svojih pandana u Hrvatskoj.¹²¹ Grupe nealbanskog stanovništva sa Kosova žele da budu priznate kao žrtve od strane kosovske države i društva, kao i međunarodne zajednice.¹²² Još jedna česta želja žrtava je da imaju nekoga sa druge strane istorijskog sukoba ko se zalaže za njihova prava i priznanje. Na primer, srpske žrtve iz Hrvatske i sa Kosova volele bi da neko u Hrvatskoj ili na Kosovu stane uz njih i založi se za pravdu i istinu.¹²³

Sve grupe žele da se njihova priča čuje; ta potreba je bila sveprisutna tokom terenskog istraživanja. Neki od ispitanika kažu da su primetili da su posebno porodice nestalih lica sada spremnije da govore.¹²⁴

Društveno sećanje – Sve grupe žrtava izražavaju potrebu da čuvaju sećanje na žrtve i na ono što se desilo u ratu. Oni sami prave spiskove žrtava,¹²⁵ organizuju komemoracije¹²⁶ i podižu memorijale.¹²⁷

Procesuiranje počinilaca – Sve grupe koje sebe vide kao žrtve insistiraju na tome da se odgovorni moraju dovesti pred lice pravde.¹²⁸ Oni očekuju procese od sudova u Srbiji, Hrvatskoj i na Kosovu, uključujući i Specijalizovana veća Kosova. U vezi sa ovim drugim, neke žrtve žele da budu uključene u procese, dok druge nisu svesne da takva mogućnost postoji.¹²⁹

Žene žrtve rata su potpuno skrajnute i ostavljene bez podrške ili priznanja da su žrtve,¹³⁰ posebno žrtve seksualnog nasilja i žene izbeglice/raseljena lica. Ni jedne ni druge nemaju grupe žrtava koje bi se bavile posebnim problemima s kojima se ove žene suočavaju.

117 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

118 *Serbia Urged to Safeguard War Crime Victims and Witnesses*, 6. decembar 2019, BIRN, dostupno [here](#)

119 [Veb-sajt Udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, dostupno na srpskom ovde](#); Kajević et al. Transkripti iz slučaja Štrpci, Žrtva prisilnog raseljavanja iz Hrvatske, Vojvođanski građanski centar, dostupno na srpskom [ovde](#), Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

120 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom. Čutnja o proterivanju Bošnjaka iz Priboja, 15. februar 2018, Radio Slobodna Evropa, dostupno na srpskom [ovde](#).

121 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

122 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

123 Maja Stojanović, Građanske inicijative, 7. april 2021.

124 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

125 Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu i Metohiji, veb-sajt, dostupno [ovde](#), Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

126 Obeležavanje dana masovnog kidnapovanja Srba i ostalih na beogradskom groblju Orlovača i u Velikoj Hoći, 18. jul 2021, dostupno [ovde](#).

127 Spomen soba Udruženja „Suza” – „Nezaborav za žrtve devedesetih”, 13. maj 2021, dostupno [ovde](#).

128 Nail Kajević, Selma Čolović, Ragip Ličina, Alija Kapetanović, Etem Softić, Misin Rastoder, Edin Bakija, Islam Sinančević, Oštećeni u slučaju Štrpci, Transkripti audio snimka sa ročišta održanog od 3. aprila do 13. maja, 2019, dostupno na srpskom [ovde](#).

129 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

130 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom.

Civilne žrtve rata osećaju se diskriminisano u poređenju sa bivšim borcima.¹³¹ Neke žrtve se takođe osećaju odvojeno od zvaničnih procesa i inicijativa koje imaju potencijal da im omoguće neku vrstu odštete.¹³²

Predstavnici grupa nesrpskih žrtava pomenuli su rastuću atmosferu straha i podela između različitih etničkih grupa u Srbiji,¹³³ i izrazili hitnu potrebu za institucionalnim reformama kojima se garantuje neponavljanje, jer su neki iskusili pretnje i zastrašivanje.¹³⁴

Opšti razlog za uskraćivanje mogućnosti žrtvama za smislen zaključak leži u sociopolitičkoj nespremnosti da se objektivno preispita uloga Srbije u ratovima devedesetih. Takva tendencija se može primetiti u mnogim procesima, uključujući i sledeće:

Nikakav sistematski **program reparacija** nikada nije razmatran niti ustanovljen. Generalno gledano, žrtve ne dobijaju finansijsku podršku od države. Kao što je rečeno ranije, zakon koji obezbeđuje neku vrstu reparacija isključuje nekoliko kategorija žrtava, uključujući porodice nestalih lica, žrtve s fizičkim povredama čiji je procenat telesnog oštećenja manji od 50%, žrtve sa posttraumatskim stresnim poremećajem i druge oblike traume iz rata, žrtve seksualnog nasilja, i žrtve koje su trpele nasilje srpskih snaga bezbednosti.¹³⁵ Pored toga žrtve moraju biti finansijski ranjive, što znači da je ova podrška smanjena na iznos socijalne pomoći. Jedina inicijativa za reparacije koja je razmatrala rekonstrukciju razorenih zajednica u oblasti Sandžak – Program za povratak izbeglih i raseljenih Bošnjaka iz Opštine Priboj – takođe nikada nije finalizovana.¹³⁶ Žrtve koje nemaju prava na državnu pomoć kroz nijednu od postojećih pravnih mera moraju da traže kompenzaciju za materijalnu odštetu putem tužbi. Međutim, ovi procesi retko kada pruže bilo kakav osećaj zaključka žrtvama. Sudski procesi traju dugo, uz to da se mnogi zahtevi odbacuju ili, u slučaju da budu prihvaćeni, podnosilac dobije neadekvatnu kompenzaciju.¹³⁷

Na kraju, iako postoji opcija podnošenja zahteva za restituciju kroz krivični postupak, sudovi savetuju žrtve da podnose privatne tužbe protiv odgovornih za ratne zločine. Žrtvama koje odluče da podnesu privatnu tužbu neophodna je pravna podrška prilikom kretanja kroz često složene procedure. Onima koji su u teškoj finansijskoj situaciji potrebna je besplatna pravna pomoć, koja se može obezbediti samo pod određenim uslovima. Uz takve zbujujuće i ograničavajuće opcije, žrtve ostaju nesigurne i nerado iniciraju ove tužbe. Žrtve seksualnog i rodno zasnovanog nasilja posebno oklevaju da podnesu zahtev za restituciju jer bi im ove nove procedure oduzele zaštitu koju su imale tokom krivičnog postupka.

131 U Beogradu održana rasprava o nacrtu zakona o pravima boraca, vojnih invalida, 6. jun 2019, Savez Srba iz regiona, dostupno na srpskom [ovde](#), Žrtve balkanske krčme, 22. novembar 2019, Deutsche Welle, dostupno na srpskom [ovde](#).

132 Udruženja: Povuci nacrt zakona o pravima boraca, Radio Televizija Srbije, 30. decembar 2014, dostupno na srpskom [ovde](#); *Draft Law on War Veteran and Disability Rights retains provisions that discriminate against civilian victims of war*, Saopštenje, 9. januar 2019, HLC, dostupno [ovde](#).

133 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

134 Ibid; Žrtve kao baražno punjenje za nove ratove, 28. decembar 2020, Portal Autonomija, dostupno na srpskom [ovde](#); *Serbian Policemen Investigated over Pro-Genocide Song*, 5. januar 2022, Balkan Insight, dostupno [ovde](#).

135 Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i njihovih porodica, *Službeni glasnik* 18/2020.

136 Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

137 Pavlović, Mihailo, "Circumventing Justice: the Statute of Limitations as a Mechanism for Denying War Victims the Right to Compensation", HLC, jun 2018; tekstu se može pristupiti [ovde](#).

Raseljena lica sa Kosova koja su radila u državnim preduzećima ili institucijama na Kosovu i dalje su formalno zaposlena, ali, umesto da dobijaju punu platu, dobijaju samo veoma malu mesečnu naknadu. To što ne mogu da raspolažu imovinom na Kosovu predstavlja još jednu prepreku ka unapređenju njihovog socioekonomskog položaja.¹³⁸ Poslednjih godina, Kancelarija za Kosovo predstavlja je žrtve u imovinskim sporovima pred sudom na Kosovu, ali ta podrška je stigla suviše kasno, jer su mnoge porodice prošle kroz težak period, a neki su čak i preminuli. Štaviše, raseljena lica sa Kosova ne ispunjavaju uslove za učešće u Regionalnom programu stambenog zbrinjavanja, zbog oklevanja Srbije da ih integriše. Posebno jer Srbija smatra da je njihov položaj raseljenog lica privremen i ohrabruje ih da se vrate na Kosovo.¹³⁹

Žrtve zločina počinjenih nakon 20. juna 1999. nisu priznate ni od strane Kosova ni Srbije. Kosovo smatra da je do tada rat već bio gotov i prepoznaje samo one porodice koje su propatile pre tog datuma. Srbija smatra da nakon tog datuma nije bila u obavezi da štiti svoje građane, jer su se njene vojne i policijske snage, kao i administracija povukle sa Kosova.¹⁴⁰

Neke porodice (srpskih) žrtava sa Kosova dobijaju finansijsku pomoć od države¹⁴¹, ali, kako je jedan od ispitanika opisao, kroz selektivan i netransparentan proces, koji može da ukazuje na politizovanje i korupciju pojedinaca u državnim ustanovama.

Tek je 2021. godine počeo proces pripremanja zakona o nestalim licima. Bez zakonske regulacije njihovog statusa, porodice se savetuju da nestalog člana svoje porodice proglase mrtvim kako bi uživali određena socioekonomska prava.

Ne postoji inicijativa na nacionalnom nivou za ohrabivanje žrtava da traže psihološku podršku. Programi koje obezbeđuju akteri civilnog društva su sporadični ili više ne postoje.¹⁴² Štaviše, trauma kao posledica rata nije prepoznata u širem društvenom kontekstu, i postoji vrsta tabua u vezi sa traženjem psihološke pomoći.

Suđenja za ratne zločine polako prestaju, uprkos dobro ustanovljenim institucionalnim i pravnim okvirima i uslovima koje postavlja EU u okviru programa za pristupanje. Nedovoljno efikasna regionalna saradnja u procesuiranju ratnih zločina, posebno odsustvo bilo kakve saradnje sa kosovskim institucijama, onemogućava nekim žrtvama koje žive u Srbiji da dođu do pravde.

Žrtvama nedostaju kapaciteti da se prijave za učešće u sudskim procesima Specijalizovanih veća Kosova u Hagu. Udruženja žrtava kosovskih Srba pružaju neki vid pomoći, ali često nemaju dovoljno kapaciteta, zbog čega nisu u mogućnosti da dođu do svih potencijalno zainteresovanih pojedinaca.

138 Predstavnicí grupa žrtava u razgovoru s autorom.

139 Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglih i interno raseljenih lica za period 2015–2020, Vlada Republike Srbije.

140 Predstavnicí grupa žrtava u razgovoru s autorom; Suočavanje s prošlošću i pomirenje na Kosovu – Pregled institucija i inicijativa, 2017, UNDP; Gëzim Visoka i Besart Lumi, 2020, Democratizing Transitional Justice - Towards a Deliberative Infrastructure for Dealing with the Past in Kosovo, Pax, Integra, i Nova društvena inicijativa. <https://newsocialinitiative.org/democratizing-transitional-justice/>

141 Predstavnicí grupa žrtava u razgovoru s autorom.

142 Predstavnicí grupa žrtava u razgovoru s autorom.

Simbolični gestovi, kao što su saopštenja javnosti i spomenici, služe svrsi održavanja narativa o srpskim žrtvama, umesto da omoguće iskren diskontinuitet s prošlošću. REKOM, kao najprominentnija inicijativa čiji je cilj da omogući i podrži utvrđivanje činjenica o ratovima, nije prihvaćena od strane države.

Nikakva institucionalna reforma nije inicirana, dok je jedini postojeći zakon o lustraciji (odgovornosti) istekao, a da nikad nije ni bio implementiran. Najzad, arhive snaga bezbednosti ostaju zapečaćene, uprkos tome što imaju najveći potencijal za pronalaženje velikog broja nestalih lica, kao i da omoguće procedure provere.

Žrtve ostaju taoci političkih interesa.¹⁴³ Najjasniji primer toga je verovatno srpska politika prema Kosovu, koja utiče na žrtve na različite načine. Kao što je već pomenuto, bilateralna saradnja u procesuiranju ratnih zločina praktično i ne postoji. Slično tome, potraga za nestalim licima zavisi, između ostalog, od srpske spremnosti da konsoliduje liste sa svojim pandanima na Kosovu, tj. kosovskim organizacijama. S druge strane, na položaj albanskih žrtava u južnoj Srbiji utiču, između ostalog, očekivanja Srbije da će odnosi sa Kosovom biti rešeni podelom teritorija ili prepravljanjem granica. Na kraju, udruženja žrtava Srba sa Kosova povezana su sa i nalaze se pod uticajem političara, što ograničava njihovu sposobnost da zagovaraju za ono što žele.

Samo je civilno društvo značajno investirano u ispunjavanje potreba žrtava za pravdom, istinom i priznanjem. Međutim, ono nije uvek bilo uspešno u dopiranju do svih grupa žrtava, posebno onih koje predstavljaju Srbe iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i sa Kosova. Uvek je postojala neka vrsta tenzije koja je onemogućavala uzajamnu komunikaciju i saradnju između grupa žrtava i aktera civilnog društva.

POTREBE ORGANIZACIONIH KAPACITETA GRUPA ŽRTAVA

Grupe žrtava vode osobe koje su i same žrtve i koje prethodno nisu prošle kroz nikakve pripreme za vođenje organizacije, vođenje projekata ili kreiranje i implementiranje kampanja za zagovaranje itd.¹⁴⁴ Većina njih ne planira da se zvanično registruju kako bi nastavile da rade kao udruženja žrtava. Zapravo, iz više razloga, većina ne vidi nikakvu budućnost u radu grupe, na primer, zbog razočaravajućih rezultata u dostizanju pravde, zato što je većina aktivnih članova preminula, ili zbog nedostatka podrške od ostatka društva. Bilo koja vrsta programa za jačanje kapaciteta trebalo bi da bude ponuđena takvim grupama.

Nekoliko udruženja imaju kapacitete da pripreme predloge projekata za donacije i implementiraju manje projekte. Ostali se oslanjaju na godišnje finansiranje od strane države, koje je često nedovoljno za ozbiljan rad, ali im daje političku kontrolu. Istraživanje mogućnosti za dobijanje donacija bilo bi stoga dobro prihvaćeno. Izveštavanje o implementaciji projekata i dalje predstavlja izazov. Jačanje kapaciteta u zagovaranju, lobiranju i razvijanju kampanja je neophodno.

Podizanje svesti o rodnim aspektima stradanja i specifičnim potrebama žena takođe je neophodno. Izgleda da grupe predvođene ženama postaju otvorenije za razgovor i diskutovanje o mogućim pristupima. Grupe predvođene ženama nisu se nužno bavile rodom i propitivanjem patrijarhata. Podizanje svesti o pitanjima roda bi stoga moglo da bude vrsta polazišta za njih.

¹⁴³ Metju Holidej, predsednik Programa za Zapadni Balkan Međunarodne komisije za nestala lica u razgovoru sa autorom.

¹⁴⁴ Ibid.

Osnivanje partnerstava, i sa drugim grupama žrtava i nevladinim organizacijama, pomoglo bi u proširenju njihovog fokusa u smislu rodničkih aspekata, jačanja njihove zagovaračke pozicije i podizanja veština projektnog menadžmenta. Grupe žrtava mogu se povezati sa drugim grupama žrtava širom sveta, kako bi podelili iskustva i izgradili koalicije.

Uzmemo li u obzir smenu generacija i zamor žrtava zbog njihove 20 i više godina duge borbe za pravdu, bilo bi dobro da mlađe generacije preuzmu neke aspekte njihovog rada.

1.3 Zvanične inicijative koje se bave nasilnom prošlošću Srbije

Jedina postojeća zvanična inicijativa s potencijalom da se pozabavi nasleđem ratova iz devedesetih u Srbiji su suđenja za ratne zločine, potraga za nestalim licima i reintegracija izbeglica. Međutim, napredak u vezi sa slučajevima domaćih ratnih zločina je spor. U izveštaju o Srbiji za 2020–21, organizacija *Amnesty International* piše: „Nema pomaka u implementiranju nacionalne strategije za ratne zločine, otvaranju istraga zaostalih slučajeva ratnih zločina kojih je sada više od 2.500, ili podizanju optužnica protiv visokih policijskih ili vojnih zvaničnika zbog komandne odgovornosti. [...] Procesuiranje počinilaca nižeg ranga u slučajevima koji su prebačeni iz Bosne i Hercegovine bilo je jako sporo. Procesi protiv 10 muškaraca u vezi sa genocidom u Srebrenici i dalje su bili odlagani zbog izostanka optuženih.“¹⁴⁵ Potraga za nestalim licima sporo napreduje, zbog pasivnosti relevantnih institucija. Značajni brojevi izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine i dalje žive u Srbiji, neki od njih u neadekvatnom smeštaju.

Predsednik Republike Srbije podržao je Inicijativu za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM), ali nikakve konkretne mere nisu preduzete za promovisanje ove ideje, regionalno i na domaćem terenu. Zakon o lustraciji je usvojen 2003, ali tokom deset godina njegovog postojanja nikada nije bio implementiran. Godine 2012. Vlada Republike Srbije usvojila je „Program za povratak izbeglih i raseljenih Bošnjaka iz opštine Priboj tokom perioda od 1991. do 1999“, koji za cilj ima da omogući povratak Bošnjaka proteranih iz njihovih domova u opštini Priboj tokom rata u BiH. Programom je predstavljen skup mera, kao što su rekonstrukcija zgrada i infrastrukture, subvencije i stimulacije u poljoprivredi i razvoj lokalne zajednice, kako bi se omogućio održiv povratak Bošnjaka koji su proterani iz svojih domova. Međutim, program nije predstavljen kao reparacija, već više kao program rekonstrukcije.¹⁴⁶

Godinama su grupe žrtava zagovarale za posebne zakone kojima bi se regulisao pravni i socioekonomski položaj porodica nestalih lica. Godine 2019. Koordinacija srpskih udruženja porodica nestalih, ubijenih i poginulih lica sa prostora bivše Jugoslavije dobila je deklarativnu podršku za ovu inicijativu od predsednika Vučića. Koordinacija je otišla dalje, i razvila model zakona o nestalim licima i dobila uverenja relevantnih institucija da će model zakona ući u proces usvajanja u jesen 2021.¹⁴⁷ Međutim, model zakona nije uključen u godišnji plan vlade za 2022, niti je usvojen.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Amnesty International, Izveštaj o stanju ljudskih prava u svetu 2020/21: The State of the World's Human Rights', s. 315. Integralna verzija izveštaja dostupna [ovde](#).

¹⁴⁶ Program za povratak izbeglih i raseljenih Bošnjaka iz opštine Priboj tokom perioda od 1991. do 1999, Vlada Republike Srbije, 2012.

¹⁴⁷ Zakon o prinudno nestalim licima prvi put u pravnom poretku Srbije, 23. februar 2021, Danas, dostupno na srpskom [ovde](#).

¹⁴⁸ Plan rada Vlade za 2021. godinu, februar 2021, Vlada Republike Srbije.

Poslednjih godina je primećeno povećanje broja zvaničnih memorijalnih dešavanja kojima se obeležavaju ratovi iz 1990-ih, ali su ona etnocentrična i nedostaje im iskrena posvećenost unapređenju položaja žrtava. Dva komemorativna dešavanja – jedno kojim se obeležavaju zločini tokom i nakon hrvatske vojno-policijske akcije „Oluja“ iz avgusta 1995, a drugo početak vojne intervencije NATO-a marta 1999. godine – izdvajaju se kao srž zvanične srpske politike sećanja. Oba prepoznaju samo srpske žrtve, a nijedno ne smešta događaj u širi kontekst, niti pominje žrtve iz drugih etničkih grupa. Druga, manja zvanična komemorativna dešavanja prate isti obrazac. Od 2015. ove dve godišnjice postale su državni projekat, uz značajna finansijska sredstva i vreme investirano u njihovu pripremu i promociju. Podrška lokalnoj samoupravi za lokalno baziranu komemoraciju nesrpskih žrtava otežava i voza u Štrpcima i ubijenih je retkost.

Godine 2020. novi Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica zamenio je zakon iz 1996. kojim se regulišu socioekonomske beneficije civilnih invalida rata. Oba zakona su, međutim, propustili priliku da prepoznaju sve civilne žrtve rata i umesto toga vrše diskriminaciju određenih kategorija žrtava.

Pravni okvir zaštite ženskih prava je uglavnom završen, ali je implementacija zakona neadekvatna. Odsustvo specijalizovanog znanja među sudijama, policijom i socijalnim radnicima, manjak finansijskih sredstava, politizacija i odsustvo sinergije između relevantnih institucija, kao i sa iskusnim pružiocima usluga iz civilnog društva igra značajnu ulogu.¹⁴⁹ Žene izložene intersekcionalnoj diskriminaciji ostaju nevidljive za relevantne institucije.¹⁵⁰ Samo žrtve nasilja u porodici automatski imaju pristup besplatnoj pravnoj pomoći. Žrtve drugih oblika rodno zasnovanog nasilja koji su pokriveni Istanbulskom konvencijom moraju da prolaze kroz dug proces prijave i moraju da obezbede relevantnu dokumentaciju.¹⁵¹

Seksualno nasilje¹⁵² predstavlja krivično delo, ali određene pravne praznine istrajavaju. Na primer, prema zakonu, seksualni napad je definisan samo kao silovanje ukoliko se koristi prinuda, uprkos Istanbulskoj konvenciji, koju je Srbija ratifikovala, zaobilazeći ideju slobodnog pristanka.¹⁵³ Nema zakona koji prepoznaje seksualno i rodno zasnovano nasilje u kontekstu rata, i ovo pitanje nije privuklo mnogo pažnje institucija specijalizovanih za procesuiranje ratnih zločina.¹⁵⁴ Podignute su samo tri optužnice posebno za silovanje.¹⁵⁵ Maja 2021, u prvoj instanci, Viši sud u Beogradu je osudio bivšeg pripadnika policijskih snaga, bosanskog Srbina, na devet godina zatvora zbog silovanja Bošnjakinje avgusta 1992.¹⁵⁶ U većini slučajeva silovanje se procesuiralo uz druge vrste zločina. Dalje,

149 Grupa stručnjaka za akciju protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO) 2020. Osnovni evaluacioni izveštaj o pravnim i drugim merama koje omogućavaju implementaciju odredbi Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) Srbija, januar 2020, Savet Evrope. Izveštaj CEDAW.

150 Izveštaj GREVIO, 2020, op. cit.

151 Izveštaj GREVIO, 2020, op. cit.

152 Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici Istanbul, 11. maj 2011, Članovi 36 i 40.

153 Krivični zakonik, Republika Srbija, *Službeni glasnik* br. 35/2019.

154 Žanić, 2019, op. cit.

155 HLC, Policy Paper: Awarding restitution claims for victims of sexual violence in war crimes proceedings before Serbian courts, June 2021: https://hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/06/Policy_Paper_-_ENG.pdf

156 Stojanović, Milica, 'Serbia Convicts Bosnian Serb Ex-Soldier of Wartime Rape', 13. maj 2021, BIRN: <https://balkaninsight.com/2021/05/13/serbia-convicts-bosnian-serb-ex-soldier-of-wartime-rape/>

žrtve seksualnog nasilja u kontekstu rata nisu adekvatno zaštićene tokom sudskog procesa, što često vodi do stigmatizacije i njihove retraumatizacije.¹⁵⁷

Iako nasilje u porodici predstavlja krivično delo prema Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici, on se primenjuje samo u određenim vrstama odnosa.¹⁵⁸ Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici istekla je 2015, a nova još uvek nije kreirana.¹⁵⁹

Žene nemaju svest o svojim pravima, posebno žene na selu, Romkinje, starije žene i migrantkinje i žene s invaliditetom.¹⁶⁰ Isto tako, one nemaju uvek podršku najbližih, zbog njihovog ograničenog znanja, ličnih uverenja i strahova.¹⁶¹ Odsustvo interesovanja i delovanja institucija za zaštitu žena sprečava ih da prijave nasilje, a nepostojanje lokalnih mehanizama zaštite ostavlja žene bez ikakvog vida zaštite.¹⁶² Društvena klima značajno utiče na izgled žena za dostizanje pravde. Prisutna je i jaka tendencija ka ponovnom uspostavljanju tradicionalnih rodni uloga, a antirodni diskurs dominira javnim domenom.¹⁶³ Zaštita ženskih prava postala je još izazovnija tokom pandemije COVID-19, kada su žrtve bile još izloženije nasilju i imale manje mogućnosti da traže pomoć i podršku.¹⁶⁴

Nekoliko nevladinih organizacija pruža podršku ženama i promoviše rodnu ravnopravnost, uključujući i seksualno i rodno zasnovano nasilje u kontekstu rata. Oni to rade kroz zagovaranje za pravna rešenja, izveštavanje o implementaciji zakona, pozivanje Vlade da ispuni svoje međunarodne obaveze (na primer, prema Istanbulskoj konvenciji i Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena), podizanje svesti javnosti o rodnim pitanjima, nuđenje feminističkih perspektiva, i pružanje pravne, psihološke i drugih vrsta stručne pomoći žrtvama rodno zasnovanih zločina. Postoji značajna količina stručnosti i iskustva u civilnom društvu, ali ona ostaje neistražena od strane institucija.

Kada su u pitanju inicijative žrtava, nekoliko spomenika je podignuto, uključujući i spomenik srpskim žrtvama ratova iz devedestih godina u Tašmajdanskom parku u Beogradu, koji je podigla Koordinacija srpskih udruženja porodica nestalih lica sa prostora bivše Jugoslavije.¹⁶⁵

Koalicija udruženja izbeglica u Republici Srbiji inicirala je izgradnju spomenika srpskim žrtvama koje su ubijene u ratovima od 1991. do 2000, a koje su podržale lokalne vlasti, ali to se do sada nije realizovalo.¹⁶⁶ Godine 2009. porodice su podigle spomenik licima otetim u Štrpcima u gradu

157 Ibid.

158 Zaključci četvrtog periodičnog izveštaja za Srbiju, 28. februar 2019, Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW)

159 Ignjatović, T. (2020). *Violence against Women in Intimate Partner Relationships and Institutional Response to Women's Needs. Primenjena Psihologija* 12(4), 385-408. <https://doi.org/10.19090/pp.2019.4.385-408>

160 Izveštaj CEDAW, op. cit.

161 *Reagujte pre zločina, ne posle!*, Saopštenje za javnost, 5. februar 2021, Autonomni ženski centar, Beograd, dostupno na srpskom [ovde](#).

162 Izveštaj CEDAW, op. cit.

163 Izveštaji GREVIO i CEDAW, op. cit.

164 *Reagujte pre zločina, ne posle!*, Saopštenje za javnost, 5. februar 2021, Autonomni ženski centar, Beograd.

165 Predstavnicu grupa žrtava u razgovoru s autorom. U istom parku nalazi se spomenik „Zašto?“, podignut od strane porodica radnika i radnica RTS-a ubijenih kada je projektil NATO-a udario u zgradu tokom vojne intervencije 1999.

166 Krstić, 2016, op. cit.

Prijepolju,¹⁶⁷ a grupe žrtava podigle su spomenik posvećen žrtvama otmice u Sjeverinu 2015.¹⁶⁸ Godine 2019. spomenik Srbima ubijenim u opštini Istok, na Kosovu, podignut je u mestu Osojane, na Kosovu, na inicijativu udruženja iz Beograda „Kosmetski stradalnici“.¹⁶⁹

Apel porodica i rođaka nestalih lica u ratu na Kosovu da budu uključene u dijalog između Srbije i Kosova kojim posreduje EU je prihvaćen.¹⁷⁰ Međutim, sam dijalog suočen je s odlaganjem i mnogim poteškoćama.

1.4 Javni diskurs o prošlosti u Srbiji

Što se srpske države tiče, ratovi u Hrvatskoj i BiH su bili odbrambeni, vođeni samo kako bi se zaštitio srpski narod u delovima bivše Jugoslavije gde su bili u opasnosti. Kada je u pitanju Kosovo, diskurs je ograničen na vojnu intervenciju NATO-a iz 1999. Oružani sukobi 1998, i posebno zločini počinjeni nad kosovskim Albancima zaodeni su tišinom. Kako bi se pomoglo u promociji ovakvog stava i kako bi se ukazalo na kontinuitet srpskog stradanja kroz čitav 20. vek, sećanje na ovaj period se sve više povezuje sa Drugim svetskim ratom. Istovremeno, Drugi svetski rat biva nacionalizovan: jugoslovenski, odnosno, multietnički karakter otpora fašizmu se briše kako bi se predstavio kao isključivo srpski. Takva simultana revizija istorijskih događaja nameće posebnu vrstu razumevanja uloge Srbije u ratovima, koja posle utiče na to kako se utvrđuje njena odgovornost.

Teorija da su ratovi bili odbrambeni ima uporište u dva elementa koji služe i za jačanje tog stanovišta: srpske žrtve i heroizam srpskih snaga bezbednosti. Od 2014/15, čitav državni mehanizam koristi se za proizvodnju sadržaja kojim se promoviše ovaj narativ, uz podršku medija i sistema formalnog obrazovanja. Proces reforme javnog sećanja skorije prošlosti dešava se kroz komemorativna dešavanja i javnu rehabilitaciju osuđenih ratnih zločinaca. Zvanična politika sećanja koncentriše se na akciju „Oluja“ i početak NATO bombardovanja. Operacija „Oluja“ predstavlja se kao najveće etničko čišćenje od Drugog svetskog rata, dok se vojna intervencija NATO-a smatra „agresijom“ na Srbiju u cilju preuzimanja njene teritorije. Međutim, ono što se primećuje u poslednjih nekoliko godina je to da dešavanja u vezi sa ratom na Kosovu postaju prioritet. U tom smislu, javnost je obasuta pričama o stradanju Srba, koje često govore ne žrtve, već nekadašnji borci ili osuđeni ratni zločinci. Ovi drugi se često promovišu u javnosti i predstavljaju ključne ličnosti u zvaničnim komemoracijama. Ovaj diskurs u potpunosti isključuje stradanja drugih etničkih grupa, posebno kosovskih Albanaca, jer bi njihovi glasovi poremetili zvanični narativ. Treba naglasiti da se glasovi srpskih žrtava takođe ne čuju, jer su čitav proces rekreiranja sećanja preoteli političari i institucije.

Diskurs je predominantno vojni i maskulin i preuveličava vojne pobeđe u odnosu na civilne žrtve, kao i herojstvo muškaraca u odnosu na stradanja žena. Iako postoji neka vrsta priznanja odgovornosti srpske strane za počinjene zločine, oni se dodatno ne objašnjavaju, niti istražuju od strane tužilaštva, medija ili programa formalnog obrazovanja. U isto vreme, dokazi u vezi sa takvim zločinačkim ponašanjem se sistematski kriju od strane institucija. Žensko iskustvo rata potpuno je odsutno iz javnog diskursa.

¹⁶⁷ Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999–2005, 2006, HLC; Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

¹⁶⁸ Krstić, 2016, op. cit.

¹⁶⁹ Predstavnici grupa žrtava u razgovoru s autorom.

¹⁷⁰ 'Možemo li da očekujemo napredak u dijalogu između Beograda i Prištine?', septembar 2020, internet portal European Western Balkans.

U skladu sa tako politizovanim, ekskluzivističkim i militarističkim diskursom, država i dalje nema sluha za potrebe većeg dela žrtava. Suprotno tome, potrebe optuženika za ratne zločine, osuđenika i vojnih veterana nalaze se u žiži.¹⁷¹ Ovo je dokazano ne samo već pomenutom javnom promocijom ratnih zločinaca, već i novousvojenim zakonom koji prioritet daje vojnim veteranima u odnosu na civilne žrtve rata, pružajući im veću materijalnu podršku i usluge.¹⁷² Slično tome, Zakon o pravima pritvorenika Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju iz 2004. je i dalje na snazi, pružajući finansijsku kompenzaciju osobama koje su optužene i osuđene za ratne zločine i njihovim porodicama.

171 Na primer, Vladimir Lazarević, ratni zločinac osuđen od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju na 14 godina zatvora za zločine protiv čovečnosti, dovezen je kući avionom Republike Srbije kada je pušten iz zatvora 2014, <http://www.hlc-rdc.org/?p=30815&lang=de>. Kasnije je radio kao predavač na Vojnoj akademiji Srbije, <https://balkaninsight.com/2017/10/18/serbian-war-criminal-will-teach-at-military-academy-10-18-2017/>. Isto tako, Vojislav Šešelj, koji je od strane istog suda osuđen na 11 godina zatvora za podsticanje progona, deportacije i drugih zločina protiv čovečnosti, redovan je gost u televizijskim emisijama i do skoro je bio narodni poslanik u Narodnoj skupštini, <https://b92.tv/video/fokus/fokus-b92-gost-dr-vojislav-seselj-1871532>, https://www.youtube.com/watch?v=-_yVQ-Uvw1o, <https://www.youtube.com/watch?v=565TgUgNVjk>.

172 Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i njihovih porodica, *Službeni glasnik* 18/2020.



Fotografija je posvećena kidnapovanim i nestalim osobama sa Kosova.
Autor fotografije: Borislav Pešić Blagoja, 2022.



UP FAHRI MUMSHI
02.1988 - 22.05.1999

DRITON RIFAT MURSELI
15.07.1972 - 22.05.1999

ARSIM SHAJI MUSA
02.12.1979 - 22.05.1999

HAT FERAT TIRIQI
1977 - 22.05.1999

ZEQIR ZEQIRI
08.02.1947 - 22.05.1999

IGBALLE OSHLANI
14.07.1954 - 22.05.1999

AZIZ HALILI
15.12.1944 - 02.05.1999

BURIM LUTFI HOKHA
28.11.1979 - 22.04.1999

FEHMI i ISTREPI
20.06.1975 - 27.03.1999

FERIT JASHAR REXHEPI
04.07.1960 - 23.04.1999

ENVER M. RRUSTOLLI
01.09.1966 - 05.05.1999

REXHEP R. VERDICI
1991 - 1999

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE

ROSE





Hasan Škrelj, pokazuje fotografiju svoje dvoje dece, Bukurie (16) i Rahima (19) koji su nasilno oduzeti od njega i nikada ih više nije video. Autor fotografije: Ate Mula, 2022

2. KOSOVO

2.1 Uvod

Žrtve rata na Kosovu čine veliki deo populacije. Skoro čitava populacija Kosova je pogođena na ovaj ili onaj način sukobom iz 1998–1999, i adekvatne mere koje će zadovoljiti njihove socioekonomske i zdravstvene potrebe tek treba da budu ustanovljene od strane kosovskih institucija, međunarodnih agencija za razvoj i organizacija civilnog društva. Rat na Kosovu je počeo krajem februara 1998. ofanzivom srpske/jugoslovenske vojske na Kosovu protiv Oslobodilačke vojske Kosova (OVK). Pod Federativnom Jugoslavijom (1942–1992), Kosovo je bilo Autonomna Pokrajina u okviru jugoslovenske republike Srbije. Slobodan Milošević, nacionalistički predsednik Socijalističke Republike Srbije, oduzeo je autonomni status Kosovu 1989, što je bio deo šireg plana da se Kosovo prisvoji kao deo Srbije. Nakon toga su tenzije između kosovskih Albanaca i Srba oko strukturne diskriminacije albanske populacije samo rasle i jačale. U tom periodu, OVK se razvija od grupe gerilskih boraca u oružani pokret otpora. Nakon intervencije NATO-a marta 1999, rat na Kosovu se završio potpisivanjem Kumanovskog sporazuma između mirovne misije predvođene NATO-om, KFOR-a i vlada Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije, juna 1999.

Između januara 1998. i decembra 2000. zabeleženo je 13.548 ubistava, pogibija i nestanaka u vezi sa ratom na Kosovu.¹⁷³ Od tog broja, 10.333 su bili civili; 8.692 su bili Albanci, 1.196 Srbi, 151 Rom, 86 Bošnjaci, 77 Aškali, 55 Crnogorci, 37 Egipćani, 11 Goranci, 9 Turci i 19 su bili pripadnici drugih etničkih grupa.¹⁷⁴ Većina njih je ubijena ili je nestala 1999. (11.225 lica). Nakon povlačenja srpskih snaga sa Kosova od juna 1999. do kraja decembra 2000, još 1.257 lica je ubijeno, oteto ili nestalo: 717 Srba, 307 Albanaca i 233 Roma.¹⁷⁵ Većina lica navodno kidnapovanih od strane pripadnika OVK tokom ovog perioda bili su ili Srbi, ili kosovski Albanci za koje se smatralo da sarađuju sa Srbijom¹⁷⁶. Odmah nakon rata, 6.064 lica zavedena su kao nestala.¹⁷⁷ Preko 70% ovih slučajeva je rešeno, ali marta 2022. još uvek se beleži 1.620 nestalih lica.¹⁷⁸ Ekshumacije u Srbiji i na Kosovu i dalje se nastavljaju. Samo u 2021. godini identifikovano je 25 posmrtnih ostataka prema Komisiji za nestala lica kosovske Vlade.¹⁷⁹ Od marta 2000. je, istragom ratnih zločina po nalogu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, identifikovano 529 masovnih grobnica s telima 4.300 žrtava, od kojih je velika većina

173 HLC, "31,600 documents undoubtedly confirm death or disappearance of 13,535 individuals during war in Kosovo", 6. februar 2015, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=281&lang=de>. Bazi podataka FZP o ljudskim gubicima u vezi sa ratom na Kosovu između 1. januara 1998. i 31. decembra 2000, može se pristupiti [ovde](#).

174 U ovom izveštaju koristimo izraz „Albanci” i „Srbi” za ove etničke grupe na Kosovu kada govorimo o periodu pre proglašenja nezavisnosti, dakle februara 2008. (što Srbija ne priznaje, kao ni neke druge zemlje); za period nakon proglašenja nezavisnosti, koristimo izraze „kosovski Albanci” i „kosovski Srbi”.

175 HLC, "Kosovo Memory Book Database: Presentation and Evaluation", 4. februar 2015, dostupno [ovde](#). Takođe videti, Human Rights Watch (HRW), "Abuses against Serbs and Roma in the New Kosovo", avgust 1999, Tom 11, br. 10 (D), <https://www.hrw.org/reports/1999/kosov2>

176 Amnesty International, "Burying the Past: 10 Years of Impunity for Enforced Disappearances and Abductions in Kosovo", 8. jun 2009, <https://www.amnesty.org/fr/wp-content/uploads/2021/09/EUR700072009ENGLISH.pdf>

177 Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji i Nova društvena inicijativa, "The efficiency of mechanisms of institutions of Serbia and Kosovo in finding missing persons from the war in Kosovo between 2016 and 2020", mart 2021, dostupno [ovde](#).

178 Ažurirani spisak nestalih lica na Kosovu dobijen od Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (ICRC), 11. marta 2022. (pregled po etničkoj pripadnosti nije dostupan).

179 Fejsbuk post predsednika Komisije, Andina Hotija, dostupan [ovde](#).

na Kosovu.¹⁸⁰ Dok DNK testiranje nije postalo dostupno 2002, koristile su se tradicionalne metode vizuelne identifikacije.¹⁸¹ One čine većinu današnjih slučajeva u kojima postoji sumnja u pogrešnu identifikaciju. Za mnoge porodice koje su identifikovale svoje članove u tom periodu, emotivna uzrujanost u vezi sa ekshumacijom voljenih zarad DNK identifikacije suviše je teška i mnogi odbijaju i ekshumaciju i davanje sopstvenih uzoraka DNK.¹⁸²

Nakon Kumanovskog sporazuma, Kosovo je stavljeno pod upravu Ujedinjenih nacija kroz Misiju privremene uprave Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK), čiji mandat je trebalo da „pomogne da se uspostave uslovi za miran i normalan život svih stanovnika Kosova i unapredi regionalna stabilnost na Zapadnom Balkanu“. Od tada je pokrenuto nekoliko inicijativa koje se bave nasleđem rata, uključujući i procesuiranje ratnih zločina, potragu za nestalim licima i svedočenja i dokumentaciju civilnog društva. Međutim, ovo nije bilo dovoljno da pokrije bavljenje potrebama žrtava rata i preživelih, niti se prošlošću neko bavio u širem društvenom smislu.¹⁸³

METODOLOGIJA

Istraživanje je uključilo više metoda prikupljanja podataka. Sekundarno istraživanje koje je prethodilo ovom istraživanju uključilo je pregled izveštaja različitih akademskih institucija, nevladinih organizacija i drugih relevantnih izvora. Potom je usledilo 20 polustrukturisanih intervjua s liderima i članovima Udruženja za nestala lica kosovskih Albanaca, kosovskih Srba i drugih nevećinskih zajednica, kao i sa civilnim žrtvama rata, ženama žrtvama seksualnog nasilja u vezi sa sukobom, i sa domaćim i stranim zainteresovanim stranama koje se bave i pružaju podršku slučajevima nestalih lica i civilnih žrtava. Pri odabiru ispitanika, pazilo se na to da se omogući proporcionalno etničko predstavljanje, jednaka geografska pokrivenost i da posebne potrebe različitih grupa žrtava budu uključene. Sveukupno, 14 ispitanika su bile žene, 6 muškarci, a 15 pravni zastupnici prominentnih udruženja, od kojih su tri bila udruženja ženskih žrtava seksualnog nasilja u vezi sa sukobom, a jedan osoba koja je preživela seksualno nasilje u vezi sa sukobom. Jedan bivši politički zatvorenik, zamenik direktora udruženja političkih zatvorenika takođe je bio intervjuisan. Tri ispitanika su bili vodeće figure srpskih udruženja u Gračanici/Graçanicë, Severenoj Mitrovici i Srbiji. Još jedna vodeća figura udruženja žrtava/žena bila je Aškalijska iz Kosovog polja/Fushë Kosovë, a druga Bošnjakinja sa Kosova iz udruženja koje okuplja udovice iz svih etničkih sredina iz Severne Mitrovice.

Od 20 intervjua samo pet je bilo sprovedeno uživo zbog restrikcija u vezi sa kovidom 19. Ostali su sprovedeni putem platformi kao što su Zoom, Google Meet, Fejsbuk, Vajber ili Vocab. Četiri intervjua su sprovedena sa organizacijama koje se fokusiraju na pružanje podrške radu udruženja žrtava i nestalih lica, kao što su Britanska ambasada na Kosovu, Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP), UNMIK i Agencija za rodnu ravnopravnost u okviru Kancelarije premijera.

180 Cani, B., Shehu, B. i I. Petrovic, „Dialogu: Të vrrarët, të pagjeturit dhe të zhvendosurit“ (Dijalog: Ubijeni, nestali i raseljeni), Deutsche Welle, 23. jul 2020, dostupno <https://www.dw.com/sq/dialogu-t%C3%AB-vrrar%C3%AB-t%C3%AB-pagjeturit-dhe-t%C3%AB-zhvendosurit/a-54270211>

181 Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji i Nova društvena inicijativa, „The efficiency of mechanisms of institutions of Serbia and Kosovo in finding missing persons from the war in Kosovo between 2016 and 2020“, mart 2021, dostupno [ovde](#).

182 Fazliu, E.: „Neidentifikovani ostaci i dominantan bol“, Kosovo 2.0, 6. jun 2018; <https://kosovotwopointzero.com/en/eshtrat-e-paidentifikuara-mbajne-dhimbjen-e-hapur/>

183 Visoka, Gezim & Lumi, Besart, „Citizens' Perspectives on a Future Strategy on Transitional Justice for Kosovo“, Integra, PAX, NSI, decembar, 2020, dostupno [ovde](#).

Ova studija slučaja najpre se bavi položajem i potrebama različitih grupa žrtava. Potom se razmatraju formalne inicijative koje se bave nasilnom prošlošću Kosova. Na kraju je kratka diskusija o nacionalnom diskursu o nasilju u prošlosti i na koji način to utiče na položaj različitih grupa žrtava na Kosovu. Druga i treća dimenzija su sažete opisno, razmatraju se postojeće mere, inicijative i zakonodavstvo, i javni diskurs o odnosu prema prošlosti. Prva dimenzija, analiza podataka o statusu udruženja nestalih i grupa žrtava, temeljno razmatra potrebe ovih kategorija.

2.2 Položaj i potrebe žrtava rata na Kosovu

Rat tokom 1998. i 1999. i njegove posledice uticale su praktično na sve stanovnike Kosova jer je stigao do svih delova teritorije Kosova. Neki delovi, kao što su Prizren, Đakovica/Gjakova, Orahovac/Rahovec, Štrpce/Shtërpçë, Peć/Peja i Drenica, posebno su teško pogođeni. Pored ubijanja i nestanka, civili su iskusili i druge oblike kršenja ljudskih prava u ratu, kao što su nasilno raseljavanje, zarobljavanje i seksualno zlostavljanje. Mnogi ljudi su trpeli višestruko nasilje i zlostavljanje. Većina sagovornika su se odredili kao bliski rođaci nestalih lica, preživeli ili civilne žrtve, ali politički zatvorenici se ne određuju kao žrtve.

Niz grupa žrtava predstavljaju nevladine organizacije i fondacije/udruženja. Prema bazi Ministarstva za javnu upravu, od 1999. godine osnovano je 169 organizacija za pružanje neke vrste podrške grupama žrtava rata, pored organizacija koje se bave tranzicionom pravdom i generalno pomirenjem.¹⁸⁴ Oko polovine ovih organizacija (80) formirano je između 1999. i 2005, u prvih pet godina nakon rata. Od tada je zabeleženo da organizacije koje predstavljaju ili pružaju podršku nekim od različitih kategorija žrtava rata i dalje bivaju registrovane. U poslednjih pet i po godina (od 2016. do danas), registrovano je 25 organizacija. Ovaj pad, ali i trend koji se nastavlja pokazuje da se grupe žrtava i dalje osećaju neadekvatno ili nedovoljno predstavljeno.

Tri četvrtine ovih organizacija ima različite svrhe, ali četvrtina (39) kaže da je njihov osnovni cilj pružanje humanitarne pomoći različitim kategorijama žrtava rata – udovicama, siročićima, interno raseljenim licima, porodicama palih boraca, porodicama boraca, porodicama nestalih ili ubijenih civila i ratnim vojnim invalidima. Najdirektniji predstavnici žrtava su udruženja porodica ili nestalih ili ubijenih civila, i njih ima ukupno 25. Druge organizacije koje čine grupe čije interese one direktno predstavljaju su udruženja OVK ratnih vojnih veterana (9), invalida rata (10), političkih zatvorenika (6) i interno raseljenih lica (3). Pored toga, sedam drugih organizacija registrovano je s osnovnim ciljem prikupljanja dokaza o ratnim zločinima i zločinima protiv čovečnosti. Ostale organizacije predstavljaju interese specifičnih grupa indirektno, uključujući: one koji pomažu interno raseljenim licima (20), one koji pružaju podršku ženama (16), one koje pružaju psihološku podršku (14), one koje pružaju podršku žrtvama seksualnog nasilja (4), one koji pružaju podršku žrtvama nagaznih mina (4), one čiji je cilj memorijalizacija (5) i one čija je svrha obnova nakon rata (4). Ove organizacije su registrovane u 29 od 38 kosovskih opština, uz to da je većina (50) bazirana u Prištini/Prishtina.¹⁸⁵

Do sada nije sprovedena nijedna sveobuhvatna analiza društvenog položaja žrtava rata, niti procena tehničkih kapaciteta udruženja i nevladinih organizacija koje rade sa civilnim žrtvama ili

¹⁸⁴ Analiza zasnovana na bazi podataka Ministarstva za javnu upravu.

¹⁸⁵ Druge opštine sa brojnim organizacijama koje predstavljaju ili pružaju neki vid podrške žrtvama rata: Prizren (13), Peć/Peja(11), Đakovica /Gjakova (11), Orahovac/Rahovec (9), Južna Mitrovica/Mitrovicë e Jugut (10), Severna Mitrovica/Mitrovica Veriore (3), Štrpce/Shtërpçë (3), Gračanica/Graçanicë (2).

nestalim licima i njihovim porodicama. Procena potreba žrtava rata sprovedena od strane Centra za istraživanje, dokumentovanje i publikaciju (CRDP) 2012. identifikovala je prepreke koje sprečavaju žrtve da pristupe uslugama koje su im na raspolaganju, uključujući i nedostatak znanja o beneficijama, nedovoljnim sredstvima, institucionalnoj podršci, priznanju, pružanju veština u obrazovanju i zaposlenju, psihološkoj podršci i zabrinutosti za bezbednost.¹⁸⁶ Ispitanici su otkrili da su najveće prepreke direktno povezane sa siromaštvom, gde se najveći deo brine oko pronalaženja posla i rastućih cena hrane, struje, zdravstvenih usluga i obrazovanja. Godine 2019. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) je sastavio unutrašnji izveštaj *Procena potreba za udruženja porodica nestalih osoba i ekonomsko osnaživanje porodica*, predstavljajući podatke za tri opštine. Sugerisane su potencijalne oblasti podrške za ekonomsko osnaživanje ovih udruženja i civilnih žrtava rata uopšteno gledano, a posebno žena koje su uključene u rad udruženja.¹⁸⁷ Među ženama koje su intervjuisane, najviši nivo obrazovanja dobijen je kroz srednju školu ili strukovno obrazovanje. Samo polovina je završila osnovnu školu, i većina je nezaposlena, uz nekoliko samozaposlenih u poljoprivredi, tekstilnim ili uslugama čišćenja. Predložene oblasti pomoći uključuju podršku za osnivanje i vođenje poslovnih poduhvata, profesionalnih i strukovnih obuka, informacije o mogućnostima za zaposlenje i kako se prijaviti za posao i stručnu podršku mladim ljudima i deci iz ovih porodica.

CIVILNE ŽRTVE RATA I NJIHOVE PORODICE

Civilne žrtve

Rat na Kosovu odneo je živote 10.333 civila između januara 1998. i decembra 2000, od kojih su većina bili kosovski Albanci (videti Uvod). Bilo je i nekoliko hiljada civila koji su postali invalidi rata. Ne postoje precizni brojevi, ali trenutno 1.801 civil ima zvaničan status civilnog invalida i prima penziju prema Zakonu br. 04/L-172 (videti okvir, strana 55). Prema ovom zakonu, porodice civilnih žrtava rata i ratni vojni invalidi imaju pravo na penzije ukoliko su ubijeni ili povređeni između 27. februara 1998. i 20. juna 1999, ili ako su pretrpeli posledice eksplozivnih naprava iz rata u periodu od tri godine nakon završetka rata. Zakon na taj način isključuje žrtve koje su život izgubile nakon ovog datuma u nasilju u vezi sa sukobom, na primer, ubistva iz osвете kosovskih Srba ili umerenih kosovskih Albanaca od strane pripadnika OVK.¹⁸⁸

Porodice nestalih lica

Kako se navodi u Uvodu, marta 2022. se 1.620 lica i dalje vodi kao nestalo na Kosovu, većina su civili (oko 1.560), a ostali pripadnici oružanih grupa.¹⁸⁹ Porodice nestalih čine najveću grupu žrtava u okviru udruženja porodica nestalih i civilnih žrtava. Registrovano je 25 udruženja članova porodica nestalih lica i civilnih žrtava rata različitih etniciteta na Kosovu. Postoje i druge organizacije koje su osnovali članovi porodica nestalih, ali njihova primarna svrha je da unaprede ekonomski položaj žena koje su izgubile članove porodice tokom rata.

Udruženja porodica nestalih i civilnih žrtava kosovskih Albanaca koja su učestvovala u istraživanju osnovana su u periodu između 2000. i 2019. godine. Njihov je cilj bio da prikupe i razmene informacije i tragaju za istinom o tome gde se nalaze nestali članovi njihovih porodica. Smatrali su da je važno da se registruju kao nevladina organizacija jer im je kao pojedincima bilo mnogo teže da pristupe

¹⁸⁶ Centar za istraživanje, dokumentovanje i publikaciju (CRDP), "Needs Assessment of Kosovo Victims", 2012.

¹⁸⁷ UNDP, radna verzija, Needs assessment report for associations of missing persons families and economic empowerment of families, 2019.

¹⁸⁸ Fred Abrahams, "Under Orders: War Crimes in Kosovo", Human Rights Watch (2001), integralna verzija dostupna onlajn [ovde](#).

¹⁸⁹ Baza podataka FZP; http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=48&lang=de

institucijama nego kao pravnim licima. Uprkos čestim administrativnim promenama na Kosovu i nepotpunim naporima međunarodnih organizacija da otkriju sudbinu ljudi koji se i dalje vode kao nestali, očekivanja su i dalje velika. Zbog toga, rođaci nestalih lica rade predano i kontinuirano da ovo predstave kao prioritet svakoj sledećoj administraciji. Neka udruženja kosovskih Albanaca takođe se bave i dokumentovanjem i pružanjem pravne pomoći:

„Aktivnosti se fokusiraju, ali nisu ograničene samo na: prikupljanje činjenica o ekonomskim gubicima, psihološku rehabilitaciju žrtava i prikupljanje dokumentacije o ekonomskoj šteti rata, kao i moralnoj šteti nanetoj ljudima. Nakon toga, podnete su tužbe protiv počinitelaca i iscrpljeni su svi pravni lekovi na teritoriji Kosova. Takođe smo često nudili i usluge advokata.“ (Predstavnik udruženja žrtava kosovskih Albanaca)¹⁹⁰

U većini inicijativa pokrenutih od strane institucija porodice nestalih lica i civilnih žrtava kosovskih Albanaca bile su uključene na neki manji način, uključujući i izgradnju različitih memorijala. Međutim, zbog nedostatka sredstava, menadžerskih veština i kontakata sa zainteresovanim stranama na terenu, neke grupe prepoznaju važnost stvaranja krovne organizacije koje bi pokrila njihov nedostatak kapaciteta, kombinovala njihove pojedinačne snage i pojačala glas porodica nestalih i civilnih žrtava u pogledu vlade i međunarodnih institucija. Više o krovnim udruženjima u delu koji sledi.

Među grupama žrtava kosovskih Srba, najvidljivije su porodice nestalih i otetih lica. Međutim, kako su predvodnici organizacija i sami raseljena lica, većina ovih organizacija nalazi se u Beogradu, a neke od njih su registrovane dualno, u Srbiji i na Kosovu.

*„Udruženje nestalih lica i žrtava registrovano je i u Srbiji i na Kosovu, i mi funkcionišemo u skladu sa statutom. Mnoge srpske porodice pobile su sa Kosova 1999, nakon bombardovanja. Sada živimo u Srbiji, tako da je porodicama lakše da dođu do naše kancelarije. Ali takođe učestvujemo u sastancima udruženja nestalih i otetih na teritoriji Kosova. Iako je naše udruženje registrovano pre 22 godine, ja i dalje ne znam ko je oteo i ubio moje roditelje. Kada nam je teško, ono što olakšava situaciju je to što možemo da pružimo utehu jedni drugima. Kako bih to inače uspeo sam?“*¹⁹¹ (Predstavnik udruženja nestalih lica i žrtava kosovskih Srba)

Kao i udruženja kosovskih Albanaca, udruženja kosovskih Srba uglavnom se registruju kako bi ojačali svoj glas pred institucijama odgovornim za otkrivanje sudbine nestalih i kako bi podelili nove informacije. Neke uspevaju da obezbede podršku lokalnih samouprava i međunarodnih organizacija, ali kao i sa svim drugim predstavnicima udruženja koji su intervjuisani u okviru ovog istraživanja, oni podvlače potrebu za širenjem svojih kapaciteta u ljudstvu i memorijalizacijom svog gubitka. *„Glavni cilj je pronaći nestala lica. Međutim, dok se mi borimo za istinu, potreban nam je prostor gde ćemo se okupljati, a u kom moramo da platimo račune za struju i grejanje. Takođe, nemamo sredstava za izgradnju spomenika i memorijala. Takođe, nemamo dovoljno mladih ljudi koji žele da se bave ovom temom, oni očekuju da budu plaćeni za svoj rad. [...] Međunarodna komisija za nestala lica odobrila nam je manji projekat, ali moramo da pojačamo svoje kapacitete, pisanjem projekata, planiranjem i učenjem engleskog jezika kako bismo mogli da komuniciramo sa međunarodnom zajednicom...“* (Predstavnik udruženja kosovskih Srba)

Uključenje udruženja kosovskih Srba u inicijative kosovske vlade se poboljšava, ali je i dalje na niskom nivou, dok se konsultacije između vlasti i udruženja kosovskih Srba u oblastima u kojima

¹⁹⁰ Intervju 5, 6. april 2021.

¹⁹¹ Intervju 11, 9. april 2021.

su kosovski Srbi većina održavaju redovnije, ali nužno ne urode plodom svakog puta. Na primer, podizanje spomenika nestalim i ubijenim licima u Štrpcu je nastavljeno uprkos protivljenju od strane 16 porodica nestalih osoba, koje smatraju da je stavljanje imena nestalih lica na spomenik jednako mirenju sa pretpostavkom da su članovi njihovih porodica mrtvi.

Većina udruženja funkcionišu sa veoma malim budžetima ili nema nikakve donacije. Međutim, 2019. kosovska Vlada je udruženjima dala manje grantove u visini od 5.000 evra na osnovu ad hoc principa.¹⁹² Srpske organizacije na Kosovu registrovane u Srbiji dobijaju iznos od okvirno 770 evra na godišnjem nivou od Beograda, ali srpske organizacije registrovane na Kosovu nemaju nikakvu podršku.

Članovi porodica žrtava i nestalih upoznaju se sa terminom tranziciona pravda ili suočavanje s prošlošću kroz učestvovanje u dešavanjima o nestalim licima, ratnim zločinima ili civilnim žrtvama, ali dok su spremni da učestvuju u takvim aktivnostima i blizak im je širi kontekst, neki od ispitanika priznaju da ne shvataju tu terminologiju u potpunosti.

*„Suočavanje s prošlošću nam je bliska tema i znamo na šta se odnosi jer nas pozivaju na konferencije i radionice, prisutni smo svuda i takva okupljanja nam mnogo znače. Učestvujemo u sastancima koje organizuju državne komisije za nestala lica i organizacije kao što su Međunarodna komisija za nestala lica, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu itd. Imamo dobru saradnju sa svima zato što nam je u interesu da dobijemo informacije o našim bližnjima koji su nestali. Na tim okupljanjima se mnogo priča o suočavanju s prošlošću. Ali ne mogu da kažem da sam detaljnije upoznat sa temom.“*¹⁹³ (Predstavnik udruženja kosovskih Srba)

Skoro svi predstavnici udruženja porodica žrtava koji su intervjuisani potvrdili su svoju empatiju i podršku za druge žrtve mučenja ili civile ubijene tokom rata na Kosovu. Oni su se takođe složili da među njima ne postoji želja za osvetom; oni samo žele da dođu do istine o svojim voljenima. Međutim, interesi grupa žrtava i udruženja članova porodica nestalih često se politizuju. Štaviše, mnogi ciljevi porodica nestalih, kao što su pronalaženje istine i razmena iskustava, direktno su vezani za političke procese kao što su dijalog potpomognut od strane EU o normalizaciji odnosa između Kosova i Srbije. Pošto je nova faza dijaloga počela 2020, sudbine nestalih, kao i pitanje povratnika, formalno su uključeni u pregovore kao jedno od osam poglavlja u okviru budućeg sporazuma o sveobuhvatnoj normalizaciji.¹⁹⁴ Nakon poslednje runde razgovora februara 2022, obe vlade su potvrdile da su blizu potpisivanja zajedničkog saopštenja o nestalim licima. Nije jasno, međutim, da li će saopštenje uključiti konkretne obaveze u pogledu rešavanja ovog pitanja.

Prema većini članova porodica nestalih lica koji su intervjuisani, najhitnije pitanje je pravo da se zna. Nakon toga sledi potreba za finansijskom podrškom i podrškom za zdravstveno osiguranje za osobe pogođene sukobom, posebno starije osobe. Lideri i članovi udruženja porodica nestalih lica i civilnih žrtava slažu se da im nedostaju veštine za prikupljanje sredstava i teško im je da ispune zahteve donatora u procesu traženja istine i pravde. Potreba za sredstvima povezana je sa operativnim potrebama, uključujući i iznajmljivanje prostora u kojima bi se članovi porodica sastajali.

192 UNDP, radna verzija/nacrt, Needs assessment for associations of missing persons families and economic empowerment of families, 2019.

193 Intervju 15, 7. april 2021.

194 Vlada Republike Kosovo – Kancelarija premijera, "Izveštaj o postignućima i izazovima u implementaciji Briselskog sporazuma", 10. jun 2021, <https://www.docdroid.net/kpfVzf2/raporti-mbi-arritjet-dhe-sfidat-ne-zbatimin-e-marrevshjes-se-brukselit-1-pdf#page=2>

Neka udruženja dobijaju neku vrstu podrške od lokalnih samouprava, ali i dalje imaju račune za komunalije i druge operativne troškove koje treba pokriti.

Osnivanje krovnih organizacija koje prikupljaju i dele informacije o nestalima omogućava manjim grupama žrtava da se koncentrišu na specifična pitanja. Na primer, grupe koje vode žene žrtve rata, a koje se fokusiraju na ekonomsko osnaživanje žena kao i na neka neposrednija pitanja, javljaju se u različitim delovima Kosova.

„Osnovala sam udruženje u svrhu dobijanja informacija o nestalim licima, da bih bila pravno lice i da bih se uključila u aktivnosti i zaradila za život... Nisam mislila da će se to razviti u biznis, da ću upošljavati udovice nestalih i razvijati biznis dalje. Nakon nekog vremena počele smo da ostvarujemo prihode.“ (Predstavnik udruženja udovica kosovskih Albanci)¹⁹⁵

Većina nestalih osoba su muškarci - 1,432, stoga je zastupljenost žena u udruženjima porodica nestalih lica velika, jer su se aktivirale nakon što su njihovi muževi (u nekim slučajevima braća ili očevi) nestali.¹⁹⁶ Godine 2015. Centar za istraživanje, dokumentovanje i publikovanje utvrdio je da su žene suočene s diskriminacijom kada postanu glava domaćinstva zbog smrti ili nestanka njihovog najbližeg muškog člana porodice. Njima je bilo teško da preuzmu ulogu glave porodice zbog visokih stopa siromaštva, skupa veština kojim raspolažu a koji je na niskom nivou, nedostatka mogućnosti za stručnu obuku. Inferiorna uloga žena u kosovskim porodičnim strukturama i društvene predrasude prema zaposlenju žena takođe onemogućavaju njihove pokušaje da ponovo izgrade svoje živote. One se takođe suočavaju s problemima u pogledu imovinskih prava i slobode kretanja. Zbog toga su žene žrtve rata i njihova deca u posebno ranjivoj poziciji, izložene siromaštvu i zlostavljanju.¹⁹⁷

Zapravo, prekarna finansijska i društvena situacija u kojoj se udovice nestalih muškaraca nađu nakon nestanka svojih muževa dovela je do uspostavljanja udruženja udovica koja se primarno bave ekonomskim osnaživanjem žena ili im pružaju veštine koje mogu da iskoriste kako bi zaradile za život. Šest manjih udruženja koja vode udovice nestalih lica i civilnih žrtava sada se fokusiraju na stvaranje sredstava kojima bi porodicama žrtava pomagali ekonomski. Najpoznatije je udruženje Žene Kruše (Shoqata e Grave të Veja – Krusha), koje predvodi Fahrije Hoti, a koje je registrovano 2003. s ciljem pronalaženja istine i pravde o nestalim i ubijenim muževima ovih žena. Tokom godina, udruženje je takođe odgovaralo na ekonomske potrebe svojih članica, i uz pomoć međunarodnih nevladinih organizacija i donatora, transformisalo se u biznis, Kooperativa Kruša. Kompanija sada zapošljava 50 žena, od kojih su neke ratne udovice, i proizvode ajvar i slične proizvode koji se prodaju u oko 200 radnji širom Kosova i izvoze u Švajcarsku.¹⁹⁸ Priča Fahrije Hoti ispričana je u filmu „Košnica“ (Hive, 2021), koji je osvojio više od 15 nagrada na međunarodnim filmskim festivalima. Film prikazuje Fahrijinu borbu za slobodan život kao samohrane majke u svom patrijarhalnom selu, pošto joj muž nestane u ratu.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Intervju 3, 6. april 2021.

¹⁹⁶ Baza podataka FZP.

¹⁹⁷ CRDP, "Missing links: How Kosovo's institutions and society are failing civilian war families in Mitrovica", 2015; <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20140801164046242.pdf>

¹⁹⁸ Svetska banka, In the Aftermath of War, Women Farmers in Kosovo Rebuild Their Lives, 2015.

¹⁹⁹ Film "Hive" osvojio je tri nagrade na filmskom festivalu Sandens 2021, videti: <https://www.theguardian.com/film/2022/mar/06/hive-film-kosovo-fahrije-hote-blerta-basholli-interview>

Vildane Mulaku, predsednica udruženja porodica palih boraca i nestalih „Borci pali za slobodu u periodu 1998/99“ iz Vučitrna (Shoqata e Familjarëve të Martirëve dhe të Zhdukurve ‘Martirët e Lirisë 1998/99’ Vushtrri) takođe je izgradila sopstveni biznis nakon gubitka muža u ratu. Njena kompanija, koja zapošljava nekoliko žena iz porodica nestalih lica i žrtava rata, snabdeva hranom lokalnu školu u Vučitrnu/Vushtrri.

U udruženju porodica nestalih lica u Severnoj Mitrovici, udovice iz različitih etničkih sredina čiji su muževi nestali ili ubijeni jedne drugima nude psihološku podršku kada se okupe da pletu ili tkaju tepihe i razgovaraju o svakodnevnim problemima.

„Moj muž je ubijen 1999, a mene su mučili. Sveukupno 32 žene koje su deo organizacije pletu i tkaju tepihe, a 15 su udovice nestalih ili ubijenih muškaraca. One su umorne od rata i teškog života, tako da su zainteresovane da rade i zarade kako bi mogle da izdržavaju svoje porodice. Nisu mnogo zainteresovane za druženje sa drugim udruženjima jer nemaju vremena i umorne su od ratnih tema. Na redovnim sastancima s drugim udruženjima predstavljam ih ja i njima to odgovara.“ (Predstavnicu udruženja nestalih, kosovska Bošnjakinja)²⁰⁰

Ispitanici u ovom istraživanju su naglasili da inicijative za ekonomsko osnaživanje žrtava rata dobijaju podršku samo od ambasada i međunarodnih agencija, ali ne i od nacionalnih institucija.

„Potrebna nam je veća kancelarija zato što nam je ona koju sada koristimo data od strane opštine da se njom služimo. Potrebni su nam kompjuteri, obuke za pisanje projekata, biznis plana i različitih drugih projekata, učenje engleskog jezika i prevodjenja, kao i obuka za pisanje izveštaja donatorima. Čak iako žene imaju više od 40 godina, njima je i dalje potrebna obuka. Zajednica poštuje naš rad.“ (Predstavnicu udruženja nestalih lica kosovskih Albanci)²⁰¹

Kako bi omogućile socijalnu pomoć porodicama nestalih i drugih grupa žrtava, posebno onima koje su proizašle iz OVK, 2011. godine kosovska Vlada je usvojila Zakon br. 4/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana i pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava i njihovih porodica. Iako se 1.620 osoba vodi kao nestalo u ratu na Kosovu, samo 318 primalaca prima penziju zbog toga što imaju članove porodice koji su nestali. Još 18 njih prima penziju zato što su članovi njihovih porodica koji su nestali bili pripadnici OVK.²⁰²

Mali broj korisnika beneficija među članovima porodica nestalih u poređenju sa brojem registrovanih nestalih osoba nije jedini problem. Rupa u zakonu ostavlja neke od porodica nestalih potpuno van programa. Zbog razlike u vremenskom okviru koji definiše civilne žrtve rata (od 27. februara do 20. juna 1999, videti okvir, strana 55) i nestala lica (od 1. januara do 31. decembra 2000), porodice nestalih lica čija su tela pronađena ali koja su ubijena nakon juna 1999. nisu priznate kao porodice civilnih žrtava rata. U trenutku kada su posmrtni ostaci članova njihovih porodica pronađeni, oni prestaju da primaju penzije. Ako je nestala osoba pronađena pre nego što je zakon usvojen, članovi porodica nemaju nikakvih prava na penziju. Resursni centar za nestala lica (MPRC) je zatražio od Vlade da smanji razliku između beneficija odobrenih porodicama nestalih civila i onih koje su zagarantovane

200 Intervju 19, 29. april 2021.

201 Intervju 20, 13. april 2021.

202 Podatke dostavilo Ministarstvo finansija, rada i transfera Vlade Republike Kosovo.

porodicama nestalih boraca OVK, i da uskladi vremenski okvir tako da se beneficije omogućene zakonom prošire i na porodice onih koji su nestali između 10. juna i decembra 2000.²⁰³

Bez obzira na postojeći pravni okvir i sporazume, prava nestalih lica i njihovih porodica, posebno njihovo „pravo da znaju“ šta se desilo članovima njihovih porodica, i dalje će biti kršena sve dok sudbine svih koji su nestali u sukobu ne budu utvrđene. Vlada Kosova usvojila je koncept dokument o nestalim licima juna 2019, koji za cilj ima upravljanje statusom nestalih lica i njihovih porodica tako što će se dopunjavati i popravljati postojeći zakoni, što je mera koju su porodice nestalih lica i međunarodna zajednica godinama zahtevale.²⁰⁴

²⁰³ <https://www.radiokim.net/vesti/ratni-zlocini/obelezan-nacionalni-dan-nestalih-lica-na-kosovu.html>

²⁰⁴ U koncept dokumentu stoji, „Pravna infrastruktura, kojom se ovo pitanje uređuje [...] u potpunosti ne ispunjava potrebe i u potpunosti se ne bavi problemima članova porodica ove kategorije. Štaviše, neke pravne odredbe proizvele su nejednak tretman u različitim kategorijama koje proizlaze iz rata, što dovodi do zabrinutosti i nezadovoljstva među članovima porodica.“ Dostupno [ovde](#).

UDRUŽENJA VETERANA OVK

Po završetku rata na Kosovu 1999, Privremena vlada Kosova tvrdila je da je OVK imao oko 20.000 pripadnika (boraca). Od tada, broj je rastao i dostigao cifru od 40.000,²⁰⁵ što je najverovatnije posledica lažnih prijava za status bivšeg borca OVK. Kako je američki ambasador na Kosovu izjavio 2018: „Proverili smo arhive u Vašingtonu, i Kosovo nikada nije imalo više od 15.000 boraca OVK. Neverovatno je da broj korisnika 20 godina nakon sukoba raste, umesto da opada. To prosto nema smisla.“²⁰⁶

Nekoliko zakonskih instrumenata nudi beneficije i kompenzaciju bivšim pripadnicima OVK i njihovim porodicama. Zakon br.04/L-054 definiše prava i status pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, koji su se borili, poginuli ili su bili ranjeni tokom rata i njihovih porodica. Zakonom su takođe ustanovljeni Vladina Komisija za priznanje i verifikaciju statusa veterana OVK (i drugih kategorija prema ovom zakonu). Beneficije prema ovom zakonu mogu se generalno podeliti u one za članove porodice boraca OVK koji su ubijeni ili su nestali tokom rata i veterana koji su povređeni tokom rata. Kroz ovu pomoć obezbeđena je porodična penzija, zdravstvena zaštita, obrazovanje, stambene beneficije i stambeni prioritet, kao i umanjene naknade za pružanje javnih usluga i umanjeni porezi za porodice pripadnika OVK koji su ubijeni ili su nestali. Pripadnici OVK koji su ranjeni u ratu i njihove porodice imaju pravo na invalidsku penziju, kao i zdravstvenu zaštitu i pravo na rehabilitaciju;

prioritet i pomoć pri zapošljavanju i obrazovanju i umanjene naknade za javne usluge i porez. Zakon br.04/L-261 o Oslobođilačkoj vojsci Kosova usvojen je aprila 2014. kako bi se dalje regulisali kriterijumi za priznanje i ostvarivanje prava na beneficije veterana OVK i članova njihove najbliže porodice. Prema ovom zakonu, vojni veterani i njihove porodice imaju pravo na penziju vojnog veterana, besplatnu zdravstvenu zaštitu, zaposlenje, obrazovanje, smeštaj i besplatan prevoz, kao i na troškove sahrane. Kompenzacija koju bivši pripadnici OVK dobijaju za služenje svojoj zemlji ne smatra se reparacijom, već beneficijom za vojnu službu.

Bivši pripadnici OVK organizovali su se u različite organizacije veterana, od kojih su devet zvanično registrovane kod Ministarstva za javnu upravu.²⁰⁷ Veze sa političkim partijama kosovskih Albanaca su veoma jake, jer su nekoliko bivših komandanata OVK postali lideri ovih partija (Demokratske partije Kosova - PDK i Alijanse za budućnost Kosova - AAK). Neke od organizacija veterana bile su jako glasne u insistiranju da su srpske snage bile agresori i počinioci masovnih zločina, dok su OVK bili borci za slobodu i heroji, a kosovski Albanci samo žrtve.²⁰⁸ Vlada Kosova nije se protivila ovom istorijskom narativu. Dvojica istaknutih vođa jednog od udruženja veterana prvostepenom presudom Specijalističke komore Kosova proglašena su krivim za ometanje službenih lica u vršenju službene dužnosti, zastrašivanje u toku krivičnog postupka i narušavanje tajnosti postupka. Obojica su osuđeni na po četiri i po godine zatvora i novčanu kaznu.²⁰⁹

205 Aliu, Fatmir, "Agim Ceku to Count War Veterans", Balkan Insight, 19. septembar 2012, <https://balkaninsight.com/2012/09/19/agim-ceku-to-count-kla-war-veterans/>

206 Ambasador Delavi, "Politicians Need to Step Back and Judicial Institutions Need to Step Up", 31. avgust 2018, <https://xk.usembassy.gov/politicians-need-to-step-back-and-judicial-institutions-need-to-step-up/>

207 Nekoliko je organizovano oko posebnog mesta (brigada) gde su bili stacionirani i/ili gde su nastali.

208 Visoka, Gëzim, "Assessing the potential impact of the Kosovo Specialist Court", septembar 2017, PAX & Impunity Watch, <https://www.paxforpeace.nl/publications/allpublications/assessing-the-potential-impact-of-the-kosovo-specialist-court>

209 Specijalizovana veća i Specijalizovano tužilaštvo Kosova <https://www.scp-ks.org/en/cases/hysni-gucati-nasim-haradinaj/en>

Krovne organizacije članova porodica nestalih lica

Postoje tri krovne organizacije na Kosovu – Koordinacioni savet udruženja članova porodica nestalih sa Kosova, Unija udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica i Resursni centar za nestala lica. Koordinacioni savet za nestala lica²¹⁰ osnovan 2001. (registrovan 2008), takođe poznat i kao Koordinacioni savet (CC) na Kosovu – čine 23 organizacije, sve kosovskih Albanaca. On ima mandat da se bavi: nestalim licima, civilima otetim za vreme rata i civilima žrtvama mučenja i porodicama ubijenih civila, i da saraduje sa ženskim udruženjima koja se bave seksualnim nasiljem u vezi sa sukobima, uključujući i žrtve iz manjinskih zajednica (kosovski Bošnjaci i kosovski Romi) i žrtvama nasilja u porodici. Prema predsedavajućem Koordinacionog saveta, četiri udruženja članica bave se žrtvama mučenja i zlostavljanja tokom rata, dok se druga udruženja bave nestalim licima i ratnim zločinima. Nijedno udruženje Srba trenutno nije deo ovog saveta. Predsedavajući kaže da od 23 albanska udruženja koja su trenutno članice saveta, 10 je aktivno u prikupljanju informacija i učestvovanju u radionicama, konferencijama i memorijalima koji se bave prošlošću. Druga su registrovana, ali samo prisustvuju mesečnim sastancima za nestale koje Savet organizuje. Kao i Savet, mnoge od ovih organizacija imaju problema sa dobijanjem finansijskih sredstava za svoje aktivnosti.

„Koordinacionom savetu prisustvuje 1.200 članova porodica žrtava i nestalih osoba, dok je naš budžet prošle godine bio 5.000 evra, koje je obezbedilo Ministarstvo za rad i socijalna pitanja za psihološki tretman članova porodica nestalih, a mnogo manji iznos smo dobili od Međunarodne komisije za nestala lica za održavanje sastanka o značaju DNK.“²¹¹

Resursni centar za nestala lica,²¹² koji je registrovan 2017, nezavisna je krovna organizacija čija je misija da služi kao neutralno mesto za sastanke i deljenje informacija porodica nestalih lica iz svih etničkih sredina na Kosovu, potom unapređenje pristupa informacijama i materijalima o nestalim licima za sve zainteresovane strane, i pozivanje vlade na odgovornost u ispunjavanju obaveza u pogledu utvrđivanja sudbina nestalih lica. Osnovan je uz podršku UNMIK-a, kroz Program mera za podizanje samopouzdanja, i Britanske ambasade. Za razliku od Koordinacionog saveta, Resursni centar se potrudio da sve etničke zajednice Kosova budu predstavljene kroz njegov rad i tako ima i predstavnike Srba u svojim osnivačkim i organizacionim telima.

„Mi saradujemo sa svima, i sa drugim organizacijama i udruženjima za nestala i oteta lica zato što su nam potrebne informacije i moramo razmenjivati sve što znamo. Redovno idemo u Resursni centar i ti sastanci su efikasniji zato što smo bolje informisani.“ (Predstavnik srpskog udruženja iz Gračanice/Gračanicë)²¹³

S druge strane, činjenica da srpska udruženja saraduju sa Resursnim centrom je navodno dovela do toga da su neka albanska udruženja odbila da saraduju s istim. *„Predstavnici nekih albanskih udruženja zabranjuju rođacima nestalih lica da saraduju sa nama... To je usporilo ritam rada i saradnje s udruženjima. Dok oni odbijaju da posećuju mesečne sastanke, aktivisti Resursnog centra počeli su da posećuju porodice na terenu.“ (Predstavnik Resursnog centra za nestala lica)²¹⁴*

210 Na albanskom: Këshilli Koordinues i Asociacioneve Familjare të të Zhdukurve të Kosovës

211 Intervju 17, 17. mart 2021.

212 Qendra Burimore për Personat e Zhdukur na albanskom; Na srpskom, Resursni centar za nestala lica

213 Intervju 11, 9. april 2021.

214 Intervju 13, 2 april 2021.

Predstavnici organizacija koje kritikuju Resursni centar tvrde da to što su srpske organizacije deo centra nema nikakve veze s njihovom odlukom da bojkotuju njihov rad. Oni kažu da su pravi razlozi za bojkot problemi lične prirode sa upravom Resursnog centra: „*Resursni centar za nestala lica ne pokriva aktivnosti svih udruženja i ... ne podržava druga udruženja sa malim budžetima kako bi ih motivisao.*“ (Predstavnik udruženja nestalih osoba kosovskih Albanaca)²¹⁵

Još jedna krovna organizacija na Kosovu – Unija udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica – koja je aktivna od 2000, okuplja uglavnom srpske članice. Njeno sedište je u Gračanici/Gračanicë, ali takođe imaju koordinate u Velikoj Hoči/Hoçë e Madhe, Štrpcu/Shtërpçë i Severnoj Mitrovici. Članice Unije su takođe članice i Resursnog centra za nestala lica, a neke su takođe bile deo vladine Komisije za nestala lica za vreme prethodnih mandata Komisije.

Rivalitet između različitih udruženja, uključujući i onaj na etničkoj osnovi, onemogućava žrtvama i njihovim porodicama da se ujedine u svojim zahtevima za reparacije, pravdu i garancije da se nasilje neće ponoviti. Udruženja su kritična spram nacionalnih zakona i odnosa koji prema njima imaju nacionalne institucije, političari i međunarodne institucije. Oni se žale na izostanak napora da se dobiju informacije o počiniocima otmica, ubistava i drugih zločina za vreme rata, kao i na izostanak napora da se pronađu tela nestalih.

„*Zbog nedostatka kapaciteta države da traži informacije, mi i dalje ne znamo ko nam je oteo članove naših porodica i gde se njihova tela nalaze već 22 godine. Mi kao pojedinci ne možemo da sprovedemo potragu, država mora da pronađe način da izvrši pritisak na Srbiju. Takođe smo ogorčeni i na međunarodnu zajednicu jer se do sada nisu dovoljno potrudili povodom ovog problema. Nisu bili sposobni da ubede Srbiju da pruži informacije o nestancima.*“ (Predstavnica ženskog udruženja kosovskih Albanci)²¹⁶

S druge strane, neki od sagovornika su naglasili zahvalnost porodica civilnih žrtava i nestalih organizacijama kao što su Međunarodna komisija za nestala lica, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, i lokalne nevladine organizacije, koje su u protekle 22 godine pružale psihoterapijsku pomoć, manje donacije, obuke i pravnu pomoć udruženjima i pojedincima.

²¹⁵ Intervju 18, 8. april 2021.

²¹⁶ Intervju 3, 6. april 2021.

PRAVNI OKVIR ZA ŽRTVE RATA NA KOSOVU

U okviru kosovskog pravnog sistema, postoji nekoliko zakona u vezi sa Tranzicionom pravdom:²¹⁷

- (10. decembar 2010) **Zakon br. 03/L-95 o pravima bivših političkih osuđenika i politički gonjenih lica** reguliše njihov status, posebna prava i kompenzacije za osobe koje su zatvarane, osuđene i/ili gonjene iz političkih razloga između 1. marta 1913. i 12. juna 1999, kao i njihovih porodica. Zakon definiše bivšeg političkog osuđenika kao: „osobu, građanina Kosova, koja je osuđena od strane suda zbog inkriminišućih političko-ideoloških dela protiv totalitarnog režima u bivšoj Jugoslaviji“; bivšeg političkog zatvorenika kao „osobu koja je uhapšena, držana u samici, u pritvoru, u kućnom pritvoru ili je zatvarana zbog političkih motiva na duže od sedamdeset i dva (72) časa u posebnim državnim objektima; i bivše politički gonjeno lice kao „osobu, građanina Kosova, koja je zakonom odgovornog organa zbog političkih motiva bila gonjena od strane državnih organa“. Saglasno sa zakonom, ova lica imaju prava na: odgovarajuću pravnu, društvenu i političku rehabilitaciju; kompenzaciju zbog oduzete nepokretne imovine; materijalnu i postepenu kompenzaciju; rehabilitaciju, zaštitu i zdravstveno osiguranje; penziju i osiguranje za osobe s invaliditetom. Zakonom je takođe utvrđen Vladin komitet za priznanje statusa bivših političkih osuđenika i politički gonjenih lica i Institucija za bivše političke osuđenike i politički gonjena lica. Komitet je i dalje aktivan.

- (1. septembar 2011) **Zakon br. 04/L-015 o zaštiti svedoka** reguliše mere zaštite namenjene svedocima, uključujući: fizičku zaštitu; privremenu relokaciju na bezbedno; promenu identiteta; i društvenu, pravnu i finansijsku podršku.²¹⁸ Pre ovog zakona, isključiva odgovornost za zaštitu svedoka bila je na Jedinici za zaštitu svedoka Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu i Misije Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu. Ovaj zakon je donet zato što atmosfera bezbednosti nije doprinela prijavljivanju ili svedočenju o ratnim zločinima i organizovanom kriminalu, i uključivala je otkrivanje identiteta, zastrašivanje, neposredne i posredne pretnje i ubistva.²¹⁹
- (14. septembar 2011) **Zakon br. 04/L-023 o nestalim licima** garantuje pravo porodicama da znaju šta se desilo sa njihovim članovima i gde se nalaze pošto su nestali kao posledica rata na Kosovu, reguliše pravni status nestalih lica, i omogućava kreiranje Centralnog registra o nestalim licima. Zakon definiše civila koji je nestao zbog rata kao „lice za koje članovi njegove/njene porodice ne znaju gde se nalazi, koje je na osnovu poverljive informacije nestalo u periodu između 1. januara 1998. i 31. decembra 2000, kao posledica rata na Kosovu u periodu od 1998-1999. godine“.
- (Decembar 2011) **Zakon br. 4/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava i njihovih porodica** prepoznaje šest kategorija žrtava rata kojima su dodeljene porodične ili individualne penzije: porodice nestalih civila i nestalih pripadnika OVK; porodice civilnih žrtava i žrtava iz OVK, civilne i vojne invalide. Dvadeset trećeg aprila 2014.

²¹⁷ Svi navedeni zakoni mogu se naći u Službenom glasniku Vlade Kosova, [ovde](#).

²¹⁸ Ahmetaj, N. & Unger, Th., "Dealing with the Past and Reconciliation in Kosovo: A Summary of Institutions and Initiatives": Radni dokument, 2017, dostupno [ovde](#).

²¹⁹ Centar za istraživanje, dokumentovanje i publikaciju (CRDP), "Witness Protection in the Republic of Kosovo: Policy Analysis", septembar 2015; https://www.recom.link/wp-content/uploads/2015/09/Witness_Protection_RepublicofKosovo.pdf

Zakon o izmenama i dopunama zakona br. 04/L-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika Oslobodilačke vojske Kosova, žrtvama seksualnog nasilja za vreme rata, civilnim žrtvama i njihovim porodicama, usvojen je kao dopuna gorepomenutog zakona kako bi uključio lica koja su pretrpela seksualno nasilje u kategoriju civilnih žrtava rata. Ovim Zakonom verifikovanim žrtvama seksualnog nasilja kao posledicom sukoba garantuje se pravo na ličnu penziju i pristup zdavstvenim uslugama u inostranstvu; prioritet pri zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru; oslobađanje od poreza na imovinu; i usluge socijalne nege sa smeštajem za starije osobe. Vladina Komisija za priznavanje i verifikaciju statusa žrtava seksualnog nasilja tokom rata za oslobođenje Kosova ustanovljena je Uredbom br. 22/2015, decembra 2015, koja je stupila na snagu februara 2016.

- (23. april 2014.) **Zakon br. 04/L -261 o ratnim veteranima Oslobodilačke vojske Kosova** usvojen je kako bi se dodatno regulisali kriterijumi za priznavanje i ostvarivanje prava na beneficije veterana OVK i bliskih članova njihovih porodica.
- (26. april 2013) **Zakonom br. 04/L-146 o Agenciji za upravljanje memorijalnim kompleksima Kosova** ustanovljena je Agencija za upravljanje memorijalnim kompleksima Kosova. Zakonom se utvrđuje njen status, organizacija, funkcionisanje, dužnosti, odgovornosti i finansiranje Agencije. Agencija je nezavisni organ za projektovanje, izgradnju, administriranje i upravljanje memorijalnim kompleksima. Agencija treba da saraduje sa institucijama i organizacijama koje su potekle iz sukoba u kom je učestvovala OVK,

kao i sa opštinama i turističkim organizacijama. Spisak Memorijalnih kompleksa po opštinama je takođe uključen u zakon.

- (13. november 2018) **Zakon br. 06/L-059 o Memorijalnom kompleksu Ademom Jašariju u selu Prekaze;** ovo je jedino spomen obeležje na Kosovu regulisano zakonom. Spomenikom se čuva sećanje na masakr izvršen nad Ademom Jašarijem, legendarnim herojem OVK, i 56 članova njegove šire porodice koji su ubijeni marta 1998. od strane oružanih snaga.

Vlada je proglasila dane od 5. do 8. marta zvaničnim datumom komemoracije porodice Jašari i snaga OVK. To je sada najveće komemorativno dešavanje koje se organizuje tokom godine.

Pored toga:

- (3. jun 2008) **Zakon br. 03/L-053** o nadležnosti, odabiru i raspodeli sudskih predmeta, sudijama i tužiocima Misije EULEX-a na Kosovu i **Zakon br. 03/L-052** o specijalnom tužilaštvu Republike Kosovo
- (5. avgust 2015) Amandman na Ustav Republike Kosovo u vezi sa Specijalizovanim većima i Specijalizovanim tužilaštvom Kosova
- (31. avgust 2015) **Zakon br. 05/L-053** o Specijalizovanim većima i Specijalizovanom tužilaštvu
- (6. april 2016) **Zakon br. 05/L-060** o forenzičkoj medicini
- (3. novembar 2016) **Zakon br. 05/L-010** o Kosovskoj agenciji za upoređivanje i verifikaciju imovine
- (26. mart 2019) **Zakon br. 06/L-073** o statusu albanskih obrazovnih radnika Republike Kosovo od školske godine 1990/91. do 1998/99.

(INTERNO) RASELJENA LICA

Tokom rata na Kosovu koji je imao uticaja na praktično sve opštine, mnogi stanovnici Kosova pobjegli su iz svojih domova zarad bezbednosti. Između marta i juna 1999, nekih 863.000 kosovskih Albanaca bilo je nasilno proterano od strane snaga Savezne Republike Jugoslavije i Srbije.²²⁰ Procenjuje se da je od nekoliko stotina hiljada kosovskih Albanaca koji su ostali na Kosovu, preko 90% bilo interno raseljeno.

Pored toga, procenjuje se da je do 2000. više od 100.000 interno raseljenih lica srpske etničke pripadnosti napustilo Kosovo i bilo popisano u Srbiji i Crnoj Gori.²²¹ Godine 2018. Kancelarija Ujedinjenih nacija za koordinaciju humanitarnih pitanja procenila je da je na Kosovu 5.176 domaćinstava i dalje raseljeno, uključujući i 1.167 albanskih domaćinstava (5.879 pojedinaca), od kojih je većina (93%) iskusila prvobitno raseljavanje 1999. godine. Mnogi (78%) raseljeni su iz Severne Mitrovice. Pored toga, 137 romskih/aškalskih/egipćanskih domaćinstava (638 pojedinaca) i dalje je bilo raseljeno 2018, od kojih je većina (94%) takođe prvobitno bila raseljena 1999. Više od polovine je bilo raseljeno iz oblasti Mitrovice/Mitrovicë i iz Prištine/ Prishtinë (57%). Na kraju, 3.872 srpska domaćinstva (16.383 pojedinca) raseljenih s različitih lokacija na Kosovu, južno od reke Ibar, živelo je u privatnom smeštaju i 140 domaćinstava u kolektivnim centrima. Većina njih je takođe raseljena i 1999. godine.²²²

Postoje samo dva udruženja kosovskih Albanaca koja pružaju podršku interno raseljenim licima. Dok su mnogi Albanci iskusili nasilna proterivanja, njihov fokus je pre svega na drugim oblicima kršenja ljudskih prava u vezi sa ratom. Većina organizacija koje predstavljaju ili podržavaju interno raseljena lica (16) osnovane su od strane etničkih Srba, od kojih nekoliko predstavlja interese svih manjina.²²³

Većina srpskih udruženja bila je koncentrisana na interno raseljena lica, ali većina je prestala sa radom kada je Ministarstvo za zajednice i povratak i strukture lokalnih samouprava, uz pomoć međunarodnih organizacija, najviše Međunarodne organizacije za migracije i Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice, preuzelo proces povratka. Proces povratka ograničen je na nekoliko seoskih delova Kosova, najviše u regionu Peći, koji su neodgovarajući zbog godina povratnika i problema u pogledu bezbednosti.²²⁴ Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice zabeležio je 27.286 dobrovoljnih povratka na i u okviru Kosova između 2000. i 2016, ali se taj broj smanjuje od 2011. Oko 90.000 osoba različite etničke pripadnosti koje potiču sa Kosova imalo je potrebe u vezi sa raseljavanjem 2017, od kojih je 72.000 bilo u Srbiji.²²⁵ Godine 2020. samo 273 lica su se vratila iz Srbije na Kosovo.²²⁶

Godine 2018. Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice naišao je na protivljenje povratku srpskih i romskih povratnika na 22 mesta i 11 različitih opština širom Kosova. Godine 2016. skupština

220 OSCE (1999), Kosovo/Kosova, as Seen, As Told: An analysis of the human rights findings of the OSCE Kosovo Verification Mission October 1998 to June 1999, <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/17772.pdf>

221 Prema zvaničnim podacima Srbije, godine 2020. u centralnoj Srbiji bilo je još uvek više od 190.000 raseljenih lica sa Kosova koja su svoje domove napustila između 1998. i 2004: videti poglavlje o Srbiji.

222 UNHCR (2018), "Profiling of internally displaced persons in Kosovo", dostupno [ovde](#).

223 Baza podataka Ministarstva javne uprave.

224 OSCE (2019), "Assessment of voluntary returns in Kosovo", dostupno [ovde](#).

225 UNHCR (2018), "Displaced persons from Kosovo in the region – A re-assessment of interest to return", dostupno [ovde](#).

226 KosSev, "Jevtic: I am not satisfied with the return process, 273 people returned to Kosovo this year", 30. decembar 2020, dostupno [ovde](#).

opštine Suve Reke donela je rezoluciju protiv povratka kosovskih Srba u selo Mušutište/Mushtisht.²²⁷ Najskoriji primer su incidenti oko povratka kosovske Srkinje u Đakovicu/ Gjakova juna 2021. Lokalne organizacije civilnog društva, uključujući i albanska udruženja članova porodica nestalih lica pripremile su peticiju kojom zahtevaju da se ženi ne dozvoli da se vrati u svoj stan jer „Đakovica nije spremna da pozdravi povratak Srba dok i poslednji ostaci njihovih voljenih ne budu vraćeni.”²²⁸ Đakovica/Gjakova je grad koji broji 95.000 stanovnika, gde su, prema organizaciji Human Rights Watch,²²⁹ srpske snage počinile „najintenzivnije nasilje nad civilima kada su u pitanju veći gradovi Kosova“. Nekih 1.500 meštana je ubijeno i oko 200 stanovnika se i dalje vode kao nestali. Srpsku povratnicu je tužila opština Đakovica zbog neplaćanja stanarine i pretrpela je nekoliko napada, uključujući i pljačku.²³⁰ Predsednik, premijer i predsednik Skupštine Kosova, nisu reagovali na ove incidente.

Mnoge oblasti sa srpskim većinskim stanovništvom takođe se protive povratku interno raseljenih lica albanske etničke pripadnosti, posebno deo Severne Mitrovice, Brđani/Kroi i Vitakut. Međutim, organizovani i pojedinačni povratak albanskih porodica nastavlja da se dešava sporijim tempom.²³¹ Uzmemo li u obzir izazove oko procesa povratka u seoske sredine, nekima od (interno) raseljenih lica srpske etničke pripadnosti ponuđen je smeštaj u većinski srpskim opštinama na severu Kosova. Ovo se često u albanskim medijima predstavlja kao nezakonit čin, a albanski političari na Kosovu ovo nazivaju „kolonizacijom“.²³²

ŽRTVE SEKSUALNOG NASILJA KAO POSLEDICA SUKOB

Seksualno nasilje kao posledica sukoba na Kosovu već dugo se tretira kao „nevidljiv ratni zločin“, uprkos tome što je prijavljivano za vreme sukoba.²³³ Ne postoje pouzdani podaci o broju žrtava seksualnog nasilja kao posledice sukoba za vreme rata na Kosovu, ali udruženja žrtava i političari u javnom diskursu često navode nepotvrđeni broj od oko 20.000.²³⁴ Do kraja 2021, 1.000 lica je dobilo status žrtve seksualnog nasilja kao posledice sukoba od strane Komisije za verifikaciju i priznavanje statusa žrtava seksualnog nasilja kosovske Vlade.²³⁵

Već 2000. organizacija Human Rights Watch prijavila je 96 slučajeva verodostojnih svedočenja o silovanju tokom bombardovanja NATO-a od strane srpskih snaga, uglavnom paravojnih formacija. U

227 U. S. Department of State (2017), "2016 Country Reports on Human Rights Practices: Kosovo", dostupno: <https://www.state.gov/reports/2016-country-reports-on-human-rights-practices/kosovo/>

228 KoSev/Koha, "Several NGOs from Djakovica demand the eviction of a Serb returnee", 27. jun 2021, dostupno [ovde](#)

229 HRW (2001), "UNDER ORDERS: War Crimes in Kosovo – 6: Djakovica (Gjakove) Municipality", dostupno: <https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/undword-06.htm>

230 Radio Slobodna Evropa, „Uhapšena osoba koja je opljačkala stan Dragice Garić“, 31. jul 2021, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dragica-ga%C5%A1i%C4%87-pljacka-stan/31387204.html>

231 OSCE (2019), Assessment of voluntary returns in Kosovo, dostupno <https://www.osce.org/files/f/documents/3/8/440726.pdf>

232 Andric-Racic, Milica, "Return of the displaced persons – Colonization: Taboo topics in the dialogue", KosSev, 2 septembar 2020, <https://kossev.info/return-of-the-displaced-persons-colonization-taboo-topics-in-the-dialogue/>

233 UNFPA Assessment Report on Sexual Violence in Kosovo, 25. maj 1999, dostupno [ovde](#) i OSCE (1999), "Kosovo/Kosova, as Seen, As Told: An analysis of the human rights findings of the OSCE Kosovo Verification Mission October 1998 to June 1999", <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/17772.pdf>

234 Nikakva ozbiljna istraga slučajeva silovanja tokom rata još uvek nije sprovedena na Kosovu. Navodni broj od 20.000 slučajeva silovanja često se ponavlja od strane političara koji podržavaju peticiju, ali tačnost ove brojke nikada nije potvrđena. Videti: <https://BalkanInsight.com/2014/07/23/the-problem-with-the-kosovo-war-rape-petition/>

235 KosovoOnline, "Status žrtava rata/seksualnog nasilja tokom rata dobilo 1.040 osoba", 7. decembar 2021, dostupno [ovde](#).

nekim slučajevima, žrtva je ubijena pošto je silovana. Human Rights Watch opisuje silovanja vršena od strane srpskih snaga kao „sredstvo kojim se terorizira civilna populacija, vrši iznuda novca od porodica i ljudi teraju da beže iz svojih domova“, kao i oružje kojim se sprovodi etničko čišćenje.²³⁶ Izveštaji o sličnim krivičnim delima koje su vršili pripadnici OVK nad ženama su retki. Međutim, ova organizacija izveštava da su „Od završetka rata, silovanja srpskih, albanskih i romskih žena od strane Albanaca – ponekad od strane pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova – takođe zabeležena“. Godine 2020. organizacija Human Rights Watch izveštava da su „posebno Romkinje“ bile žrtve silovanja. Između juna i novembra 1999, kada NATO još uvek nije imao efikasnu kontrolu nad Kosovom i dok je trajalo razoružavanje pripadnika OVK, 10 slučajeva silovanja nealbanskih žena od strane muškaraca u uniformama OVK je prijavljeno KFOR-u u različitim delovima Kosova.²³⁷

Oni koji su preživeli seksualno zlostavljanje u sukobima prvobitno nisu uključeni u zakon o žrtvama rata (04/L-172) iz 2011. Oni su uključeni u zakon 2014. nakon zagovaranja civilnog društva i pošto je slučaj Vasfije Krasnići-Bler stigao na sud 2013. Ona je bila jedna od prvih žena koja je svedočila na sudu i potom izašla u javnost i govorila na televiziji (2018) o tome kako je preživela seksualno nasilje za vreme rata, i jedna je od najizrazitijih aktivistkinja za žrtve seksualnog nasilja.

Tokom skupštinske diskusije o uključivanju onih koji su preživeli seksualno nasilje tokom sukoba u Zakon br. 04/L-54 2013. godine, neki od narodnih poslanika izrazili su sumnje u svedočenja preživelih, i preporučili da budu ispitani od strane medicinskih stručnjaka kako bi se utvrdilo da li su pretrpeli seksualno zlostavljanje.²³⁸ Ove skupštinske diskusije dovele su do velikih kritika od strane civilnog društva. Međutim, čitava stvar je dobila izrazitu političku podršku od tadašnjeg kabineta predsednice Atifete Jahjage, koja je 2014. ustanovila Nacionalni savet za preživlele žrtve seksualnog nasilja tokom rata.²³⁹

Prema zakonu br. 04/L-172, žrtva seksualnog nasilja za vreme rata je lice seksualno zlostavljano i silovano u periodu od 27. februara 1998. do 20. juna 1999. godine. Individualne penzije se razmatraju samo za ovu grupu, koja isključuje žrtve seksualnog nasilja za vreme rata između 21. juna 1999. i 31. decembra 2000, kada je većina žrtava bila iz nealbanskih zajednica.²⁴⁰

Prva Albanka sa Kosova koja je svedočila kao žrtva silovanja pred sudom koji je vodio UNMIK bila je Marte Tunaj 2000. godine. Ona nije imala gotovo nikakvu institucionalnu podršku i, nažalost, umrla je pre početka procesa prijave za verifikaciju žrtava seksualnog zlostavljanja za vreme rata. Njoj je predsednica Jahjaga odala počast nakon smrti. Prva žena sa Kosova koja je svedočila o silovanju za vreme rata u Srbiji bila je Romkinja Šehrije Balaj, koja je svedočila pred Višim sudom u Beogradu protiv pripadnika srpske paravojne grupe. Kako je veb-sajt Balkan Insight izvestio nakon njene smrti, njeno svedočenje „nije privuklo nikakvu pažnju“ na Kosovu i Balaj nije dobila status žrtve seksualnog nasilja prema programu kosovske Vlade. Još jedna svedokinja u slučaju protiv iste paravojne jedinice

236 Human Rights Watch (HRW), "Kosovo: Rape as a Weapon of 'Ethnic Cleansing'", 1. mart 2000, dostupno [ovde](#).

237 Human Rights Watch, "Serb Gang-Rapes in Kosovo Exposed", 20. mart 2000, <https://www.hrw.org/news/2000/03/20/serb-gang-rapes-kosovo-exposed>

238 Videti: Skupština Republike Kosovo, ("Transkript i mbledhjes plenare t Kuvendit t Republikës së Kosovës, e mbajtur më 14, 15 dhe 19 mars 2013") Transkript skuštinskog zasedanja od 14, 15. i 19. marta 2013), dostupno [ovde](#).

239 Portal predsednika Kosova, "National Council for the Survivors of Sexual Violence in Conflict", 5. mart 2014, <https://president-ksgov.net/en/national-council-for-the-survivors-of-sexual-violence-in-conflict>

240 UN Women, "The Conflict did not bring us Flowers: The Need for Comprehensive Reparations for Survivors of Conflict Related Sexual Violence in Kosovo",

Tehnički izveštaj, jul 2016, dostupno [ovde](#).

izjavila je za Balkan Insight da ima utisak da „Romkinje žrtve silovanja za vreme rata, poput Šehrije Balaj, nisu dobile odgovarajuću pažnju zbog svoje etničke pripadnosti.“²⁴¹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju prikupio je dokaze o krivičnim delima pripadnika OVK nad dve žene, Romkinjom i Egipćankom, 1998, ali u oba slučaja su navodni počinioci bili oslobođeni,²⁴² kao što su oslobođeni i oni u slučajevima Marte Tunaj, Krasnići-Bler i Šehrije Balaj, od kojih nijedna nije uspela da dođe do pravde.

Prema Fondu za humanitarno pravo na Kosovu, od završetka oružanog sukoba, četiri optužnice za silovanje kao ratni zločin nad civilnom populacijom podignute su protiv pet lica od strane međunarodnih misija i lokalnih sudova na Kosovu²⁴³. Od te četiri optužnice, u tri su optuženi oslobođeni. Prva presuda na Kosovu koja je uključila seksualno nasilje kao ratni zločin doneta je 2014. od strane EULEX-a,²⁴⁴ kada su dvojica optuženih proglašeni krivim za silovanje šesnaestogodišnje devojčice čiji je identitet zaštićen. Prva presuda za seksualno nasilje tokom rata od strane domaćeg suda donesena je tek 2021, protiv bivšeg policajca, Zorana Vukotića. Međutim, odbrana je uložila žalbu, tako da presuda nije konačna.

Pružanje podrške žrtvama seksualnog nasilja predstavlja izazov, jer samo nekoliko nevladinih organizacija ima ovlašćenje za rad sa žrtvama seksualnog nasilja tokom rata, i podrška koju većina njih nudi je najosnovnija. Tri nevladine organizacije koje rade u većim gradovima imaju dobro obučeni kadar i stabilnu donatorsku podršku za dokumentovanje svedočenja žrtava seksualnog nasilja za vreme rata. Četvrta mala nevladina organizacija radi u maloj zajednici koja je teško stradala za vreme sukoba, i u kojoj je zabeležen veliki broj seksualno zlostavljanih žena i muškaraca. Njoj je teško da uđe u trag potencijalnim žrtvama zato što su i stigma i patrijarhalna priroda društva još izraženije u seoskim zajednicama. Članovi kažu da su im najveći izazovi pisanje novih projekata, poznavanje engleskog jezika, prikupljanje sredstava i pisanje izveštaja donatorima.

„Do sada su nam pomagale veće organizacije kao što je Kosovski centar za rehabilitaciju žrtava torture u Prištini, ali moramo da budemo nezavisni. Imamo malo zaposlenih, dok su potrebe preživelih i žrtava nasilja u porodici ogromne. U poslednje vreme smo zbog nedostatka finansijskih sredstava morali da smanjimo broj zaposlenih, a pandemija nam je otežala rad na terenu.“ (Predstavnica udruženja žena kosovskih Albanci)²⁴⁵

Još jedna organizacija koja se bavi žrtvama seksualnog nasilja je Kosovski centar za rehabilitaciju žrtava torture (KRCT), koji je osnovan 1999. u cilju dokumentovanja ratnih zločina i pružanja psihosocijalne podrške i fizičke rehabilitacije osobama koje su preživele traumu za vreme rata, na primer, kao posledicu raseljenja, političkog nasilja ili gubitka članova porodice ili prijatelja.²⁴⁶ To uključuje bivše

241 Haxhijaj, Serbeze, "Kosovo Roma Woman 'Died in Despair' after War Rape Testimony", Balkan Insight, 19. novembar 2019, <https://balkaninsight.com/2019/11/19/kosovo-roma-woman-died-in-despair-after-war-rape-testimony/>.

242 Tužilac Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u slučajevima protiv Haradinaja, R., Balaja, I., Brahimaja, L. (2005), dostupno: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/har-ii050224e.pdf>

243 Fond za humanitarno pravo (2021), Zoran Vukotić po drugi put osuđen za ratne zločine na Kosovu, dostupno na: <https://www.hlc-kosovo.org/en/media/saopštenje/82/zoran-vukotic-po-drugi-put-osuden-za-ratne-zlocine-na-kosovu>

244 EULEX (2014), "Two defendants convicted of rape as a war crime", dostupno: <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,10,1342>

245 Intervju 7, april 2021.

246 Istorijat Kosovskog centra za rehabilitaciju žrtava torture (KRCT), <https://krct.org/about-us/history/>

zatvorenike, osobe koje su preživjele masakr, silovane žene, udovice, siročad, povratnike, i žrtve torture i drugih okrutnih, nehumanih i degradirajućih praksi i kažnjavanja, kao i članove njihovih porodica.

Problemi sa kojima se žrtve seksualnog nasilja suočavaju su brojni, ali ispitanici koji su učestvovali u ovom istraživanju naglašavaju da su stigma i siromaštvo najznačajniji.

„Naš centar je u principu ovlašćen za pružanje pomoći ženama i muškarcima koji su pretrpeli seksualno nasilje za vreme rata. Ekonomski uslovi u kojima oni žive su često strašni. Imamo neke žene koje predugo čekaju da državna Komisija za verifikaciju potvrdi njihov status i to da su bile seksualno zlostavljane. Mnoge žene još uvek nisu dobile bilo kakvu vrstu psihoterapijskog tretmana, niti su koristile bilo kakve lekove. One su se naprosto oporavile i zalečile tako što su delile svoje brige jedne sa drugima i kroz rad. Imamo 30 žena u takvoj situaciji koje dolaze na naše radionice. Ovo je za njih bila najbolja vrsta rehabilitacije.” (Predstavnicu udruženja žena kosovskih Albanci)²⁴⁷

Mnoge žrtve seksualnog zlostavljanja kriju svoje traume od svojih porodica zbog straha da će biti odbačene. Nekoliko njih je počinilo samoubistvo zbog stavova prema žrtvama seksualnog nasilja, a mali broj njih je ubijen od strane člana porodice u ime časti. Mnoge žrtve se boje da traže pomoć zbog zlostavljanja i stigmatizacije.

Neki teoretičari tvrde da otpor prema prihvatanju seksualnog zlostavljanja za vreme rata kao dela ratne istorije Kosova postoji zato što se na taj način javlja rizik od narušavanja centralnog principa muške časti u albanskom nacionalnom identitetu. Dominantan albanski diskurs o kulturi, sećanju i komemoraciji na Kosovu kao prioritet postavlja muškarce i slavljenje heroja, dok istovremeno reafirmiše tradicionalan položaj žene kao one koja služi naciji kroz svoju ulogu supruge i majke.²⁴⁸

Godine 2018. Kosovski centar za rehabilitaciju žrtava torture i Udruženje žena Medica iz Đakovice lansirali su kampanju „Budi moj glas“, kojom su želeli da dovedu u pitanje stigmatizaciju koja okružuje one koji su preživeli seksualno nasilje za vreme rata na Kosovu i osnaže javnost da otvoreno razgovara o seksualnom nasilju za vreme rata. Kroz kampanju su ponuđeni i resursi i informacije koji pomažu preživelim da se prijave za status žrtve seksualnog nasilja.²⁴⁹ I dalje ima mnogo seksualno zlostavljanih žena koje žele da se prijave za penziju, ali im njihovi muževi to ne dozvoljavaju.

„Imamo mnogo seksualno zlostavljanih žena koje žive u strahu da će njihovi muževi saznati. Neki od tih muškaraca čak i ne znaju da njihove žene primaju penziju od države. Kada god penzije stignu, one dolaze ovde da ih podignu, i potom kupuju hranu i potrepštine, pakuju ih u pakete, a svojim muževima i porodici govore da im je Udruženje žena dalo pomoć u paketima hrane. To ženama stvara dodatni stres oko toga kako da se nose sa porodicom i pritiskom zajednice. Od 320 žena koje je naše udruženje identifikovalo kao seksualno zlostavljane, samo 20% je imalo hrabrosti da to podeli sa svojim muževima. Većina tih žena su sada već bake i ne žele da otkrivaju svoju priču.” (Predstavnicu udruženja žena kosovskih Albanci)²⁵⁰

247 Ibid.

248 Krasniqi V., Sokolić I. and Kostovicova D., "Skirts as Flags: Transitional Justice, Gender and Everyday Nationalism in Kosovo" u: *Nations and Nationalism*, april 2020; 26:461–476. Ceo članak dostupan [ovde](#).

249 Kampanja na Kosovu "BUDI MOJ GLAS", https://wp.nyu.edu/gallatin_human_rights_fellows/2019/08/06/kosovos-be-my-voice-behu-zeri-im-campaign/

250 Ibid.

Učesnici u ovom istraživanju izjavili su da je seksualno zlostavljanim muškarcima još teže da javno govore o onome što su preživeli. Iako su većina onih koji su pretrpeli seksualno zlostavljanje tokom rata žene, čak i najmanje udruženje koje se bavi dokumentovanjem seksualnog nasilja ima podatke o muškarcima koji su zlostavljani.²⁵¹

Komisija za verifikaciju i priznavanje statusa silovanih lica za vreme rata kosovske Vlade često je kritikovana od strane javnosti zbog svoje inertnosti i malog broja prijava u vezi sa seksualnim zlostavljanjem za vreme rata koje uzima u obzir, u poređenju sa navodnim brojem žrtava. Međutim, članovi Komisije rade samo pola radnog vremena na ovom pitanju i kažu da je broj prijava koje dobijaju nizak, kao i da su često nepotpune.

„Ovo je treća godina kako dobijamo prijave za verifikaciju statusa žrtava seksualnog nasilja za vreme rata na Kosovu, i broj prijava je jako nizak i lošeg su kvaliteta. Razumem da je stigma jako izražena, ali broj prijava nije onaj kom smo težili.“²⁵²

Žrtve seksualnog nasilja za vreme rata primećuju da je pomoć koja im se nudi jako spora u odnosu na onu koja se nudi veteranima, jer zbog stigme oni ne mogu da skrenu pažnju na svoju borbu kroz ulične proteste.

Nijedna organizacija koju vode Srbi na Kosovu ne bavi se potencijalnim žrtvama seksualnog nasilja za vreme rata. Jedan od ispitanika primećuje da zbog toga što žrtve koje su trpele nasilje nakon juna 1999. nisu prepoznate kao žrtve rata u tekućem zakonodavstvu, što je slučaj sa većinom srpskih žrtava, teško je prići potencijalnim žrtvama i pitati ih da svedoče.

„Iako je pomoći svim žrtvama seksualnog nasilja, uključujući i one čije se zlostavljanje desilo tokom konflikta u mandatu moje organizacije, do sada se nismo bavili ovim pitanjem, niti smo imali ikakve kontakte s potencijalnim žrtvama. Pored toga što je ovo tabu tema, bilo kakav rad nevladinih organizacija na identifikovanju ovih žena ili ohrabrivanju da govore o onome što im se desilo još više je otežan činjenicom da one nisu prepoznate od strane zakona kao žrtve. Ni srpski, niti kosovski pravni sistem ne prepoznaje potencijalne srpske žrtve seksualnog nasilja.“ (Predstavnicu srpskog udruženja žena sa Kosova)²⁵³

Kao što je prethodno objašnjeno, žrtve seksualnog nasilja za vreme sukoba koje se desilo odmah po završetku rata između juna 1999. i kraja 2000. nisu uključene u kosovske zakone, po osnovu da su u tom periodu KFOR i UMNİK bili odgovorni za bezbednost.

Neki od ispitanika su izjavili da je potrebna nova strategija među nevladinim organizacijama koje imaju ovlašćenje za rad na pitanju seksualnog nasilja za vreme rata, u saradnji sa drugim organizacijama ženske mreže i donatorskom zajednicom. Ta strategija treba da se koncentriše na unapređenje efikasnosti i efektivnosti predloženih aktivnosti i uključi obuku zaposlenih i zagovaranje. Nakon amandmana na Zakon i osnivanja Komisije za verifikaciju žrtava seksualnog nasilja za vreme rata, postalo je ključno sprovesti kampanje za podizanje svesti zajednice kako bi se razbila stigma povezana sa seksualnim nasiljem za vreme rata.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Intervju 2, 7. april 2021.

²⁵³ Intervju 17, 13. mart 2021.

Pregled utvrđenih potreba

Za različite kategorije civilnih žrtava/preživelih iz rata i njihovih porodica najviši prioritet je da saznaju istinu i dostignu pravdu, pored priznavanja žrtve koju su porodice morale da podnesu. Da bi se ovo ostvarilo, potrebno je pozabaviti se i drugim potrebama udruženja žrtava:

- Finansijska podrška za vođenje i proširenje njihovih aktivnosti, npr. kroz grantove i materijalnu podršku, kao što je kancelarijski prostor, izuzeće od plaćanja komunalnih troškova i nabavku inventara, kako bi udruženja mogla da prežive;
- Unapređeni organizacioni kapaciteti kako bi se unapredilo i njihovo upravljanje, funkcionisanje i komunikacione veštine;
- Unapređeno znanje o suočavanju s prošlošću i tranzicionoj pravdi i osnovnim principima kako bi njihove aktivnosti bile smeštene u širu perspektivu i kako bi mogli da se povežu s drugim inicijativama;
- Povezivanje njihovih aktivnosti, kao što su prikupljanje dokaza o ratnim zločinima, sa nadležnim telima i prikupljanje i čuvanje informacija u bazama podataka;
- S obzirom na to da članovi najvećih udruženja stare, potrebno je sprovesti aktivnosti kako bi se motivisali i obučili mladi ljudi i uključili u rad, što bi unapredilo kvalitet rada i učinilo organizacije održivijim.

POLITIČKI ZATVORENICI

Ne postoje pouzdani ili sveobuhvatni podaci o broju političkih zatvorenika koji su zatvarani u bivšoj jugoslovenskoj republici, niti u državama nastalim posle nje. Politički protivnici socijalističkog režima (svih etničkih pripadnosti) završavali su u zatvorima pod optužbama za „separatizam“, „organizovanje i učestvovanje u demonstracijama“ ili za „aktivnosti u ilegalnim grupama“.²⁵⁴ U ratovima tokom kojih se Jugoslavija raspala, postojali su logori na teritoriji bivše republike u kojima su zatvarani vojni protivnici i civili, često bez redovnog sudskog postupka.²⁵⁵ Tokom devedesetih, mnogi Albanci su bili u zatvorima pod upravom srpske policije. Mnogi su bili u zatvoru i po nekoliko godina, ponekad i više puta, i bili su podvrgnuti mučenju.²⁵⁶

Istraživanje koje je sprovela Komisija za verifikaciju i priznavanje statusa političkih zatvorenika kosovske Vlade potvrdilo je da je 6.774 kosovskih Albanaca i Albanci bilo zatvarano po političkoj osnovi tokom devedesetih godina prošlog veka.²⁵⁷ Međutim, još uvek nisu svi zvanično priznati. Od 2014. Komisija je potvrdila status od preko 2.840 bivših političkih zatvorenika, ali je do 2020. stiglo 12.670 prijava.²⁵⁸ Balkan Insights otkriva da je „većina onih koji dobijaju odštetu bila u zatvoru u periodu između 1990. i 1995, i postoji zabrinutost da će biti potrebno nekoliko godina da se čitav

254 Ristanović, P. (2020), „Kosovsko pitanje 1974–1989“, 2. izdanje, Prometej, Novi Sad i Informatika Beograd, s. 218–221.

255 Amnesty International. "Federal Republic of Yugoslavia: Deaths of two more Albanians in custody highlight the fears for hundreds of Kosovo detainees", 18. avgust 1998, saopštenje dostupno [ovde](#).

256 International Crisis Group (ICG), "Kosovo Albanians in Serbian Prisons: Kosovo's Unfinished Business", 26. januar 2000, dostupno: <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6e10.html> [pristupljeno 22. decembra 2021]

257 Fazliu, Eraldin, "Kosovo's Political Prisoners", Kosovo 2.0, 26. 04. 2016, <https://kosovotwopointzero.com/en/kosovos-political-prisoners/>

258 Serbeze Haxhijaj, "Kosovo guerrillas' gun runners demand political prisoner status", Balkan Insight, 13 January 2020, [Kosovo Guerrillas' Gun-Runners Demand Political Prisoner Status | Balkan Insight](#)

proces završi, zato što se još 4.000 osoba prijavilo za nadoknadu samo za period od 1998. do 1999.”²⁵⁹

Pošto su pušteni iz zatvora, neki od albanskih političkih zatvorenika nastavili su svoje aktivnosti, kroz pridruživanje političkim partijama ili priključivanjem Oslobodilačkoj vojsci Kosova. Mnogi nekadašnji politički zatvorenici postali su aktivni u političkim partijama ili sindikatima, dok su oni mlađi uzeli učešća u ratu na Kosovu.

Vođe udruženja bivših zatvorenika kosovskih Albanaca odbijaju da se odrede kao žrtve. „*Mi poštujemo druge kategorije žrtava rata. Ali mi se ne identifikujemo s drugim žrtvama na bilo koji način, jer smatramo da smo svesno i za dobrobit zemlje pružali otpor režimima u bivšoj Jugoslaviji, kao što smo se i pridružili ratu za oslobođenje.*“ (Zamenik predsednika udruženja političkih zatvorenika kosovskih Albanaca)²⁶⁰

Juna meseca 2020, na zahtev Udruženja kosovskih političkih zatvorenika, kosovska Vlada je donela odluku da prištinski zatvor bude pretvoren u muzej.²⁶¹

2.3 Zvanične inicijative koje se bave tranzicionom pravdom i suočavanjem s prošlošću na Kosovu

Od završetka rata na Kosovu kreirani su različiti mehanizmi u cilju suočavanja s ratnim periodom. Dva pređašnja izveštaja navode sve zvanične mehanizme i institucije na Kosovu koje se detaljno bave tranzicionom pravdom.²⁶² Ovde ćemo predstaviti samo kratak pregled glavnih institucija, mera i zakona.

Pravni okvir Kosova

Nekoliko normativnih i pravnih akata predviđa poštovanje ljudskih prava, demokratije i vladavine prava na Kosovu, kao i zaštitu manjina od diskriminacije. S obzirom da Kosovo nije država članica Ujedinjenih nacija, ono ne može da ratifikuje Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Međutim, isti ključni prinipi su sadržani u Ustavu Kosova²⁶³. Čak i pre proglašenja nezavisnosti, Sveobuvatan predlog za rešenje statusa Kosova (Ahtisarijev plan) obavezivao je državu u povelju da poštuje ljudska prava i osnovne slobode, uključujući građansko, versko i kulturno nasleđe, kao i prava migranata i izbeglica, i da kreira mehanizme za pronalaženje nestalih lica i pozabavi se ekonomskim problemima i siromaštvom.²⁶⁴ Kosovo se na taj način opredelilo za demokratske principe koji su fundamentalni. Isto tako, Kosovo je odabralo evropski put, sastavljajući Akcioni plan o pregovorima o stabilizaciji i Sporazum o pridruživanju 2012, koji je stupio na snagu 1. aprila 2016. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju koncentriše se na primenu ključnih demokratskih vrednosti i na zaštitu ljudskih i ustavnih prava u skladu sa evropskim normama. Međutim, implementacija zakona i mera

259 Serbeze Haxhiaj, "Kosovo's Political Murders: Unpunished but Not Forgotten", Balkan Insight, 5 March 2018, <https://BalkanInsight.com/2018/03/06/kosovo-s-political-murders-unpunished-but-not-forgotten-03-05-2018/>

260 Intervju 20, 27. april 2021.

261 Serbeze Haxhiaj, "Kosovo to Transform Jail for Political Prisoners into Museum", Balkan Insight, 2. jun 2020, <https://BalkanInsight.com/2020/06/02/kosovo-to-transform-jail-for-political-prisoners-into-museum/>

262 Ahmetaj, N. & Unger, Th. (2017), op. cit. i Visoka, G. & B. Lumi, "Democratizing Transitional Justice: Towards a Deliberative Infrastructure for Dealing with the Past in Kosovo", Integra, NSI, PAX, jun 2020, <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/democratizing-transitional-justice-in-kosovo>

263 Ustav Republike Kosova dostupan na: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=3702>

264 Ahtisarijev plan predstavlja sporazum oko statusa koji je predložio bivši predsednik Finske, Mahti Ahtisari.

o ljudskim pravima često se narušava nedovoljnim finansijskim i drugim sredstvima, posebno na lokalnom nivou, ograničenim političkim određivanjem prioriteta, kao i odsustvom koordinacije.²⁶⁵ Prema izveštaju EU o Kosovu iz 2020, implementacija i sprovođenje zakona koji se tiču ljudskih prava, kao i monitoring i koordinacija utvrđenih mehanizama ljudskih prava ostaje i dalje izazov u smislu zaštite i promovisanja ljudskih prava.²⁶⁶

Relevantni zakoni navedeni su u Okviru 2 na strani 58.

Penzijski planovi za žrtve rata

Maja meseca 2021. ukupno 13.426 lica je dobilo penzije prema penzijskom planu zakona 4/L-054 i 04/L-172, prema podacima Ministarstva finansija, rada i transfera. Ovaj plan vladu košta preko 3,3 miliona evra na mesečnom nivou. Preko 90% primalaca su kosovski Albanci/ke (13.313), dok je 113 primalaca iz nevećinskih etničkih grupa. Žene čine 6.799 primalaca prema ovom planu, što je neznatno više od ukupnog broja muškaraca koji primaju ove penzije (6.627). Porodice palih boraca OVK i porodice nestalih lica članova OVK primaju najveće iznose prema ovom planu, što iznosi oko 448 evra mesečno. Razlika u pomoći koju ove grupe primaju je značajna uzmemo li u obzir da porodice nestalih civila primaju prosečnu mesečnu pomoć od 172 evra, dok porodice civilnih žrtava dobijaju 171 evro.

Ratni invalidi predstavljaju najveću kategoriju prema ovom planu, sa preko 4.700 primalaca. Pored toga, više od 230 porodica ratnih invalida nastavlja da prima penzije nakon smrti ratnog invalida. Porodice civilnih žrtava čine preko 3.800 primalaca, potom sledi nešto preko 2.200 članova porodica palih boraca i 1.801 civilni invalid. Kategorije s najmanjim brojem primalaca prema ovom planu su negovatelji invalida OVK (82) i negovatelji civilnih invalida (33). Sto četrnaest porodica civilnih invalida nastavlja da primaju penzije nakon njihove smrti.

Predstavnici grupa žrtava koji su učestvovali u ovom istraživanju žalili su se na ono što vide kao diskriminaciju zbog utvrđene razlike u iznosima penzija odobrenih različitim grupama žrtava. Na primer, ako je žena koja prima penziju kao žrtva seksualnog nasilja takođe i udovica vojnika ubijenog za vreme rata, ona bi bila u obavezi da odabere koju penziju će da prima. Zapravo, prema Zakonu, nijedan od primalaca penzije prema ovom planu ne može da prima drugu penziju, uključujući i starosnu penziju koju dobijaju svi građani Kosova iznad 65 godina starosti. Nezadovoljstvo takvim rešenjem izrazio je predsednik udruženja Podići glas (Ngritja e Zërit), koje se bavi dokumentovanjem ekonomskih gubitaka i fizičkih oštećenja rata:

„S centralnog nivoa, sve kategorije nastavljaju da primaju socijalnu pomoć. Ovo se takođe odnosi na veterane. Ali diskriminacija se dešava kada veteran napuni 65 godina, on mora da odluči koju penziju želi da prima.“ (Predstavnik udruženja žrtava kosovskih Albanaca)²⁶⁷

Istovremeno, Međunarodni monetarni fond (IMF) upozorava da su penzije/novčane kompenzacije bivšim političkim zatvorenicima, ratnim veteranima i drugim ratom pogođenim kategorijama postale veliki teret za budžet Kosova i više puta je apelovao na Kosovo da budu oprezni s takvim planovima

²⁶⁵ Evropska komisija, "Izveštaj o napretku Kosova za 2020", videti https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/kosovo_report_2020.pdf

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Intervju 5, 6. april 2021.

zbog njihove visoke cene.²⁶⁸

Procesuiranje ratnih zločina

Odmah po završetku oružanog konflikta, UNMIK je preuzeo posleratno Kosovo, i uspostavio upravu, policiju i pravosudni sistem. U nastojanju da se ubrza proces istrage i procesuiranja ratnih zločina, UNMIK je brzo doneo uredbu koja dozvoljava administraciji da imenuje međunarodne sudije i tužioce širom Kosova. Ovo je bio hibridni model sudskog sistema pod mandatom UN-a sa jurisdikcijom za ratne zločine. Kako bi se izbegla etnička pristrasnost u suđenjima za ratne zločine, lokalne sudije i tužioci nisu želeli ili nisu bili u mogućnosti da nastave sa procesuiranjem za ratne zločine.²⁶⁹ Nakon proglašenja nezavisnosti Kosova 2008, sudovi Republike Kosovo preuzeli su procesuiranje ratnih zločina, uz pomoć Misije Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu (EULEX), sudskog tela kom mandat za procesuiranje ratnih zločina daje EU. Sudije i tužioci EULEX-a funkcionisali su u okviru sudskog sistema Kosova, ali su bili nezavisni u odabiru slučajeva. Prethodni izveštaj sažima ogromne izazove koje slučajevi ratnih zločina predstavljaju za kosovski sudski sistem:

„Dok je UNMIK identifikovao skoro 1200 mogućih ratnih zločina, samo u deset slučajeva (23 pojedinca) podignute su optužnice između 2000. i 2008. godine. EULEX je preuzeo ove slučajeve ratnih zločina kojih je bilo skoro 1200. Do 2014, zatvoreno je 500 slučajeva zbog nedostatka dokaza, dok je 600 slučajeva i dalje bilo aktivno, i iniciran je 51 nov slučaj ratnih zločina. Od 2009. do 2018, EULEX je uspeo da podigne optužnice u samo 22 slučaja (52 pojedinca). Barem trećina ovih slučajeva uključivala je navodne počinioce srpske etničke pripadnosti.”²⁷⁰

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju takođe je procesuirao ozbiljne zločine počinjene na Kosovu između 2007. i 2014, uz dva slučaja protiv visoko rangiranih komandanata OVK (šest pojedinaca; jedan osuđen) i dva slučaja protiv jugoslovenskih/srpskih snaga (osam pojedinaca; pet osuđenih).²⁷¹

EULEX je postepeno prebacio slučajeve ratnih zločina na domaće sudove. Od juna 2018. Specijalizovano tužilaštvo Republike Kosovo dobilo je ekskluzivne nadležnosti da istražuje i procesuirati ratne zločine i druge oblike kršenja međunarodnog humanitarnog prava i krivičnog prava na Kosovu. Strategija za ratne zločine iz 2019. godine, kojom se rad Specijalizovanog tužilaštva vodi, nastoji da omogući snažniju posvećenost kosovskih vlasti istraživanju i procesuiranju ratnih zločina.²⁷²

Uprkos ovoj strategiji, procesuiranje ratnih zločina na Kosovu i dalje je suočeno sa dva glavna izazova, pored decenija koje su protekle od završetka rata. Najpre, postoji nepovoljan socijalni i politički kontekst u kom kosovski sudovi treba da istražuju, procesuiraju i sude ratnim zločinima u koje su uključeni bivši pripadnici OVK. Kao drugo, većina navodnih srpskih ratnih zločinaca živi u Srbiji, ali je sudska saradnja sa Srbijom ograničena. Uprkos Sporazumu o uzajamnoj pravnoj pomoći koji je potpisan 2013.

268 Serbeze Haxhijaj, "Kosovo guerrillas' gun runners demand political prisoner status", Balkan Insight, 13. januar 2020, <https://Balkan-Insight.com/2020/01/13/kosovo-guerrillas-gun-runners-demand-political-prisoner-status>

269 CRDP, "Struggle on all Fronts: For Kosovo's Institutions, Judiciary and Media, Dealing with the Past is a Perplexing Issue", 2013.

270 Schenkel, Kathelijne, "The Kosovo Specialist Court and Transitional Justice: Public perceptions on the KSC and the need for a comprehensive TJ approach", s. 14. Integra & PAX, mart 2021, dostupno [ovde](#).

271 Međunarodni krivični sud Ujedinjenih nacija za bivšu Jugoslaviju, "Key Figures of the Cases", dostupno [ovde](#).

272 Republika Kosovo, "Strategy of War Crimes", februar 2019, dostupno [ovde](#).

uz posredovanje EU, saradnja na krivičnim predmetima je daleko od glatke, što ometa sposobnost da se istraže i sudski gone slučajevi ratnih zločina u kojima su počinitelji Srbi.²⁷³ Ove okolnosti utiču na to da mnogi predmeti ratnih zločina ostaju nedovršeni, što žrtvama onemogućava pristup pravdi.²⁷⁴

Godine 2016. Specijalizovana veća i Specijalizovano tužilaštvo Kosova (KSC i SPO) formalno su ustanovljeni „sa posebnim mandatom i nadležnošću za zločine protiv čovečnosti, ratne zločine i druge vrste zločina prema kosovskom zakonu, koji su započeti ili počinjeni na Kosovu između 1. januara 1998. i 31. decembra 2000, od strane ili nad građanima Kosova ili Savezne Republike Jugoslavije“.²⁷⁵ KSC i SPO su formalno osnovani od strane Skupštine Republike Kosovo usvajanjem Zakona br. 05/L-053 O Specijalizovanim većima i Kancelariji Specijalnog tužilaštva i odgovarajućim ustavnim amandmanima. Specijalizovana veća i Specijalizovano tužilaštvo Kosova (KSC i SPO) je sud u okviru kosovskog pravosudnog sistema, ali sa sedištem u Hagu (Holandija), koje se sastoji iz četiri Specijalizovana veća i Specijalizovanog tužilaštva. Oni se bave navodnim zločinima koji su se odigrali za vreme i odmah po završetku rata na Kosovu, i koji su izvršeni nad etničkim manjinama i političkim protivnicima OVK. Specijalizovana veća i Specijalizovano tužilaštvo se razlikuju od drugih kosovskih institucija i funkcionišu samostalno.²⁷⁶ Među kosovskim Albancima takozvani „Specijalni sud“ je naširoko prezren, jer se smatra pokušajem da se delegitimizuje rat OVK za oslobođenje od srpske represije. Oktobra 2020. bivši predsednik Hašim Tači i predsednik Narodne skupštine Kadri Veselji, obojica na visokim pozicijama u OVK za vreme rata, uhapšeni su i poslani u Hag da se suoče s optužnicom.²⁷⁷ Specijalizovano veće trenutno ima četiri slučaja koje vodi protiv osmoro lica, od koji su dva u predsudskom postupku, jedan koji je u završnoj fazi suđenja, i jedan u kome je doneta prvostepena presuda.

OSTALI INSTITUCIONALNI MEHANIZMI ZA SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU

Pored pravnih mehanizama, Kosovski institut za istraživanje ratnih zločina, državni institut za istraživanje u okviru Ministarstva pravde, počeo je s radom 15. juna 2011. Misija instituta bila je da sakuplja, organizuje, procesuiru i publikuje informacije o zločinima protiv čovečnosti, ratnim zločinima i genocidu počinjenim na Kosovu 1998. i 1999. godine. Nakon devet godina rada, zatvoren je zato što nije dao značajne rezultate. Godine 2020, međutim, kosovsko Ministarstvo pravde naložilo je pripremnom timu da se pozabavi osnivanjem novog Instituta za istraživanje ratnih zločina.²⁷⁸

Pre kraja njenog mandata, krajem 2012, Međunarodna civilna kancelarija (ICO) za Kosovo, koja je nadgledala implementaciju Ahtisarijevog plana od strane Vlade Kosova, ostavila je paket mera koji je Vlada Kosova trebalo da implemmentira. Jedan od tih paketa odnosio se na osnivanje Interministrarske radne grupe (IMWG) koja je trebalo da razvije Strategiju o suočavanju sa prošlošću i pomirenju i koja je trebalo da se sastoji od predstavnika civilnog društva i članova odgovarajućih ministarstava. Politička i finansijska podrška projektu od strane kosovskih institucija bila je izuzetno ograničena.

273 Bami, Xhorxhina & Blerta Iberdemaj, "BIRN Fact-Check: Do Serbia and Kosovo Really Cooperate on Court Cases?", 2. mart 2022, <https://balkaninsight.com/2022/03/01/birn-fact-check-do-serbia-and-kosovo-really-cooperate-on-court-cases>

274 Visoka & Lumi (jun 2020), op. cit.

275 Veb-sajt Specijalizovanih veća i Specijalizovanog tužilaštva Kosova: <https://www.scp-ks.org/en>

276 Za opširan pregled organizacije i funkcionisanja Specijalizovanih veća i Specijalizovanog tužilaštva Kosova videti Schenkel (mart 2021), op. cit.

277 Haxhijaj, Serbeze, "New Court faces old Problems in protecting Kosovo Witnesses", 8 mart 2021; <https://balkaninsight.com/2021/03/08/new-court-faces-old-problems-in-protecting-kosovo-witnesses/>

278 Haxhijaj, S., "Kosovo Tries Again to Establish War Crimes Research Institute", 20. maj 2020, <https://balkaninsight.com/2020/05/20/kosovo-tries-again-to-establish-war-crimes-research-institute/>

Predstavnici ministarstava koji je trebalo da budu ključni akteri u ovom procesu nisu bili voljni da se uključe u rad grupe i ona je na kraju redukovana na savetodavni forum predstavnika civilnog društva i tehničkog kadra UNDP-a. Inicijativa se završila 2016, a da nije kreirala strategiju.²⁷⁹ Pet godina kasnije, jula 2021, Odeljenje za tranzicionu pravdu u okviru Departmana za tranzicionu pravdu i podršku žrtvama zločina Ministarstva pravde, preuzelo je inicijativu kako bi razvilo nacionalnu strategiju o tranzicionoj pravdi za Kosovo. Radna grupa, koju čine članovi kosovskih institucija i akteri iz civilnog društva, osnovana je kako bi razvila Nacionalnu strategiju za tranzicionu pravdu.²⁸⁰ Razlika između ovog i procesa iz 2012. je ta što tekuća inicijativa popunjava prazninu koja je utvrđena u izveštaju za Kosovo Evropske komisije i strategija je zvanično usvojena u radni program Ministarstva pravde.

Godine 2017. tadašnji predsednik Hašim Tači pokrenuo je inicijativu za osnivanje kosovske Komisije za istinu i pomirenje (TRC). Nakon tri opšte konsultacije, godine 2018. predsednik je odredio da Pripremni tim pripremi Normativni akt za utvrđivanje Komisije. Istraživanje javnog mnjenja je pokazalo da većina stanovnika Kosova smatra da je pomirenje neophodno i da su istina i pravda značajni preduslovi za postizanje pomirenja, i da bi stoga podržali TRC. Međutim, ozbiljne sumnje su izražene u vezi sa Tačijem kao bivšim komandantom OVK visokog ranga²⁸¹. Nakon sveobuhvatnih konsultacija, Pripremni tim je finalizovao Nacrt Normativnog akta 2020. Ubrzo potom je predsednik Tači dao ostavku zato što je protiv njega podignuta optužnica za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti od strane Specijalizovanog veća i Specijalizovanog tužilaštva Kosova.²⁸² Sadašnja predsednica Kosova, Vjosa Osmani, obećala je da će evaluirati rad Pripremnog tima pre nego što donese odluku o tome kako finalizovati dokumentaciju i eventualno osnivanje Komisije za istinu i pomirenje.

MEMORIJALI I KOMEMORACIJE

Memorijali oružanom sukobu na Kosovu su uglavnom monoetnički, etnonacionalistički i isprepletani su sa nacionalističkim diskursima kojima se održava patrijarhat.²⁸³ Postoje brojni spomenici posvećeni sećanju na civile ubijene u masakrima, ali većina simbolizuje (kosovsko albanski) nacionalni ponos, legende o trijumfu, hrabrost i žrtvovanje palih boraca oslobodilačkog rata, i izuzetne vrline pojedinačnih heroja, kao što je slučaj u širem regionu Zapadnog Balkana. Zvanične komemoracije fokusirale su se uglavnom na herojstvo OVK i žrtve (kosovske Albance)²⁸⁴, što rizikuje da održi u životu „isključive emocije ratnih godina koje izazivaju podele“.²⁸⁵ Ovakva etnonacionalistička memorijalizacija ne dešava se samo u pogledu memorijala i komemoracija, već i kod imenovanja javnih prostora i drugih simbola i rituala sećanja u vezi sa ratom.²⁸⁶

279 Ahmetaj, Nora & Unger, Thomas, "Kosovo's Framework for Dealing with the Past at a Turning Point: Civil society review of progress towards a National Strategy on Transitional Justice", 2017, dostupno na: <https://paxvoorvrede.nl/media/download/civil-society-review-report-final-eng.pdf>

280 Videti veb-sajt Ministarstva pravde Kosova, <https://md.rks-gov.net/page.aspx?id=1,162>

281 Ahmetaj, N. & K. Schenkel, "Public perception survey and public dialogue about future Truth and Reconciliation Commission (TRC) of Kosovo", Integra and NSI, 4. mart 2020, https://ngo-integra.org/publication/Perception_Survey_KS-%20final%20ENG.pdf

282 Haxhijaj, S., "Kosovo Truth Commission's Future in Doubt After Thaci's Indictment", Balkan Insight, 15. decembar 2020, <https://BalkanInsight.com/2020/12/15/kosovo-truth-commissions-future-in-doubt-after-thacis-indictment/>

283 Visoka, G., "Arrested Truth: Transitional Justice and the Politics of Remembrance in Kosovo", *Journal of Human Rights Practice*, 8:1 (2016): 62–80.

284 Na primer, Dan mučenika 5. maj fokusira se na sećanje na pale borce iz redova OVK. Postoje takođe brojni dani u lokalnim zajednicama koji se obeležavaju u znak sećanja na različite lokacije na kojima su počinjeni masakri.

285 Schrader, Lutz, "Monuments and politics of identity in the Western Balkans", *Made in KS: Periodical dedicated to learning from the past in Kosovo*, br. 11, 2012, s. 6.

286 Baliqi, B., Divided memories – divided youth: How war remembrance affects ethnic identity and political attitudes among youth in Kosovo?, dostupno na: https://www.bpb.de/medien/237737/Baliqi_paper.pdf

Način na koji kosovska država razvija ili održava memorijale ostaje krajnje sporan. Svake godine 27. aprila, na Nacionalni dan nestalih osoba na Kosovu, na stotine ljudi se okuplja u Meji/Mejës u znak sećanja na žrtve Masakra u Meji koji se desio 1999. i predstavlja najveće masovno ubistvo počinjeno u ratu na Kosovu. Oko 370 albanskih civila, među kojima tri žene, ubijeno je od strane srpskih policijskih i vojnih snaga dok su zbog rata bežali u Albaniju. Vlada je sponzorirala izgradnju memorijala u Meji, „Groblje mučenika“, međutim ono još uvek nije završeno. Porodicama ubijenih i nestalih nije se dopao idejni projekat i rad kompanije koju je angažovala vlada, pa su od umetnika koji su osmislili memorijal u opštini Đakovica/Gjakova zatražili da urade novi projekat na osnovu njihovih zamisli.²⁸⁷ Lokalno udruženje „27 Prilli“ izjavilo je da će voditi brigu o groblju, ali da im je potrebna podrška vlade ili donatora da nekome plate da radi sa delegacijama, formalnim gostima, istraživačima i novinarima koji dolaze u posetu.²⁸⁸

Još jedan primer predstavlja Memorijal Marinë u Srbici/Skenderaj posvećen borcima OVK. Mesto je osnovano uz pomoć stranih fondova 2005, ali nakon godina nemara od strane kosovskih vlasti, donatori su odlučili da ga zatvore 2014.²⁸⁹ Kasnije je kosovska vlada donela odluku da od njega napravi kolektivno memorijalno groblje i ponovo tamo sahrani preminule borce OVK, u nekim slučajevima i ne obavestivši porodice preminulih.²⁹⁰

Često su imena nealbanskih žrtava izostavljena sa memorijala. S komemorativne ploče u Južnoj Mitrovici, na kojoj se nalaze imena šest albanskih žrtava masakra na pijaci marta 1999, isprva je izostavljeno ime jedne mlade Romkinje. Nakon što je istraživanjem početkom avgusta 2020. potvrđeno je da je ubijena u masakru, vlasti su odreagovale nezainteresovano. Tek posle zagovaranja aktivista za ljudska prava koji su uputili apel opštini, njeno ime je dodato na memorijal.²⁹¹

U skladu sa ciljem izgradnje nacije, većina memorijala na Kosovu predstavlja simbole rata, jake borce i maskulino herojstvo, što je u skladu sa patrijarhalnim normama. Ovo predstavlja dodatne prepreke za žene koje žele da ospore status quo kojim dominiraju muškarci.²⁹² Dvanaestog juna 2015. memorijal *Heroinat* otkriven je u Prištini, a posvećen je žrtvama seksualnog nasilja za vreme sukoba od 1998–99. Međutim, nije zabeležen nijedan pokušaj da se uđe u dijalog sa onima koji su pogođeni seksualnim nasiljem, niti je bilo šireg procesa društvene diskusije, čime je žrtvama negiran osećaj vlasništva nad ovim memorijalom.²⁹³

U delovima gde su Srbi većinsko stanovništvo, nekoliko spomenika i spomen-ploča čuvaju sećanje na uglavnom civilne žrtve srpske etničke pripadnosti. Najpoznatiji je spomenik nestalima u Grčanici/

287 Intervju 20, april 2020.

288 Intervju 12, 20. april 2021.

289 Edona Peci, "Kosovo MPs Outraged as War Memorial Closes", Balkan Transitional Justice, 2014, dostupno na: <http://www.BalkanInsight.com/en/article/kosovo-mps-slam-government-on-memorial-neglect>

290 Haxhijaj, S., "Kosovo reburies Wartime Guerrillas at new 'Martyrs Complexes'", Balkan Insight, 17. avgust 2018, <https://balkaninsight.com/2018/08/20/kosovo-reburies-wartime-guerrillas-at-new-martyrs-complexes-08-17-2018/>

291 Prishtina Insight, "Elizabeta Hasani's name added to Mitrovica memorial", 18. avgust 2020, <https://prishtinainsight.com/elizabeta-hasani-name-added-to-mitrovica-memorial/>

292 CRDP, "Post-war Memorialisation and Dealing with the Past in the Republic of Kosovo", septembar 2015, https://recom.link/wp-content/uploads/2015/10/Post-war_Memorialisation_and_Dealing_with_the_Past_in_the_Republic_of_Kosovo.pdf

293 Ibid.

Gračanicë, koji je podignut od strane lokalnog udruženja porodica nestalih i lokalnih vlasti 2014. i posvećen je svim nestalim licima. U nekoliko drugih opština s većinskim srpskim stanovništvom, kao što su Štrpce, Zubin Potok i Severna Mitrovica, spomenici se posvećuju nestalom i ubijenom lokalnom stanovništvu, uključujući i žrtve „NATO agresije“. Kada su u pitanju komemoracije posvećene borcima, trg preko puta glavnog mosta u Severnoj Mitrovici posvećen je trojici braće iz porodice Milić, koji su bili srpski vojnici ubijeni na Kosovu.

Godine 2012. kosovski ogranak Udruženja novinara Srbije (UNS) postavio je spomen-ploču nestalim i ubijenim novinarima u Orahovcu, njih 14, u mestu gde su prvo dvoje novinara koji su nestali na Kosovu poslednji put viđeni 1998. Spomen-ploča je više puta vandalizovana, i osam puta je zamenjena drugom ili obnovljena od kada je postavljena.²⁹⁴ Spomen-obeležja su vandalizovana u nekoliko mesta, a napadaju se i srpski i albanski memorijali.

Nacionalistička politička agenda političke elite koja deli po etničkoj osnovi, nanosi štetu inkluzivnoj memorijalizaciji, ne samo na Kosovu već u čitavom regionu bivše Jugoslavije. Institucije širom regiona preduzimaju agresivne mere kako bi obeshrabrile takve programe, inkluzivne komemoracije ili pristupe obrazovanju o istoriji zasnovane na multiperspektivnosti, pored toga što odbijaju zahteve za saradnju ili zvanične dozvole.²⁹⁵ Inkluzivne i zajedničke politike sećanja na Kosovu trenutno se promovišu samo od strane nevladinih organizacija, koje imaju za cilj da oslobode prošlost od etnonacionalističkih tendencija tako što će uključiti sve strane sukoba i izgradnjom lokalne, odozdo nagore, ili virtualne memorijalizacije.²⁹⁶ Primeri su Kosovska knjiga sećanja Fonda za humanitarno pravo, koja dokumentuje sve žrtve rata na Kosovu, i „Kosovsko sećanje“, projekat Integre koji istražuje nasleđe sećanja na Kosovu upotrebom različitih disciplina (istorijsko istraživanje, informatika i tehnologija) kako bi dobili precizne i nefiktivne istorijske podatke.²⁹⁷

Više od dve decenije nakon sukoba, kosovske vlasti i dalje nemaju detaljan zvaničan registar ratnih memorijala. Nedavno je predsednik Kosovske agencije za upravljanje memorijalnim kompleksima izjavio za *Balkan Insight*: „Radimo na bazi podataka kako bismo imali opšte informacije. Imamo više od 1.600 ratnih memorijala.“ Dodao je da su zakoni neophodni kako bi se omogućilo da memorijali budu istorijski tačni, profesionalno izrađeni i prikladno postavljeni. „Dopustiti svima da podignu spomenike i memorijale svuda, uključujući i tržne centre, predstavlja obezvređivanje simbola rata.“²⁹⁸

INICIJATIVE CIVILNOG DRUŠTVA

Većina programa koji se bave nasilnom istorijom Kosova i sećanjem, i pružanjem platformi za multiperspektivnost na Kosovu inicijative su koje vode organizacije civilnog društva, aktivisti i umetnici. Njih ima previše da bi mogli da budu ovde pobrojani, ali neki od njih su:

294 KoSsev, "Šabanu Beriši uslovna kazna od tri meseca zatvora za rušenje ploče ote tim novinarima", 9. jul 2019, <https://kossev.info/sabanu-berisi-uslovna-kazna-od-tri-meseca-zatvora-za-rusenje-ploce-otetim-novinarima/>

295 PAX, "Mapping Inclusive Memory Initiatives in the Western Balkans", oktobar 2020, <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/mapping-inclusive-memory-initiatives-in-the-western-balkans>

296 Visoka, G., "Arrested Truth: Transitional Justice and the Politics of Remembrance in Kosovo", *Journal of Human Rights Practice*, 8:1 (2016):62–80; Visoka & Lumi (December 2020) op. cit.

297 Visoka, G. (June 2020), op. cit.

298 Haxhijaj, S., "Unregulated and Unlicensed, War Memorials Proliferate in Kosovo Towns", *Balkan Insight*, mart 26, 2021, dostupno [ovde](#)

- Istraživanje i dokumentacija ratnih zločina i žrtava rata na Kosovu. Početkom devedesetih, Savet za odbranu ljudskih prava i sloboda (CDHRF) već je prikupljao svedočanstva o kršenju ljudskih prava na Kosovu, koja su korišćena u slučajevima ratnih zločina. Ranije pomenuta Kosovska knjiga sećanja Fonda za humanitarno pravo pruža detaljan prikaz svih ljudskih žrtava, uključujući njihove lične detalje i kratak sažetak njihovih života i okolnosti pod kojima su umrli.
- Dokumentacija i deljenje ličnih priča od strane preživelih u ratu. Godine 2017. Integra je objavila knjigu priča žena koje su preživele mučenje, „Želim da me čujete“.²⁹⁹
- Zahtev za priznanje ženskih iskustava u ratu, uključujući i seksualno nasilje u ratu, ali ne ograničavajući se samo na taj segment, kao što je prethodno opisano. vMonitoring implementacije relevantnih zakona, od strane između ostalih i Centra za istraživanje, dokumentaciju i publikovanje, sprovođenjem istraživanja kako bi se saznalo šta je građanima potrebno i njihove ideje u vezi sa suočavanjem s prošlošću, kao i prevođenje nalaza u zagovaranje kod nacionalnih i međunarodnih aktera.
- Pružanje podrške porodicama nestalih lica, na primer kroz izložbu „Živeti sa sećanjem na one koji su nestali“, tako što im se daje glas i omogućava i garantuje njihovo pravo da znaju istinu i status svedoka istorije. Izložba je smeštena u Narodnu skupštinu Republike Kosovo, a na taj način se šalje snažna poruka o tome ko snosi najveću odgovornost za utvrđivanje sudbine nestalih.³⁰⁰ Ova i druge inicijative organizacija civilnog društva, aktivista i umetnika koji se na poseban način bave prošlošću skrenule su nacionalnu i međunarodnu pažnju na članove porodica nestalih.
- Različite organizacije civilnog društva pridružile su se „Koaliciji za REKOM“, mreži od oko preko 2.000 organizacija civilnog društva iz postjugoslovenskih zemalja koja se zalaže za osnivanje Regionalne komisije čiji je zadatak utvrđivanje činjenica o svim žrtvama, ratnim zločinima i drugim ozbiljnim oblicima kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. (REKOM/KOMRA). Zbog nedostatka političke volje u nekoliko postjugoslovenskih zemalja, inicijativa za REKOM sada se koncentriše na „kreiranje nominalne liste žrtava ratova devedesetih na teritoriji bivše Jugoslavije“.³⁰¹ Pozitivan ishod osnivanja REKOM-a je bio taj da je „suočavanje sa prošlošću“ uključeno u agendu.

Iako su mnoge ove inicijative vredne zbog pružanja platformi za deljenje priča žrtava i preživelih i jer zagovaraju za istinu i pravdu za žrtve, njihov uspeh u prevazilaženju prošlosti i unapređenju etničkih veza na Kosovu je i dalje upitan.³⁰² Neki aktivisti kritikuju nedostatak hrabrosti civilnog društva da budu glasnjiji o otmicama za vreme rata i ubijanju ljudi drugih etničkih pripadnosti. Bez

299 Integra, „Želim da me čujete: knjiga sećanja sa pričama žena koje su preživele torturu za vreme rata na Kosovu“, 2017, dostupna [ovde](#)

300 Ova izložba je pokrenuta od strane organizacija Integra i Forum ZFD, u saradnji sa Resursnim centrom za nestala lica i Narodnom skupštinom Republike Kosovo, 2019.

301 REKOM Mreža pomirenja, <https://www.recom.link/en/coalition-for-recom-takes-charge-of-creating-list-of-war-victims-on-the-territory-of-the-former-yugoslavia/>

302 Visoka, G., 2016, op. cit.

jake institucionalne osnove za suočavanje s prošlošću, projektni programi koji su pritom disperzirani do sada su imali ograničen uticaj.³⁰³

2.4 Javni diskurs o prošlosti na Kosovu

Generalno gledano, postoji nekoliko „isključivih“ istina o prošlosti na Kosovu koje su u skladu sa etnonacionalističkim agendama većine političkih aktera i opštim nedostatkom činjenica o mnogim dešavanjima za vreme rata.³⁰⁴ Kosovski Albanci vide svoju borbu protiv Srbije kao legitimnu i jedini način putem kog je Kosovo moglo da postane nezavisno. Dominantni narativ je taj da su OVK bili borci za slobodu i stoga heroji, dok su srpske snage bile agresori i počinioi masovnih zločina. Dok se raspon zločina OVK ne može uporediti sa onim počinjenim od strane srpske vojske, tajnih službi i policije na Kosovu, zločini koji su počinjeni od strane OVK jedva da se i pominju. U tom smislu na Kosovu žrtve su isključivo žrtve kosovskih Albanaca.³⁰⁵ Ovo je „potvrđeno“ zakonom tako što su priznate (porodice) samo civilnih žrtava rata koje su umrle ili su bile povređene između 27. februara 1998. i 20. juna 1999, isključujući nasilne posledice rata koje su pogodile uglavnom Srbe i druge manjine. Sve se ovo dešava u širem kontekstu gde Srbija ne preuzima odgovornost za represiju nad kosovskim Albancima pre rata, svoju agresivnu ulogu u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, ili ogromna uništavanja i ratne zločine koje je počinila na Kosovu, što je još pojačano njenim kontinuiranim odbijanjem da prizna Kosovo kao nezavisnu državu.

Godine 2020. premijer Kurti otpustio je jednog od svojih savetnika zato što je ovaj komentarisao da su pojedinci među borcima OVK počinili ratne zločine za vreme rata 1998–1999, što je izazvalo žestoke reakcije među kosovskim Albancima.³⁰⁶ Kako je prikazano ranije u slučaju memorijalizacije, većina kosovskih političara nastavlja da glorifikuje borbu za slobodu OVK i herojstvo njenih boraca. Nekoliko narodnih poslanika, i kosovskih Albanaca i kosovskih Srba, davalo je problematične izjave u vezi sa ratnim temama tokom godina (videti Okvir 3 ispod za primere).

Skoriji, veoma uznemirujuć primer desio se kada je narodna poslanica Flora Brovina iz Demokratske partije Kosova pokazala eksplicitnu fotografiju na konferenciji u skupštini tvrdeći da prikazuje silovanje Albanke od strane srpskih vojnika. Fotografija je odmah preuzeta od strane medija i objavljena, dok su samo neki od njih retroaktivno zamaglili sliku, za koju se ispostavilo da potiče iz pornografskog filma. Ovaj incident je pokazao odsustvo senzitivisanosti i poslanice i medija u odnosu na žrtve seksualnog nasilja, kao i ranjivost međuetničkih odnosa na Kosovu. Fond za humanitarno pravo Kosovo prijavio je da je ovaj incident uznemirio žrtve i doveo u opasnost bezbednost građana u oblastima u kojima živi većinski srpsko stanovništvo.³⁰⁷ Usledile su brojne reakcije, uz bivšu predsednicu Jahjagu koja je izjavila da ovakvi incidenti odvrćaju žrtve od otvaranja i iznošenja istine o zločinima koji su počinjeni nad njihovim telima. Britanska ambasada na Kosovu okarakterisala je čin ove poslanice kao „politički oportunistički“.

303 Visoka, G. & Lumi, B. "Democratizing Transitional Justice: Towards a Deliberative Infrastructure for Dealing with the Past in Kosovo", Integra, PAX & NSI, jul 2020 ; <http://newsocialinitiative.org/publications/democratizing-transitional-justice/>

304 Visoka, G. & Lumi, B (jun 2020), op. cit.

305 Visoka (2017), op. cit.

306 Balkan Insight, "In Kosovo Distrust of Hague War Crimes Court Simmers", 12. maj 2020, <https://balkaninsight.com/2020/05/12/in-kosovo-distrust-of-hague-war-crimes-court-simmers/>

307 HLC, Dealing with the Past Principles, studija dostupna [ovde](#)

PRIMERI PROBLEMATIČNIH IZJAVA ZVANIČNIKA

- Godine 2017. narodni poslanik Daut Haradinaj iz Alijanse za budućnost Kosova pretio je etničkim čišćenjem ukoliko francuske vlasti budu izručile njegovog brata, Ramuša Haradinaja, vlastima u Beogradu zbog optužbi za ratne zločine.³⁰⁸
- Juna 2021. poslanica Pokreta SAMOOPREDELJENJE, Arbereše Krejziju Hiseni, izjavila je u televizijskoj debati da pitanje nestalih lica albanske nacionalnosti treba da ima prednost nad pitanjem nestalih Srba.³⁰⁹
- Godine 2019. zamenica ministra pravde, Vesna Mikić (kosovska Srpkinja), smenjena je pošto je na društvenoj mreži Fejsbuk objavila da je NATO bombardovanje bilo planirani genocid sproveden kad suverenom državom koja se decenijama borila protiv albanskog terorizma.
- Na kraju, godine 2019, narodni poslanik sa Srpske lista i tadašnji ministar, Ivan Todorović, prvostepeno je osuđen na dve godine zatvora nakon što je izjavio da su zločini počinjeni u Račku/ Rečak izmišljeni od strane „šiptarskih terorista“. Na presudu suda je uložena žalba, a potom je ona potvrđena od strane Apelacionog suda 2021, ali je kasnije presuda odbačena od strane Vrhovnog suda Kosova i ponovno suđenje je počelo početkom 2022.³¹⁰

308 "UN Urges Kosovo to Probe 'Ethnic Cleansing Threat'", Balkan Insight, 11. april 2017, <https://Balkan-Insight.com/2017/04/11/un-calls-kosovo-to-investigate-haradinaj-ethnic-cleansing-threat-04-11-2017/>

309 HLC, "Dealing with the Past Principles - Equality, inclusion and reconciliation: case studies", 2020, studija dostupna [ovde](#)

310 KosSev, "Vlajic: Todorovic's verdict overturned, a new trial to start in February", 14. januar 2022, <https://kossev.info/vlajic-todorovic-verdict-overturned-a-new-trial-to-start-in-february/>

Postupci političara kojima se odaje počast žrtvama sa druge strane nailaze na kritike. Decembra 2016, tadašnji predsednik Tači, bivši komandant OVK, položio je cveće i odao poštu kosovskim Srbima koji su ubijeni u Velikoj Hoči/ Hoča e Madhe tokom sukoba 1999. (njih 84), izjavivši da „*se moramo žrtvovati kako bi se postiglo pomirenje*“.³¹¹ Opozicione partije su žestoko kritikovale ovaj gest, dok se civilno društvo nije oglašavalo i nije javno podržalo ovaj gest. U Narodnoj skupštini Tači je opravdavao svoj čin rekavši da je njegov cilj bio da pošalje poruku pomirenja. Odbacio je ocene da kroz svoje poteze omalovažava borbu OVK.³¹² Reakcije građana na medijsko izveštavanje su bile veoma negativne, tvrdeći da srpski lideri prvi treba da pruže ruku pomirenja i izvine se za zločine počinjene nad kosovskim Albancima, civilima za vreme sukoba 1998–1999.

Medijsko izveštavanje često je i dalje jednostrano, i prati jednostavan narativ da su svi Albanci žrtve, dok su svi Srbi počinitelji. Godine 2004. javni servis Kosova RTK i druge medijske kuće izvestile su o

311 Morina, D., "Kosovo President Commemorates Serb War Victims", 16. decembar 2016, <https://Balkan-Insight.com/2016/12/12/president-thaci-commemorates-kosovo-serb-war-victims-12-12-2016/>

312 Morina, D., "Kosovo President Defends Visits to Serb War Memorials", Balkan Transitional Justice, 23. decembar 2016; <https://balkaninsight.com/2016/12/23/kosovo-s-president-justifies-his-visits-at-serb-victims-memorials-12-23-2016/>

neosnovanim optužbama da su albanske dečake u Čabri/ Çabër udavili Srbi, i na taj način pokrenuli najveću kampanju etničkog nasilja nad Srbima i pravoslavnim spomenicima od završetka rata.³¹³ OEBS je ocenio ulogu javnog servisa u ovom incidentu i zaključio da je to primer „nepromišljenog i senzacionalističkog izveštavanja“.³¹⁴ Ovo nije zaustavilo neke političare da nastave da ovu priču ponavljaju i optužuju Srbe na severu Kosova i to godinama kasnije.³¹⁵ Primer pomenut prethodno o povratku Srba u svoje domove na Kosovu takođe pokazuje da mediji često računaju na negativne emocije nazivajući vraćanje „nezakonitim“.³¹⁶

Januara 2021. javni emiter Radio Kosovo odbio je da emituje treću epizodu serije od deset radio drama o nestalim licima za vreme rata, uprkos dogovoru sa producentom iz kosovske nevladine organizacije Integra, Kuštrimom Koljićijem. Treća epizoda bavi se pričom srpske porodice. Radio Kosovo je tvrdilo da sadržaj „vređa većinu“.³¹⁷ Ovaj čin od strane javnog emitera naveo je Integru i Forum ZFD (nemačku nevladinu organizaciju) da izdaju saopštenje osuđujući cenzuru Radio Kosova. Integra je komentarisala da „etnocentrični javni diskurs na Kosovu nastavlja da se gaji i održava, gde dominira jednoman i politizovan narativ. Uz takvu odluku, Radio Kosovo kao javna institucija, koja se finansira porezom koji plaćaju građani Republike Kosovo, krši osnovna prava predstavnika civilnih žrtava rata, uskraćujući im pravo da se izraze, pravo da znaju i pravo da učestvuju u izgradnji kolektivnog sećanja.“³¹⁸

Političari i lokalni mediji, uz izuzetak nekoliko njih, ne pokrivaju ubistva, otmice i nestanke nealbanskog stanovništva na profesionalan način. Ove činjenice se obično pominju kada se govori o Zakonu o Specijalizovanim većima ili optužnicama podignutim od strane Specijalizovanih veća protiv bivših komandanata OVK. Uz moć da oblikuju javni diskurs i način na koji Kosovo gleda na prošlost, novinari u redakcijama širom Kosova treba da pozivaju na diskusiju i pokrivanje tema u vezi sa našom kolektivnom prošlošću – ne samo ratnim zločinima, jer oni potpadaju pod okvir tranzicione pravde, već i u vezi sa pričanjem priča o stvarnim životima onih koji su pogođeni ratom.

313 OSCE, "The Role of the Media in the March 2004 Events in Kosovo", 2004, <https://www.osce.org/files/f/documents/6/8/30265.pdf>

314 Ibid.

315 KosSev, "Kosovo MPs harshly accuse the north: Serbs who committed crimes live in the north, they are guilty of the death of young men from Cabra in 2004", 2. novembar 2020, dostupno [ovde](#)

316 Andric-Rakic, Milica, "Return of the displaced persons – Colonization: Taboo topics in the dialogue", KosSev, 2. septembar 2020, dostupno [ovde](#)

317 KosSev, "Radio Kosovo refused to broadcast audio dramas about Serb families of the missing", 13. januar 2021, dostupno [ovde](#)

318 Ibid.



HF. SIZANE

ZIMBERI

SILUPCAN 14.04.1976

SILUPCAN 24.05.2001

JENUZ

ZIMBERI

SILUPCAN 28.05.1976

SILUPCAN 27.05.2001

Abdullah

1971

SILUPCAN 27.05.1976

SILUPCAN 27.05.2001



Sizane



Mersim



Selviye



Hisnije



Neale

Martirët e luftës - Familja ZIMBERI



Ftore



Nirimane



Valbona



Jenuz



Fitim

3. Republika Severna Makedonija

3.1 Uvod

Pre trideset godina, 8. septembra 1991, tadašnja Republika Makedonija proglasila je svoju nezavisnost i mirno se povukla iz Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, zbog čega je makedonski politički vrh onog vremena ponosno nazvao zemlju „oazom mira“.³¹⁹ U isto vreme, Preambulom Ustava nove nezavisne države, između ostalog, eksplicitno se predstavlja Republika Makedonija³²⁰ kao „nacionalna država makedonskog naroda, u kojoj je puna ravnopravnost građana i permanentan suživot sa makedonskim narodom omogućen Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i drugim nacionalnostima koje žive u Makedoniji“.³²¹ Dalje se predviđa makedonski jezik (uz korišćenje ćirilice) kao zvanični jezik države. Formulisan na ovakav način, Ustav je usvojen bez adekvatnog međuetničkog konsenzusa i bez podrške etničkih Albanaca, tadašnjih narodnih poslanika.³²² Ovo je dalje bilo prevedeno u „rigidna rešenja po jezik, visoko obrazovanje i način donošenja odluka u Narodnoj skupštini“, što je dovelo da daljeg nepoverenja među albanskim političkim partijama,³²³ nastavak diskriminacije s kojom su se etnički Albanci suočavali tokom jugoslovenskog perioda i, još važnije, kršenje prava albanske zajednice u novonastaloj, nezavisnoj državi. Različite etničke manjine suočile su se sa različitim nivoima diskriminacije i kršenja manjinskih prava tokom jugoslovenskog perioda i/ili tokom perioda rane nezavisnosti. U tom kontekstu, romska zajednica je možda bila sistematski najdiskriminisanija grupa, iako se to nesumnjivo manifestovalo na drugačiji način od diskriminacije i kršenja prava etničko albanske zajednice, koja je bila i onda, ali je i dan-danas najbrojnija manjinska grupa.

Sistemska državno negiranje prava etničkih Albanaca, uključujući i mogućnost obrazovanja na sopstvenom maternjem jeziku i uključenost u državne institucije, pored razvoja situacije u regionu i brojnih incidenata u zemlji, doprineli su oružanom sukobu iz 2001.³²⁴ Oružani sukob³²⁵ između snaga državne bezbednosti, koje su činili etnički Makedonci, ali su uključivale i etničke Albance,³²⁶ Rome i

319 Karajkov, Risto (2004) "The Oasis of Peace", *Osservatorio Balcani Caucaso Transeuropa*, dostupno: <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/North-Macedonia/The-Oasis-of-Peace-2755Z>.

320 Kroz čitavo istraživanje govori se o Republici Makedoniji ili Makedoniji (kada se govori o unutrašnjim dinamikama i dokumentima od 1991. do 2019), Bivšoj jugoslovenskoj Republici Makedoniji (kada se citiraju dokumenti međunarodnih tela koja su priznala državu pod tim imenom do 2019), i Severnoj Makedoniji (kada se govori o dešavanjima i razvoju događaja od trenutka kada je država zvanično promenila ime 2019).

321 Preambula Ustava Republike Makedonije iz 1991. Druge nacionalnosti, između ostalog, uključuju i etničke Srbe. Ne postoje precizni i ažurirani demografski podaci; novi popis stanovništva očekuje se 2022.

322 Shasivari, Jeton (2013) "The past and the present of the constitutional systems of the Republic of Macedonia in terms of the position of Albanians." *European Scientific Journal* 9(17): 190–206, 191.

323 Ibid.

324 Intervju sa Dževdetom Hajredinijem, ministrom finansija 1992–1994, Vajber, 21. april 2021. Intervju: Elena Stavrevska.

325 U istraživanju termin koji se koristi za dešavanja iz 2001. godine je oružani sukob. Međutim, važno je napomenuti da su intervjuisani koristili oba termina – i sukob i rat – ali da su skoro svi etnički Albanci koristili termin „rat“.

326 Važno je napomenuti da ima slučajeva da su etnički Albanci bili deo Armije Republike Makedonije a kasnije se priključili Oslobođilačkoj nacionalnoj armiji, kao što je slučaj Talata Džaferija, koji je na početku oružanog sukoba bio viši oficir u Armiji Republike Makedonije.

druge manjine, i gerilske grupe nazvane Oslobodilačka nacionalna armija (NLA/ONA), koju su činili etnički Albanci, desio se između januara i avgusta 2001. u Pologu, Severoistočnoj statističkoj oblasti, kao i u blizini glavnog grada, Skoplja. Osmomesečni oružani sukob doveo je do više od 171.000 raseljenih lica.³²⁷ Ohridski okvirni sporazum potpisan je od strane predsednika Makedonije i predstavnika dve najveće političke partije etničkih Makedonaca i dve najveće partije etničkih Albanaca, uz posrednike, predstavnike EU i SAD. Ohridski sporazum uključio je i odredbe o prestanku neprijateljstava, potpuno dobrovoljno razoružanje oružanih grupa etničkih Albanaca, razvoj decentralizovane vlade i garancije za politička i kulturna prava manjina.³²⁸ Takođe su uključeni i ustavni amandmani kojima se ova prava garantuju.³²⁹

Promene uvedene Ohridskim sporazumom u ustavni, pravni i institucionalni okvir zemlje na neki način su započele proces tranzicije pravde u Makedoniji. Pa ipak, ove promene nisu bile praćene zvaničnim, državnim naporima da se utvrde činjenice oružanog sukoba i da se suoči sa prošlošću, uključujući i period pre i tokom 2001. U tom smislu, primarni naponi, iako organizirani, u pogledu suočavanja s prošlošću ili čak održavanja oružanog sukoba iz 2001. u javnom diskursu na bilo koji način, došli su iz delova civilnog društva u zemlji. Odsustvo nacionalnog diskursa o oružanom sukobu, zajedno sa nedostatkom organizovanih grupa žrtava i reprezentacije žrtava generalno, dovelo je do znatne nevidljivosti nasleđa oružanog sukoba, odajući lažni utisak zatvorenog poglavlja u istoriji zemlje, dok to nasleđe i dalje utiče i oblikuje društvene odnose između različitih etničkih grupa. Na primer, društvo je i dalje izuzetno polarizovano, bez ikakve javne debate o sukobu i sa veoma jakim nacionalističkim narativima koji ne ostavljaju prostora za drugačije perspektive. Tu je i duboko ukorenjeno nepoverenje između etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca, koje se prenosi s generacije na generaciju i eksplodira u vreme političkih kriza. U isto vreme, jedini javni podsetnik na oružani konflikt iz 2001. dolazi od porodica žrtava, grupa veterana, nekih opština i Mirovne akcije.

U ovakvom kontekstu ovo istraživanje nastoji da mapira trenutnu situaciju, narative i potrebe različitih grupa pogođenih oružanim sukobom iz 2001. Istraživanje najpre daje glavne crte metodologije koja je korišćena za prikupljanje i analiziranje podataka, nakon čega sledi deo koji proučava položaj i potrebe žrtava i drugih grupa pogođenih oružanim sukobom. Deo koji sledi nakon toga analizira zvanične, kao i nezvanične inicijative koje se bave suočavanjem s prošlošću, uključujući i analize zakona i mera važnih za žrtve i druge grupe pogođene oružanim sukobom. Poslednji deo bavi se analizom opšteg nacionalnog diskursa o oružanom sukobu iz 2001, kao i dinamikama koje su doprinele odsustvu nacionalnog diskursa o njemu.

METODOLOGIJA

Istraživanje za ovu naprednu studiju odvijalo se u tri faze. Prva faza je uključivala prikupljanje podataka putem sekundarnog istraživanja o postojećim ili nekadašnjim inicijativama koje se bave prošlošću, pravnim okvirima i merama povezanim sa oružanim sukobom iz 2001. i žrtvama i drugim grupama koje su pogođene istim, o usmenoj istoriji u obliku objavljenih intervjua s odabranim žrtvama i veteranima, medijskom izveštavanju, kao i postojećim istraživanjima na ove teme. Materijali su prikupljeni na makedonskom, albanskom i engleskom jeziku. Ova faza istraživanja potvrdila je nedostatak inicijativa i istraživanja o pitanjima tranzicije pravde u zemlji, ali je i omogućila dobru osnovu za drugu fazu.

327 Norwegian Refugee Council (2004) "Profile of Internal Displacement: Macedonia," dostupno [ovde](#), 7.

328 Ohridski okvirni sporazum (2001), dostupno [ovde](#).

329 Ibid.

U drugoj fazi, fazi prikupljanja podataka, polustrukturisani intervjui i fokus grupe su sprovedene sa ukupno 50 osoba aprila 2021. To je uključilo 44 intervjua i dve fokus grupe, jednu s zaposlenima u nevladinim organizacijama, a drugu s nastavnicima istorije, sa po tri učesnika u svakoj fokus grupi. Sagovornici su bili civilne žrtve, njihove porodice i članovi porodica vojnih žrtava, kao i udruženja veterana. Upotrebom sociopravnog pristupa za konstrukciju civilnih identiteta,³³⁰ civilne žrtve uključuju one ne-borce koji su ubijeni ili ranjeni, one koji su oteți i nestali, izbeglice i interno raseljena lica, i lokalne zajednice pogođene oružanim sukobom. Naime, među sagovornicima su bila raseljena lica, veterani i predstavnici udruženja veterana, lica iz nekadašnjih oblasti zahvaćenih oružanim sukobom (uključujući mlade ljude iz tih oblasti), članovi porodica civilnih žrtava, članovi porodica vojnih žrtava, nastavnici istorije, mirovni aktivisti, osobe koje su tokom godina radile s različitim grupama žrtava i osobe koje su radile na aktivnostima fokusiranim na suočavanje s prošlošću. Oni su govorili o svojim proživljenim iskustvima, često pre, tokom i nakon oružanog sukoba, i delili su svoje poglede na trenutnu situaciju i ono što im predstoji. Intervjui i fokus grupe sprovedeni su na makedonskom i na albanskom jeziku (uz pomoć prevodioca), u zavisnosti od preferencija sagovornika. Svi intervjui i fokus grupe održani su onlajn (putem platformi Zum, Vajber, Skajpe, Gugl mit, Fejsbuk i Vocab), zbog ograničenja kretanja i etičkih principa u vezi sa tekućom pandemijom kovida 19.

Sagovornicima je bila data mogućnost da budu uključeni u istraživanje anonimno i dok su neki izabrali tu opciju, mnogi od intervjuisanih i učesnika fokus grupa videli su ovo kao retku priliku da njihov glas bude uključen, a njihovo znanje i iskustvo budu uzeti u obzir, što izgleda potvrđuje potrebu za formalnim procesom koji bi omogućio zvanično priznanje prošlosti. Većina intervjua i fokus grupa bili su organizovani od strane tima Mirovne akcije, koji su odigrali važnu ulogu u izgradnji odnosa sa sagovornicima, uprkos fizičkoj distanci i ograničenom vremenu. Većina osoba koje su kontaktirane pristale su na razgovor, pa ipak je bilo situacija da su neki odbili, što zbog razočaranja u prethodne inicijative o tranzicionoj pravdi ili inicijative nakon oružanog sukoba, što zbog nedostatka vremena ili izostanka interesovanja. Imajući to na umu, posebno uzimajući u obzir nedostatak formalnih grupa žrtava u Severnoj Makedoniji, važno je naglasiti da ova napredna studija ima svoja ograničenja, pre svega u tome što nije mogla da predstavi stavove određenih žrtava (kao što su porodice civilnih žrtava, pored porodice Zimberi ili porodica otețih i nestalih na primer, koji su bili ili nedostupni ili nezainteresovani za intervju). Istovremeno, u mnogim od kategorija osoba koje su intervjuisane, postignuta je saturacija podataka, uz pojavljivanje obrazaca odgovora pred kraj ove faze istraživanja.

Treća faza se koncentrisala na analizu podataka i interpretaciju nalaza. Podaci iz intervjua, mere i pravni dokumenti, zvanične izjave, kao i drugi sekundarni podaci bili su predmet analize diskursa. Zapisivanje nalaza urađeno je na način koji istovremeno poštuje podeljena iskustva i koristan je za buduće radove koji će se baviti prošlošću u zemlji. U ovoj fazi bilo je važno vratiti se neobrađenim podacima i pažljivo analizirati izgovoreno, kao i metapodatke.³³¹ Neki od intervjua su prvenstveno korišćeni za razumevanje konteksta i nijansi u njemu. Analiza predstavljena ovde kombinuje reči sagovornika sa interpretacijom istraživača kako bi se omogućilo da priče koje su podeljene budu prenesene na način koji će najbolje predstaviti stavove i iskustva sagovornika.

330 Garbett, Claire (2015) *The Concept of the Civilian: Legal Recognition, Adjudication and the Trials of International Criminal Justice*. United Kingdom: Taylor & Francis.

331 Fujii, Lee Ann (2010) "Shades of Truth and Lies: Interpreting Testimonies of War and Violence." *Journal of Peace Research* 47(2): 231–41.

3.2 Položaj i potrebe žrtava i drugih grupa pogođenih oružanim sukobom 2001.

Uzimajući u obzir nedostatak formalnih, pa čak i neformalnih grupa žrtava u zemlji, ovaj deo se fokusira na različite grupe žrtava i osoba pogođenih oružanim sukobom koje su mogle biti identifikovane u tekućem kontekstu. U većini slučajeva, pitanje nedostatka preciznih podataka o položaju i potrebama različitih grupa je pomenuto, što je razumljivo, s obzirom na nedostatak podataka s nedavnog popisa u vreme sprovođenja istraživanja, zvaničnih tela koja se koncentrišu na i rade s ovim grupama i/ili formalnim/neformalnim udruženjima. Imajući to u vidu, ova faza je podeljena u šest delova, posmatrajući položaj interno raseljenih lica, porodica otetih i raseljenih, porodica civilnih žrtava, porodica vojnih žrtava, grupa veterana i osoba koje žive u oblastima koje su bile pogođene sukobom.

INTERNO RASELJENA LICA

Procenjuje se da je zbog oružanog sukoba 2001. raseljeno ukupno preko 170.000 lica.³³² Od tog broja, prema brojkama iz septembra 2001, 76.054 smatrano je interno raseljenim licima, od kojih je 3.228 bilo smešteno u to vreme u kolektivnim centrima širom zemlje.³³³ Interno raseljena lica, uključujući lica različite etničke pripadnosti, izbegla su iz sve tri oblasti gde se oružani sukob razvijao. Neki su bežali na susedno Kosovo čime je njihov status promenjen u status izbeglica, dok je većina interno raseljenih lica ostala sa svojim porodicama (uglavnom rođacima i prijateljima) u različitim delovima zemlje. Pre svega, nisu se svi koji su bežali obratili vlastima kako bi dobili status interno raseljenog lica. To je posebno bio slučaj sa etničkim Albancima, a u nekim slučajevima etničkim Albancima takav status nije ni dodeljen, čak i kada su se prijavili za dobijanje istog. U vezi sa tim, brojke interno raseljenih lica, kao i analiza etničkog sastava razlikuju se ne samo tokom vremena, već i u pogledu izvora koji se odnose na isti period.³³⁴

Ohridski sporazum uključio je odredbe o povratku izbeglica i raseljenih lica, uključujući i rehabilitaciju i rekonstrukciju oblasti pogođenih nemirima. Sve strane su se složile da „sarađuju na obezbeđivanju povratka izbeglica koje su bile građani ili zakoniti stanovnici Makedonije, i raseljenih lica njihovim domovima u najkraćem mogućem roku.“³³⁵ Prema Kancelariji UN-a za koordinaciju humanitarnih pitanja, preko 95 procenata raseljenih tokom oružanog sukoba mogli su, odnosno bili su u mogućnosti da se vrate do kraja 2002.³³⁶ Međutim, ako malo bolje razmotrimo sposobnost za povratak čak i u periodu koji je usledio, otkrićemo da je stvarno stanje nešto drugačije. Uz skoro dve decenije stare podatke iz popisa u vreme pisanja ovog istraživanja, precizne brojke su nepoznate, ali anegdotalni dokazi ukazuju na to da mnogi od onih koji su potencijalno smatrani sposobnim za povratak od strane Kancelarije UN-a za koordinaciju humanitarnih pitanja, pre svega etnički Makedonci i etnički Srbi, ali ne isključivo, ili se nisu vratili ili su se vratili privremeno, i na kraju prodali svoje kuće pre nego što su zauvek otišli iz tih krajeva. U opštini Tearce/Tearcë, na primer, neki se ljudi nisu vratili zato što su im kuće bile oštećene tokom sukoba ili zbog zabrinutosti za bezbednost.³³⁷ U naselju Opaje/Opajë 2003. godine 46 obnovljenih kuća je opljačkano i uništeno. Ovo se ponovilo nakon druge obnove, nekoliko

332 Norwegian Refugee Council, op. cit., 7.

333 Evropski sud za ljudska prava (2016) "Tomovski v. Bivša jugoslovenska Republika Makedonija," dostupno [ovde](#).

334 Norwegian Refugee Council, op. cit., 42.

335 Ohridski okvirni sporazum (2001) Aneks C, 3.1, dostupno [ovde](#).

336 Kancelarija UN-a za koordinaciju humanitarnih pitanja (2002), "Humanitarian Priorities for 2003 in FYROM," 31. decembar, dostupno [ovde](#).

337 Intervju sa Metinom Muarejijem, Zum, 6. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

godina kasnije.³³⁸ Ko se vratio, a ko nije, razlikuje se od mesta do mesta, u zavisnosti od međuetničke dinamike nakon oružanog sukoba. „*Skoro svi su se vratili u selo, ali ne i naše komšije – Makedonci, a imali smo ih mnogo. Nikada se nisu vratili, i više ih nikada nismo videli,*“ kazao je sagovornik koji je kao dete raseljen iz Opaje/Opajë.³³⁹

Priče iz Aračinova/Haračinë su slične. Govoreći o povratku svojih deke i bake, koji su godinama živeli u kolektivnim centrima, jedan sagovornik je rekao: „*Moji deka i baka su želeli da se vrate i vratili su se, ali im nije bilo sasvim prijatno. Videli su kuću pre nego što je obnovljena, i videli su odakle je iz oružja pucano na kuću... Na neki način, oni su smatrali da je njihov dom napadnut. Osećali su se bespomoćno, želeli su da se vrate jer nisu znali gde bi drugde otišli. Na kraju su kuću prodali i otišli, zato što strah i nelagoda nikada nisu prestali.*“³⁴⁰ Drugi sagovornik, bivše interno raseljeno lice iz Aračinova/Haračinë koji je živeo u kolektivnom centru deset godina, na sličan način govori o iskustvu svoje porodice: „*Mi smo hteli da se vratimo, ali u međuvremenu dešavali su se incidenti. Na primer, iako je bilo veoma malo štete na našoj kući spolja tokom oružanog sukoba, 2008–2009. kuća je spaljena. Mnoge druge kuće su takođe oštećene. Upravo su ovakvi incidenti ono što je one ljude koji su inicijalno želeli da se vrate navelo da se predomisle. Tako da smo na kraju svoju kuću prodali i nismo se vratili. Zapravo, većina kuća je prodana od početka oružanog sukoba. Trenutno ne postoji nijedna porodica etničkih Makedonaca u Aračinovu, poslednja je otišla pre nekoliko godina. Da pojasnim, ima i mnogo albanskih porodica iz Aračinova koje se nikada nisu vratile.*“³⁴¹ Dok se pojedinačni podaci generalno razlikuju, od toga da su kuće spaljene i uništene nakon oružanog sukoba, do toga da su povratnici poginuli od granate, javlja se i ono što je zajedničko, gde su uočeno odsustvo bezbednosti i uništeni domovi dve najčešće prepreke za povratak.³⁴²

U prvih nekoliko godina nakon oružanog sukoba, uz pomoć stranih donatora, interno raseljenim licima je bila ponuđena mogućnost da im kuće budu renovirane i da se vrate kući. Ali ukoliko prihvate, izgubili bi status interno raseljenog lica, mogućnost da tuže državu i morali bi da se vrate svojim kućama bez obzira na svoje strahove i zabrinutost za bezbednost.³⁴³ Oni koji su čekali na svoje sudske slučajeve i dobijanje odštete boravili su u kolektivnim centrima po deceniju, a u nekim slučajevima i duže. Prema nekim podacima, na primer, poslednje interno raseljeno lice iz Aračinova napustilo je kolektivni centar tek 2013.³⁴⁴ Avgusta 2001. interno raseljena lica iz Aračinova/Haračinë koja su živela u šest različitih kolektivnih centara oformila su udruženje *Zora (Dawn)*.³⁴⁵ Oko 80 od ovih porodica tužilo je državu sudu 2003. zahtevajući materijalnu i nematerijalnu odštetu za ono što su pretrpeli zbog oružanog sukoba 2001.³⁴⁶ Njihova tužba za odštetu zbog stresa, povrede časti i smanjene sposobnosti za život je odbijena 2011,³⁴⁷ dok je njihova tužba za materijalnu odštetu zaključena sklapanjem nagodbe 2013. Marta 2012 bilo je nekih 250 osoba iz Aračinova/Haračinë i još 500 iz

338 Komentar Bora Kitanoskog, Mirovna akcija, 5. avgust 2021.

339 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Opaje/Opajë Zum, 16. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

340 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova, Zum, 26. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

341 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova i interno raseljenim licem, Vajber, 7. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

342 Norwegian Refugee Council, op. cit., 72.

343 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova i interno raseljenim licem.

344 Ibid.

345 Udruženje interno raseljenih lica iz Aračinova *Zora 'O nama'*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

346 Ibid.

347 Makfax (2011), "Interno raseljena lica iz Aračinova apeluju na Vrhovni sud da im ne uzima novac," 8. jun, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

drugih oblasti nekada pogođenih sukobom u kolektivnim centrima, koje nisu imale gde da se vrate.³⁴⁸ Zora je prestala sa radom kada je postignuta poslednja nagodba.

Sela Aračinovo/Haračinë, Raduša/Radushë i Matejče/Mateç imaju najmanji broj povratnika.³⁴⁹ U slučaju sela Raduša/Radushë, do jula 2019. zabeleženo je 26 porodica koje su i dalje interno raseljene.³⁵⁰ Ovim porodicama je rečeno da mogu da se prijave za socijalne stanove, ali su se bojali da bi bili klasifikovani kao primaoci socijalne pomoći i da bi stoga izgubili svoj status interno raseljenog lica.³⁵¹ Oni su se bojali da će biti dodati na dugačke liste osoba koje čekaju na dodelu stanova, koje neće moći da opreme jer nemaju dovoljno novca, i da bi vladi omogućili da najzad kaže kako je pitanje interno raseljenih najzad rešeno.³⁵²

Kada je u pitanju Matejče/Mateç, interno raseljena lica su živela u dva hotela koji su pretvoreni u kolektivne centre u Kumanovu, Kristal i Ku-ba. Ova dva hotela su bili dom i interno raseljenim licima iz sela Ropalce/Ropalcë i Opaje/Opajë. Oni su državu tužili i tražili kompenzaciju za strah koji su pretrpeli, svoje narušeno mentalno i fizičko zdravlje, i za zemlju i kuće koje su oštećene u oružanom sukobu. Interno raseljena lica, u koja spadaju i etnički Srbi i etnički Makedonci, na kraju su potpisala sporazum sa vladom da povuku svoje tužbe, a da im država obezbedi kompenzaciju.³⁵³ Većina je dobila kompenzaciju i do 2010. su se naselili uglavnom u Kumanovu.³⁵⁴ U nekim slučajevima grupe porodica su kupile ili sagradile kuće jedne blizu drugih u Kumanovu, jer im je bila potrebna podrška i da budu blizu jedni drugima.³⁵⁵

Na pitanje da li njihove bake i deke, interno raseljena lica, sebe vide kao žrtve, jedan od sagovornika je odgovorio: „*Oni su sebe smatrali žrtvama. Sve vreme. Njihove su priče bile tipične. Sve smo im dali, sve su nam uzeli, što zapravo zvuči kao istina za one koji su morali da napuste svoje domove. Ali to nije kolektivna istina, posebno jer se niko ne trudi da razume korene svega toga, razloge koji su doveli do te situacije. Tako da oni jesu žrtve, ali žrtve situacije u kojoj su se našli i sistema koji je dozvolio da se to desi.*“³⁵⁶

U pogledu potreba nekadašnjih i sadašnjih interno raseljenih lica, iz perspektive bilo kog oblika reprezentacije, veoma je važno mapirati njihove lokacije, njihov tekući status i njihove potrebe. Trenutno njih niko ne predstavlja, a njihova iskustva su nevidljiva u javnom domenu. Ova dva

348 Telma TV (2012) "Bez doma čak i posle devet godina od potpisivanja Ohridskog sporazuma", *Makedonska platforma za borbu protiv siromaštva*, 22. mart, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

349 Nakovski, Martin (2015) "Integracija i/ili reintegracija interno raseljenih lica zbog sukoba 2001. u Republici Makedoniji" *EthnoAnthroZoom* br. 14, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

350 Topalova, Katerina (2019) "Zbog sukoba raseljene porodice u Severnoj Makedoniji i dalje čekaju na svoje domove," *BIRN Skopje*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

351 Ibid.

352 Ibid.

353 Antikj Jovčevska, Svetlana (2010) "Raseljena lica napuštaju kolektivne centre," *Radio Slobodna Evropa*, 1. septembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

354 KumanovoNews (2010) "Raseljeni posetili 'Malu Bogorodicu' u selu Matejče," 20. septembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom]; Antikj Jovčevska, Svetlana (2012) "Martina je porasla, ali još uvek nije videla Matejče," *Radio Slobodna Evropa*, 11. mart, dostupan [ovde](#) [original na makedonskom].

355 Intervju sa Divnom Jankovom, psihoterapeutkinjom koja je nekada radila sa interno raseljenim licima u Kumanovu, Zum, 19. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska

356 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova.

aspekta su povezana. Kao što jedno nekadašnje interno raseljeno lice objašnjava: „Važno je da javnost informišemo o onome što se desilo jer je na mnoge načine ovo pitanje zaboravljeno. A ne bi trebalo da bude. I to ne bi smelo da se ponovi. Ljudi treba da čuju iskustva interno raseljenih lica [...] Bez obzira na to šta su odlučili – da li su se vratili, prodali svoje kuće ili se odselili negde drugde – oni su počinjali od nule. Ljude takođe treba ohrabriti da dele svoja iskustva. To se odnosi na ljude svih etničkih pripadnosti. Veoma često smo u prošlosti, ali čak i danas, stigmatizovani od strane ostatka populacije i sude nam ljudi koji nisu proživeli iste stvari zato što se navodno nismo dovoljno snažno borili, što smo dozvolili da se to mesto pretvori u ono što je danas. S naše strane, smatramo da nas država nije dovoljno zaštitila u ono vreme. Ali sve je to već zaboravljeno. Situacija bi bila mnogo drugačija da je bilo nekoga da predstavlja interno raseljena lica, čak i pošto su sudski slučajevi zaključeni. Mnogo je drugačije kada postoji predstavnik ili organizacija koja predstavlja grupu, to ima mnogo više uticaja od onoga što može da se postigne individualno.“³⁵⁷

Mnoga interno raseljena lica su i dalje suočena sa materijalnim poteškoćama i imaju problema s nalaženjem posla, tako da je potreba za podrškom tokom tog procesa takođe zabeležena.³⁵⁸ Pored toga, potreba za psihološkom podrškom je takođe jako naglašena, u kojoj su rodni element i međugeneracijski uticaj takođe prisutni. Divna Jankova, psihoterapeutkinja koja je godinu i po dana radila sa nekim od interno raseljenih lica u Kumanovu odmah po završetku oružanog sukoba, priseća se kako su u početku uglavnom žene dolazile na sesije, želeći ne samo da obrade svoja iskustva, već i da pronađu načine da pomognu svojoj deci da se prilagode.³⁵⁹ Ona je takođe ukazala da postoji potreba da psihološka podrška bude ponuđena deci interno raseljenih lica koja su od tada odrasla, ali od kojih mnogi i dalje nose „nerazjašnjenju tugu“, koja se manifestuje na različite načine.³⁶⁰ Pitanje nerazjašnjene tuge, čak iako se ne naziva tim terminom, pojavilo se u nekim drugim intervjuima. „Baki i deki je bila potrebna psihološka podrška, priznanje njihovog statusa žrtve prethodnog sistema, i neka vrsta podrške za izgradnju mreža solidarnosti i zajednica gde mogu da razgovaraju o svojim iskustvima. Kada biste ih pitali šta biste mogli da uradite da im pomognete, verovatno jedina stvar koju bi pomenuli bila bi da vratite vreme. U kolektivnom centru su praktično živeli u jednoj sobi, i sve je bilo u njoj, dok su pre toga živeli u trospratnoj kući sa ogromnim dvorištem. Moja baka je bila domaćica, tako je provodila vreme, brinući se o kući, i dočekujući svoje unuke tamo. A onda je bila primorana da živi u jednoj sobi. S druge strane, praksa mog dede da vreme provodi van kuće nastavila se i kada su bili raseljeni, iako je ta promena i njega strašno pogodila. Ovo im je život preokrenulo naopačke, ali su se borili na različite načine.“³⁶¹

Krećući se napred, dugoročna preporuka za rad s ovom grupom žrtava je mapiranje i spajanje onih koji se identifikuju kao interno raseljena lica, kao i dece interno raseljenih lica ili druge generacije. To bi im pružilo prostor da se povežu, ali i da potencijalno pronađu način da budu predstavljeni i da se bore za svoja prava kroz zagovaranje. Druga preporuka je poseban rad sa drugom generacijom kako bi se uspostavio dijalog sa drugim interno raseljenim licima. Pored toga, kako starija generacija interno raseljenih lica umire, još je važnije sada prikupiti usmene istorije interno raseljenih iz različitih delova zemlje i omogućiti vidljivost njihovih iskustava (kroz objavljivanje knjige ili nekog drugog medija), kao sredstvo za borbu protiv postojeće društvene stigme i za očuvanje znanja o 2001.

357 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova i interno raseljenim licem.

358 Ibid.

359 Intervju sa Divnom Jankovom.

360 Ibid.

361 Intervju sa nekadašnjim stanovnikom Aračinova.

PORODICE OTETIH I NESTALIH

Kada je Ohridski okvirni sporazum potpisan avgusta 2001, smatrano je da je 20 osoba oteto i nestalo, uključujući 12 etničkih Makedonaca (muškaraca) i šest etničkih Albanaca (muškaraca). U periodu jul-avgust 2001, 12 etničkih Makedonaca je navodno oteto od strane pripadnika Oslobođilačke nacionalne armije u regionu Tetova, iz svojih domova u Tetovu i iz obližnjih sela ili dok su radili u polju.³⁶² Oktobra te godine, policija je izdala saopštenje da je 12 muškaraca ubijeno, a da su njihova tela zakopana u tri masovne grobnice u blizini Tetova.³⁶³ Međutim, kada su timovi koji su iskopavali tela i pregledali grobnice bili napadnuti iz vatrenog oružja i kada su tri policajca ubijena, operacija je prekinuta ubrzo pošto su prvi ostaci pronađeni.³⁶⁴ Ti ostaci su identifikovani i utvrđeno je da pripadaju četvorici od 12 otetih muškaraca. Operacija ekshumacije preostalih osam tela nikada nije adekvatno nastavljena. Godinama su porodice četvorice identifikovanih muškaraca odbijale da preuzmu ostatke i sahrane ih zato što neki od njih nisu verovali u rezultate analize, dok su drugi odbijali zato što su pronađeni samo delimični ostaci. Dvojica njih su najzad sahranjeni 2018.³⁶⁵ Sud u Tetovu formalno je proglasio svih 12 muškaraca mrtvim 2005. godine, dodeljujući svakoj od porodica između 10.000 i 20.000 evra odštete.³⁶⁶

Porodice onih koji su oteti tragaju za odgovorima i traže da neko preuzme odgovornost već dve decenije, ali bezuspešno. Održala su se dva sudska postupka za slučaj otetih Makedonaca. U građanskom postupku državi je naređeno da isplati odštete za izlaganje života opasnosti kroz neuspeh da spreči terorizam, koje su isplaćene rođacima otetih muškaraca 2005. godine.³⁶⁷ Krivični postupak za ratne zločine nad civilima podignut je zbog otmice 12 civila tokom jula i avgusta 2001. u opštini Tetovo (takođe poznat kao slučaj „Neprošteno“) i protiv čitavog vođstva Oslobođilačke nacionalne armije za počinjenih nekoliko ratnih zločina po principu komandne odgovornosti. Oba slučaja su zatvorena nakon što je Narodna skupština usvojila autentičnu interpretaciju Člana 1. Zakona o amnestiji 2011. godine.³⁶⁸

Godine 2014. memorijalni park sa spomenikom koji odaje počast četvorici muškaraca otetih iz sela otvoren je u selu Neprošteno/Nepreshten, u blizini Tetova/Tetovë. Prema bivšem predsedniku *Nade (Nadež)*, udruženja zvanično osnovanog 2003. da predstavlja porodice otetih 2001, spomenik je mesto gde porodice mogu da se sećaju svojih voljenih i zapale sveće kada već nema grobova.³⁶⁹ Nekadašnji član *Nade* kaže da su porodice otetih uvek nastupale zajedno, ali da pošto su nekim porodicama ponuđeni poslovi [od strane onih na vlasti], oni su se distancirali od udruženja.³⁷⁰ Udruženje trenutno nije aktivno prema Centralnom registru.³⁷¹

362 Andonov, Zoran (2019a) "18 godina kasnije," *Balkan Perspectives* 12, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

363 Dimovski, Sase (2012) "Porodice otetih Makedonaca traže zaključak," *BIRN Skopje*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

364 Ibid.

365 Andonov, op. cit.

366 Dimovski, op. cit.

367 Andonov, op. cit.

368 Ibid.

369 Nova TV (2014) „Neprošteno blizu Tetova: Memorijalni park otvoren u znak sećanja na otete 200“, 24. jul, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

370 Dimovski, op. cit.

371 Centralni registar Republike Severne Makedonije (2021), „Udruženje Nada Tetovo“, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

Komisija za oteta i druga nestala lica, osnovana pod okriljem Evropske unije novembra 2001, istraživala je slučajeve nekoliko nestalih lica, uključujući šestoricu etničkih Albanaca. Između 17. aprila i 20. avgusta 2001, tri etnička Albanca nestala su iz različitih delova zemlje nakon što je policija izvršila racije njihovih kuća ili zaustavila njihova vozila na kontrolnim punktovima. Prema navodima organizacije *Amnesty International*, „iako činjenice u vezi sa okolnostima pod kojima su ovi muškarci nestali tek treba da budu jasno utvrđene, postoji osnov za sumnju u umešanost vlasti.”³⁷² Ostaci trojice muškaraca pronađeni su 2004, dvojice u masovnim grobnicama i jednog na zasebnoj lokaciji.³⁷³ Još trojica etničkih Albanaca su nestali tokom istog perioda, ali postoji malo informacija o okolnostima njihovog nestanka i oni se i dalje vode kao nestali.

U periodu neposredno nakon oružanog sukoba, porodice nestalih Albanaca pridružile su se porodicama nestalih Makedonaca u zajedničkoj potrazi za istinom i pravdom, ali su se uskoro „iz neobjašnjenih razloga, potpuno povukli i prekinuli prethodnu saradnju, prestali da se obraćaju institucijama i ostali nedostupni za razgovor.”³⁷⁴ Nijedan intervju nije sproveden sa članom porodice otetih i/ili nestalih muškaraca za potrebe ovog istraživanja zbog njihove nedostupnosti. Njihove potrebe stoga nisu poznate, ali bi bilo koje mapiranje lica pogođenih oružanim sukobom bilo netačno bez njihovog spominjanja.

Javnost kao da je uglavnom zaboravila na položaj porodica otetih i nestalih, čak iako nikada nisu dostigli pravdu u bilo kom obliku, a neki od njih i dalje nisu pronašli svoje voljene. Preporuka u pogledu ove grupe je da se pokuša uspostavljanje kontakta sa porodicama svih otetih i nestalih, i etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca, kako bi se razumele njihove potrebe i potom potencijalno radilo na aktivnostima koje mogu da ih zbliže u naporima da bolje zagovaraju ispunjenje svojih potreba.

PORODICE CIVILNIH ŽRTAVA

Ovaj deo istraživanja posebno se koncentriše na porodice civilnih žrtava, koje se definišu kao oni koji nisu učestvovali u borbama, a koji su ubijeni ili ranjeni tokom oružanog sukoba 2001. Tačan broj onih koji su ubijeni ili ranjeni nije poznat. Prema Ministarstvu unutrašnjih poslova, Oslobođilačka nacionalna armija je navodno ubila deset civila, ali broj civila koji su ubijeni ili ranjeni od strane snaga državne bezbednosti ostaje nepoznat.³⁷⁵ Deset članova porodice Zimberi, uključujući i decu, ubijeni su tokom neprijateljskog granatiranja sela Slupčane/Sllupčan (Opština Lipkovo/Likovë) maja 2001.³⁷⁶ Organizacija Human Rights Watch izvestila je da je još deset civila, uključujući i jedno dete, ubijeno između 10. i 12. avgusta 2001, tokom policijske operacije u selu Ljuboten/Luboten (u blizini Skoplja).³⁷⁷ Zbog ovog slučaja, Kancelarija tužioca Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, otvorila je istragu o bivšem ministru unutrašnjih poslova, Ljubetu Boškoskom, i policajcu koji je radio kao inspektor policijske pratnje u Jedinici za bezbednost predsednika u Ministarstvu unutrašnjih poslova Johanu Tarčulovskom.³⁷⁸ Godine 2008, odlukom Pretresnog veća, Boškoski je oslobođen

372 Amnesty International (2003) "Where are they now? Their families need to know! Alleged "disappearances" and abductions in 2001," available [here](#).

373 Blazevska, Katerina (2015) „Bomba” otvorila rane zbog 12 otetih Makedonaca”, *DW*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

374 Andonov, op. cit.

375 Marusic, Sinisa Jakov (2021) "The consequences of the conflict in Northern Macedonia are felt even after twenty years," *BIRN Skopje*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

376 Filipovska, Slavica (2017) „Rat nikad nije opcija”, *360 Stepeni*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

377 Human Rights Watch (2001) "Crimes Against Civilians: Abuses by Macedonian Forces in Ljuboten, avgust 10–12, 2001," dostupno [ovde](#).

378 International Justice Resource Centre (2021) "Boškoski & Tarčulovski (IT-04-82)," dostupno [ovde](#).

optužbi, a Tarčulovski je osuđen na 12 godina zatvora, odluke koje su potvrđene od strane Žalbenog veća, zbog „kršenja zakona i običaja ratovanja za ubistvo, bezobzirno uništavanje i okrutno postupanje“.³⁷⁹ Pošto je odslužio dve trećine zatvorske kazne, Tarčulovski je pušten na slobodu i vratio se u zemlju 2013.³⁸⁰ Nekoliko godina kasnije, 2016, izabran je za narodnog poslanika u skupštini kao predstavnik partije VMRO-DPMNE.³⁸¹

Prema navodima Verime Zimberi, koja je bila prisutna, ali je preživela granatiranje u kom je život izgubilo deset članova njene porodice, koliko joj je poznato, nije bilo inicijativa niti udruženja koje su ustanovili članovi porodica ili koji su bile ustanovljene za članove porodica civilnih žrtava.³⁸² Ona kaže da je u Tetovu bilo oko deset civilnih žrtava, deset u Ljubotenu i deset u Slupčanu, ali da ona nikada nije upoznala porodice drugih civilnih žrtava.³⁸³ Verime kaže da su im pomagali vojnici Oslobodilačke nacionalne armije tokom oružanog sukoba, ali da su od tada civilne žrtve zaboravljene, i da ih niko više i ne pominje od 2002: „Fokus je na veteranima rata i vojnim žrtvama, ali se niko ne seća civila.“³⁸⁴

Abedin Zimberi, još jedan član iste porodice, bivši komandant vojne policije Oslobodilačke nacionalne armije za region Karadak i bivši narodni poslanik u skupštini, osvrnuo se na trenutnu situaciju porodica etničkih Albanaca civilnih žrtava: „Nisam imao direktan kontakt sa drugim albanskim porodicama civilnih žrtava, iako sam jednom indirektno pokrenuo inicijativu za registrovanje svih porodica i njihovih potreba i šta bi za njih mogao da uradim. Neke od njih su zbrinute, neke su deo političke partije, tako da su njihove potrebe zadovoljene tim putem. Ali oni koji nemaju nikakvih veza su zaboravljeni i u veoma teškoj situaciji. Govorim o oblasti Lipkovo/Likovë. U Tetovu se, na primer, opština pobrinula za njih – neki su zaposleni, neki su dobili smeštaj itd. Ali ovde, mogao bih da kažem da je 60 procenata njih u veoma teškoj situaciji.“³⁸⁵

Aprila 2010. grupa narodnih poslanika, predvođena Abedinom Zimberijem i Dautom Redžepijem, predložila je Zakon o posebnim pravima članova ONA s invaliditetom, članova porodica civilnih žrtava i članova porodica palih boraca ONA tokom oružanog sukoba 2001.³⁸⁶ Ono što je važno je da je za razliku od postojećeg takozvanog Zakona o veteranima, koji je opisan u kasnijem delu, ovaj predlog uključio odredbe u vezi sa civilnim žrtvama. Pa ipak, nakon diskusije juna 2010, u kojoj je od 89 prisutnih narodnih poslanika (od ukupno 120), 61 poslanik glasao – 11 za i 50 protiv,³⁸⁷ Narodna

379 Ibid.

380 MIA (2013) „Tarčulovski pušten iz zatvora,“ *DW*, 10. april, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

381 Andonovska, Elena (2016) „Tarčulovski, osuđen za ratne zločine, postao narodni poslanik,“ *BIRN Skopje*, 19. decembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

382 Intervju sa Verime Zimberi, WhatsApp, 10. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

383 Ibid.

384 Ibid.

385 Intervju sa Abedinom Zimberijem, Vajber, 14. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

386 Krzhalovski, Aleksandar (2012) „Zakon o veteranima: kratak pregled mera za reintegraciju“, *Makedonski centar za međunarodnu saradnju*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom], 5.

387 Skupština Republike Makedonije (2010) „Nacrt zakona o posebnim pravima članova ONA s invaliditetom, članova porodica civilnih žrtava i članova porodica palih boraca ONA za vreme oružanog sukoba 2001,“ dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

skupština nije usvojila ovaj predlog zakona.³⁸⁸ Dok su svi narodni poslanici koji su glasali za predlog bili etnički Albanci, nisu svi etnički Albanci narodni poslanici podržali predlog, niti su bili prisutni tokom diskusije.³⁸⁹ I dan-danas, prava civilnih žrtava oružanog sukoba 2001. nisu priznata u pravnom sistemu Makedonije, iako je istraživanje iz 2012. pokazalo da 83 procenta svih etničkih grupa podržava zakonske odredbe o pravima civilnih žrtava, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.³⁹⁰

Potrebe porodica civilnih žrtava su višestruke. One koje su najnaglašenije tokom intervjua uključuju priznanje gubitka porodice, vidljivost problema i pravnu, materijalnu i psihološku podršku. Kao što Verime Zimberi objašnjava: „Porodice su razočarane, bez obzira na to koliko su članova porodice izgubile. Na primer, moj rođak je izgubio ženu, sina i ćerku, i on nije dobio nikakvu vrstu pomoći, niti je bilo priznanja njegovog gubitka. Neki imaju duboke psihološke ožiljke, ali nikada nisu dobili nikakav vid psihološke pomoći. Moja tetka koja je izgubila ćerku izoluje se od svih svake godine tokom maja meseca, u vreme kada se granatiranje desilo, i to traje mesec dana. Ona uzima jake lekove i pati od ozbiljne depresije. Niko nije radio ni sa ostalim članovima porodice [...] Čak i materijalno gledano, oni žive loše, jer nemaju ni jednu platu u domaćinstvima. Oni se bore za to ili da dobiju posao ili da odu iz zemlje. Morali su da ostave prošlost za sobom kako bi se borili da prežive u sadašnjosti. Zamislite da petoro ili šestoro ljudi žive na jednoj plati.“³⁹¹

Potrebe članova porodica umnogome zavise od roda, što je još jedan aspekt koji nije uzet u obzir. Verime je pokušala da objasni nešto od te dinamike: „Žene u ovim krajevima nisu toliko obrazovane i ostaju kod kuće po ceo dan, za razliku od muškaraca koji vreme provode van kuće na poslu. Dok žene ostaju kod kuće, one imaju vremena da razmišljaju o onome što se desilo, i da još dublje potonu u traumu. Postoji velika potreba da sa njima radi psiholog, ali i da se njihova deca zaposle i ostanu u zemlji, umesto da odlaze i traže posao u inostranstvu. To je takođe i način da izdržavaju starije članove porodice.“³⁹²

Abedin Zimberi, koji je možda najvidljiviji, ako ne i jedni aktivista za prava porodica civilnih žrtava, pričao je o izostanku podrške od različitih državnih institucija u procesu potrage za pravdom ili reparacijama bilo koje vrste: „Pitao sam predsednika zemlje da nam pomogne tako što će se obratiti porodicama civilnih žrtava i možda pomoći nekima od njih u pronalaženju posla, tako da se ne osećaju kao da su svi zaboravili na njih, i država i institucije. Na primer, u slučaju porodice mog brata, oni su izgubili ćerku. Niko u porodici ne radi, a čak je i sin morao da prekine svoje obrazovanje jer nisu imali novca. Kako možemo da očekujemo da će njihova deca biti odana ovoj zemlji, ako sama zemlja nikada nije priznala njihovo stradanje? Predsednik nam nije odgovorio, i tako se to završilo. Pored toga, u pogledu bilo koje vrste podrške od države, pokušali smo da tužimo državu 2003. zbog ubistava. Ali umesto da nešto dobiju, svi koji su podneli tužbu morali su da plate 1.500 evra jer su njihove tužbe odbijene, i oni su stali tu. Zamislite da morate da platite 1.500 evra kada niko u porodici ne radi. Tako da smo na neki način ovime dva puta ubijeni. Ali nama je veoma važno da saznamo ko je ubio civilne žrtve na svim stranama. Važno je preuzeti odgovornost, tako da dobijemo pravdu za njih. Oni koji su počinili zločine moraju da odgovaraju. I važno je da nikada ne prestanemo da govorimo o ovome i da se pobrinemo da ovo pitanje bude vidljivo.“³⁹³

388 Krzhalovski, op. cit., 5.

389 Narodna skupština Republike Makedonije, op. cit.

390 Ibid., 7.

391 Intervju sa Verime Zimberi.

392 Ibid.

393 Intervju sa Abedinom Zimberijem.

Kada je u pitanju zahtevanje pravde, Verime pominje da bi porodice civilnih žrtava verovatno mogle da se obrate Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu, ali da „nisu obrazovani“ i da ne znaju kako da zahtevaju priznanje i pravdu.³⁹⁴

U pogledu reprezentacije, oni ne smatraju da ih iko predstavlja, što još više podvlači potrebu za organizovanijim pristupom zagovaranju od strane porodica civilnih žrtava. Jedan od intervjuisanih sugerisao je da postoji problem u mešanju civilnih i vojnih žrtava, tako da „sva pomoć koju država možda ima za albanske žrtve ide kroz Demokratsku uniju za integraciju [DUI – politička partija osnovana od strane raspuštene Oslobođilačke nacionalne armije]. Oni odlučuju ko šta dobija, sve je politizovano i posmatra se kroz partiju, ali oni koji su na vlasti, koji su postali milioneri od 2001, nisu čak ni pretrpeli gubitke u svojim porodicama.“³⁹⁵ Abedin nastavlja i kaže da se političke partije sete civilnih žrtava i njihovih porodica samo za vreme izbornih kampanja, i potom ih ponovo zaborave tokom naredne četiri godine mandata.³⁹⁶

PORODICE VOJNIH ŽRTAVA

Prema nekim ocenama, tokom oružanog sukoba preko 70 pripadnika snaga državne bezbednosti je ubijeno, a više od 340 je ranjeno. Takođe, više od 80 pripadnika Oslobođilačke nacionalne armije je ubijeno, a broj ranjenih nije poznat.³⁹⁷ Od 80 ubijenih pripadnika Oslobođilačke nacionalne armije, oko 20 njih bili su građani Kosova i Albanije.³⁹⁸

Zakon o posebnim pravima pripadnika snaga bezbednosti Republike Makedonije i članova njihovih porodica donet je 2002. i dopunjen amandmanima 2003, 2004. i 2007. godine.³⁹⁹ Ovaj zakon pokriva pet vrsta prava: zaposlenje, stambeno pitanje, jednokratnu novčanu pomoć, obrazovanje i porodičnu penziju.⁴⁰⁰ Poslednje u nizu je regulisano amandmanima iz 2003. Ono što je ključno jeste da je većina beneficija dostupna samo članovima porodica snaga državne bezbednosti koji su ubijeni ili postali ratni invalidi, ali ne i onima drugih preživelih pripadnika snaga bezbednosti.

Heroji Makedonije 2001, udruženje ranjenih pripadnika snaga bezbednosti i članova porodica ubijenih pripadnika snaga bezbednosti, formirano je septembra 2001.⁴⁰¹ Godine 2012. udruženje je imalo 1.200 članova iz 68 porodica.⁴⁰² Iako su predstavnici udruženja ranije izjavili da je 97 procenata njihovih zahteva ispunjeno zakonom iz 2002. i dodatnim amandmanima, bilo je zastoja u primanju kompenzacija za nematerijalnu odštetu, pristupu besplatnoj zdravstvenoj zaštiti ili dobijanju neophodne podrške.⁴⁰³

394 Intervju sa Verime Zmberi.

395 Intervju sa Verime Zimberi.

396 Intervju sa Abedinom Zimberijem.

397 Klekovski, Sasho (2012) "Branitelji, ONA, i civilne žrtve," dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

398 Ibid.

399 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Makedonije (2007) „Zakon o posebnim pravima pripadnika snaga bezbednosti Republike Makedonije i članova njihovih porodica," dostupno [ovde](#).

400 Ibid.

401 Centralni registar Republike Severne Makedonije (2021), „Udruženje ranjenih pripadnika snaga bezbednosti i članova porodica ubijenih pripadnika snaga bezbednosti – Heroji Makedonije Skoplje" dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

402 Malenkova, Tatjana (2012) „Heroji Makedonije 2021 posetili opštinu Ohrid," *TV M Ohrid*, 28. jun, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom]

403 Meta.mk (2017) „Vlada će tražiti rešenje za probleme porodica palih boraca," dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

Član jedne od porodica deset vojnih rezervista koji su ubijeni u zasedi 8. avgusta 2001. pričao je o nekim pravima koja su proširena i na porodice rezervista. Ona uključuju zaposlenje malog broja članova porodica, pristup obrazovanju, porodičnu penziju, iznajmljen smeštaj s mogućnošću kasnije kupovine stanova po pristupačnim cenama, i turistički smeštaj u vojnom odmaralištu na jezeru Ohrid.⁴⁰⁴ Sagovornik je takođe ukazao i na rodni aspekt neophodnosti zadovoljenja osnovnih potreba, uzimajući u obzir da su mnogi članovi porodica majke s malom decom koje su odjednom morale same da izdržavaju svoje porodice.⁴⁰⁵ Razgovarajući o pitanju zagovaranja i prava ovih porodica, sagovornik je rekao: „Drugačije je kada ti je nešto dato, u odnosu na to kad ti nešto tražiš. Ja ne želim ništa da tražim. I na kraju krajeva, od koga da tražim? Od države u kojoj su oni koji su mi ubili oca sada na vlasti?“⁴⁰⁶ U tom pogledu, sagovornik smatra da pravda ne može da bude zadovoljena u slučaju njegovog oca i drugih palih boraca, kada su bivši pripadnici Oslobođilačke nacionalne armije na vlasti.⁴⁰⁷

Kada je u pitanju vidljivost, reprezentacija i memorijalizacija palih pripadnika bezbednosnih službi, članovi porodica i udruženja veterana organizuju komemoracije u različitim delovima zemlje svake godine. Dok nekima, kao što je komemoracija u Karpalaku, prisustvuju predstavnici vlade,⁴⁰⁸ ili ministri i gradonačelnici,⁴⁰⁹ druge komemoracije su ostavljene članovima porodica da se sami sećaju svojih voljenih.⁴¹⁰ U Karpalaku, spomen-ploča kojom je obeležno mesto na kom se zaseda desila, redovno biva uništena ili uklonjena.⁴¹¹ Godine 2019. članovima porodica je bilo obećano od strane tadašnjeg nacionalnog koordinatora ratnih i policijskih veterana da će memorijal biti izgrađen pošto se zemlja bude priključila NATO-u, što se i desilo marta 2020. Međutim, do današnjeg dana, ovo obećanje nije ispunjeno.⁴¹²

Istovremeno, članovi porodica žrtava iz Oslobođilačke nacionalne armije, kao i sami veterani ONA ostaju van zaštite predviđene zakonom. Oni su bili uključeni u prethodno pomenut zakon iz 2010, koji su predložili Zimberi i Redžepi, a koji narodna skupština nije usvojila. Kako Fuat Bećiri, sin palog borca ONA i svedok u slučaju Ljuboten objašnjava, o porodicama palih boraca ONA „pobrinuli su se“ članovi partije Demokratske unije za integraciju.⁴¹³ S te strane, upavo je politička partija, a ne država, ona koja je zadovoljila osnovne potrebe porodica i omogućila im pravo na obrazovanje i zaposlenje.⁴¹⁴ Ono što je postalo očigledno je vakuum stvoren od strane države koja ne zadovoljava potrebe porodica svih

404 Intervju sa članom porodice jednog od rezervista ubijenih u Karpalaku, Fejsbuk, 7. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

405 Ibid.

406 Ibid.

407 Ibid.

408 Andonov, Zoran (2019b) „Borci ubijeni u Karpalaku dobiće spomenik nakon učlanjenja u NATO i smirivanja međuetničkih odnosa, kaže Stojanče Angelov,“ *Sakam Da Kažam*, 8. avgust, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

409 Macedonian Media Service (2021) „Kriva Palanka obeležila 20 godina od oružanog sukoba 2001,“ 3. avgust, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom];
Expres.MK (2021) „20 godina od smrti branitelja Atanasa Janeva u Aračinovu,“ 23. jun, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

410 Vučevska, Milena (2021) „Dao je svoj život za Makedoniju, a zauzvrat nije dobio ni poštovanje – 20 godina od smrti oficira policije Cokija,“ *Alfa TV*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

411 Andonov, Zoran (2019c) „Spomen-ploča ubijenim braniteljima u Karpalaku ponovo uklonjena,“ *Sakam Da Kažam*, 14. maj, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

412 Andonov (2019b), op. cit.

413 Intervju sa Fuatom Bećirijem, Vajber, 6. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

414 Ibid.

vojnih žrtava. Ovo je s druge strane povezano sa odbijanjem makedonskih partija na vlasti, delimično pod uticajem različitih veteranskih struktura, da priznaju borce ONA kao legitimne veterane oružanog sukoba, a ne kao snage koje su predstavljale pretnju po poredak i integritet države. Ovo se posmatra kao pružanje istih prava i legitimiteta snagama državne bezbednosti i snagama ONA.

Fuat Bećiri, član udruženja porodica palih boraca ONA, koje čine gotovo isključivo muški članovi porodica, naglašava da je glavna aktivnost udruženja godišnja komemoracija početka oružanog sukoba.⁴¹⁵ U tu svrhu oni zahtevaju i dobijaju finansijsku podršku preko različitih ministara i gradonačelnika iz partije DUI, kao i od privatnih kompanija.⁴¹⁶ Porodice koje su deo udruženja su jako vezane zbog gubitaka koje su pretrpele, i uprkos pokušajima od strane različitih političkih partija da ih razdvoje, oni se i dalje drže zajedno.⁴¹⁷

Međutim, nejasno je da li podrška od strane DUI-a obuhvata sve članove porodica palih boraca ONA ili samo one koji su deo udruženja ili su tesno povezani sa Demokratskom unijom za integraciju. Na primer, jedan od sagovornika iz Tearcea/Tearcë se priseća: „Jedna porodica palog borca ONA sa tri ćerke je najpre dobila neku podršku, ali na kraju, nakon nekoliko godina, majka je morala da se sa decom vrati kod svojih roditelja jer im više nisu plaćali stanarinu. Takvih primera je mnogo, a trenutaka sećanja na ove žrtve sve je manje. Sada mislim da su to samo 14. mart, dan kada je počeo oružani sukob u Tetovu, i dan kad je potpisan Ohridski sporazum.“⁴¹⁸

Jedna posebna zajednička nit koja se javlja iz intervjua je ta da nijednoj od porodica palih boraca, bilo da su u pitanju porodice snaga bezbednosti ili ONA, nije ponuđena psihološka podrška. Ovo ostaje potreba koja je jasno prepoznata od strane sagovornika, uprkos tome što je prošlo mnogo vremena od gubitaka koje su pretrpeli. Pored toga, mnoge od osnovnih potreba porodica nekih od vojnih žrtava sa obe strane izgleda da su zadovoljene, ili direktno kroz državu, ili kroz DUI kao političku partiju. Ono što je i dalje nejasno, bez detaljnog mapiranja žrtava, njihovih porodica i njihovih potreba, jeste to koliko porodica postoji van ovih mreža, bez ikakve podrške i bez ikakve reprezentacije.

Ono što je ovde preporuka je rad sa porodicama vojnih žrtava, primarno na izgradnji poverenja i potencijalno na uspostavljanju dijaloga, ukoliko potreba za tim bude utvrđena.

GRUPE VETERANA

Brojevi koji se odnose na ljude koji su učestvovali na obe strane u oružanom sukobu 2001. variraju, tako da je teško proceniti tačan broj veterana u zemlji. Bez obzira na brojeve, međutim, veterani s obe strane su trenutno jedini pogođeni sukobom iz 2001. čija su udruženja (sva sačinjena isključivo od muškaraca) i dalje aktivna i vidljiva u javnosti.

Čak iako je Zakon o posebnim pravima pripadnika snaga bezbednosti Republike Makedonije i članova njihovih porodica donet 2002, i dopunjen amandmanima 2003, 2004. i 2007, ovaj zakon primarno daje prava članovima porodica snaga državne bezbednosti koji su ubijeni ili postali ratni invalidi.⁴¹⁹ Drugim pripadnicima bezbednosnih službi garantuju se samo dva prava prema ovom Zakonu: pravo

415 Intervju sa Fuatom Bećirijem.

416 Ibid.

417 Ibid.

418 Intervju sa Metinom Muaremićem.

419 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Makedonije, op. cit.

na besplatno fakultetsko obrazovanje, uključujući i prednost u pristupu studentskom smeštaju, i prednost kada se prijavljuju za posao u državnoj službi, jedinicama lokalne samouprave, javnom sektoru i institucijama.⁴²⁰ Pored ovog Zakona, nije bilo drugih mera države niti programa koji za cilj imaju reintegraciju veterana i bivših učesnika oružanog sukoba.

Zahtevanje prava veterana bezbednosnih službi i „ispravljanje nepravdi koja su im učinjene“ od strane onih na vlasti bili su ključni pokretači za osnivanje „Dostojanstva“ (*Dostoinstvo*) 2007, prema Stojančetu Angelovu, jednom od osnivača i bivšem general majoru u specijalnim jedinicama makedonske policije.⁴²¹ U jednom trenutku, udruženje je brojalo 10.000 članova, sa preko 1.000 aktivnih članova.⁴²² Govoreći o Zakonu iz 2002, i osnovnim postignućima *Dostojanstva* (*Dostoinstvo*), Stojanče Angelov kaže: „Zakon iz 2002. je bio dobar za ratne invalide, ali oni koji nisu bili ranjeni nisu dobili ništa. Ostali su imali dva prava: da se fakultetski obrazuju besplatno i prednost prilikom zapošljavanja. Međutim, skoro da niko nije zaposlen na taj način, svakako niko koga ja poznajem. [...] Sa Dostojanstvom smo uspeli da ispravimo nekoliko nepravdi. Najpre, godine 2009. naterali smo VMRO [VMRO-DPMNE, stranku koja je tada bila na vlasti] da povuče tužbe protiv ratnih invalida [u vezi sa vraćanjem kompenzacije koju su dobili od države]. Kao drugo, takođe smo ih primorali da profesionalni vojnici ostanu zaposleni u vojci, čak iako u drugačijem svojstvu, do penzionisanja. Treće, između 2009. i 2010, primorali smo bivšeg predsednika Ivanova da odlikuje pale borce i njihove porodice, i nedavno sam ja podneo inicijativu da se posthumno odlikuju tri pokojna generala. Na kraju, da nije nas, većina ljudi bi u potpunosti zaboravili rat.“⁴²³ Godine 2008, *Dostojanstvo* (*Dostoinstvo*) je takođe predložilo novi zakon za veterane bezbednosnih službi, koji Narodna skupština nije usvojila.⁴²⁴ Marta 2011, udruženje je postavilo osnov za novu političku stranku, *Dostojanstvo* (*Dostoinstvo*), koju je predvodio Angelov. Njihov cilj je bio da reše probleme veterana i ispune njihove zahteve u političkoj areni i postanu „treći makedonski brend“ – „partizani su formirali komunističku partiju, iz koje je nastao SDSM, komite su formirale ili se dovode u vezu sa VMRO-om, a *Dostojanstvo* je treći brend – branitelji iz 2001.“⁴²⁵

Pored *Dostojanstva*, bilo je i drugih, manje javno vidljivih, udruženja veterana. Na primer, *ZUVO 2001–2002*, Udruženje učesnika oružanih akcija za odbranu suvereniteta Republike Makedonije 2001–2002, osnovano je u Prilepu 2002. godine. Ono je imalo za cilj da uključi sve vojne rezerviste pozvane da služe državi i u ono vreme poslate u oblasti zahvaćene oružanim sukobom.⁴²⁶ Glavni cilj ovog udruženja je bio da budu uključeni u Zakon iz 2002. i da njihovim članovima budu data prava na besplatno zdravstveno osiguranje, obrazovanje i socijalnu zaštitu, kao i beneficije za staž u službi. Kao predsednik udruženja Rubin Sekulovski kaže: „Kada bismo dobili ove stvari, dobili bismo i status u društvu, umesto što nas nazivaju pijanicama, lopovima, i slično. Tada, čak i da umrem, znaću da je ono što sam radio bilo barem priznato time što smo dobili taj status. Tako da je za mene to pravda.“⁴²⁷ Dok je udruženje *ZUVO 2001–2002* nekada imalo mnogo članova i neku moć, tokom godina, članovi

420 Ibid, 3–4.

421 Intervju sa Stojančedom Angelovim, Skype, 26. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

422 Ibid.

423 Ibid.

424 Krzhalovski op. cit., 5.

425 Intervju sa Stojančedom Angelovim.

426 Taleski, Goran (2020) *Ratne priče pilepskih veterana iz 2001*. Prilep: Mirovna akcija, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom], 11.

427 Intervju sa Rubinom Sekulovskim, bivšim rezervistom i sadašnjim predsednikom *ZUVO 2001–2002*, Vajber, 7. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

su umirali, drugi su se razočarali i obeshrabrili svojim položajem u društvu, neki su emigrirali, ostavljajući za sobom 150–200 članova koji su plaćali članarinu i oko 50–60 aktivnih članova.⁴²⁸ Još jedno udruženje veterana je *Karpalak*, osnovano u Prilepu od strane rezervista i za rezerviste koji su preživeli zasedu u Karpalaku.⁴²⁹

Veterani ONA, s druge strane, nisu ni na koji način zaštićeni zakonom. Zapravo, može se reći da Zakon iz 2002. koji je pomenut prethodno, ide i korak dalje definišući bezbednosne službe kao one koje „su učestvovalе u organizovanoj odbrani nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i suvereniteta Republike Makedonije i u sprečavanju nasilnog svrgavanja demokratskih institucija ustanovljenih Ustavom Republike Makedonije“, na taj način isključujući veterane ONA.⁴³⁰

Oslobodilačka nacionalna armija je demobilisana u proleće 2002, nakon potpisivanja Ohridskog sporazuma avgusta 2001, i nakon završetka neprijateljstava novembra 2001. Nova politička partija, Demokratska unija za integraciju (DUI) osnovana je 5. juna 2002, čije je vođstvo bilo praktično isto kao i vođstvo ONA.⁴³¹ Udruženje veterana ONA-e formirano je iste godine. Kako Raim Limani, bivši komandant ONA i član DUI-a i udruženja objašnjava: „*Udruženje je osnovano 2002, a osnivačka skupština je održana u Skoplju. Osnivači su bili komandanti ONA, oni su sve to pokrenuli. Neformalno, svi učesnici ONA su članovi, čak i ako i drugi ljudi mogu da postanu članovi [...] Kada je u pitanju razdvajanje političke stranke DUI i udruženja, oni su formalno zasebni entiteti, ali u praksi ne mogu da kažem da je udruženje imuno na partijski uticaj, posebno ako uzmemo u obzir da su vođe udruženja bivše vođe ONA i da su bivše vođe ONA takođe vođe DUI-a. Tako da je gotovo nemoguće biti imun na politički uticaj, iako sam bio protiv toga od samog početka. DUI je uradila neke stvari za veterane, ali to nije ni blizu dovoljno. Trebalo je da urade više.*“⁴³²

Raim Limani je direktan kada su u pitanju ciljevi udruženja: „*Udruženje je osnovano s ciljem da zaštiti prava bivših pripadnika ONA, da budu resocijalizovani i uključeni kao sve ostale društvene grupe. Postoje i drugi ciljevi, ali je ovaj cilj glavni. Međutim, smatram da nismo uspeli u tome, jer mnogi pripadnici ONA jedva da sastavljaju kraj s krajem. Naravno, nisu ni druge grupe u boljem položaju, ali ovi ljudi zaslužuju malo više pažnje jer su bili direktno uključeni u oružani sukob [...] U osnivačkim dokumentima udruženja, pominje se da nam je cilj i zakon kojim će se štiti i članovi ONA. Ne mogu da govorim o razlozima zašto se to još nije desilo, ali možete da primetite da postoji otpor makedonskih političkih partija u ovom pogledu.*“⁴³³

Razočarani implementacijom Ohridskog sporazuma i neadekvatnim tumačenjem razloga koji su doveli do oružanog sukoba, kao i „nedostojanstvenim predstavljanjem interesa veterana ONA od strane DUI-a“⁴³⁴ formirana je Organizacija ratnih veterana ONA. Kako njen predsednik, Besim Hoda, objašnjava:

428 Ibid.

429 Taleski (2020) op. cit., 13.

430 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Makedonije, op. cit., 1.

431 Taleski, Dane (2011) „Od metaka do glasačkih listića: transformacija od gerile do stranke u Makedoniji,“ rad predstavljen na seminaru političkih nauka na Centralnom evropskom univerzitetu, dostupno [ovde](#).

432 Intervju sa Raimom Limanijem, Vajber, 9. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

433 Intervju sa Raimom Limanijem.

434 Intervju sa Besimom Hodom, bivšim vojnikom ONA i predsednikom Organizacije ratnih veterana ONA, Vajber, 14. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

„Osnovani smo organizaciju aprila 2005, odmah nakon zvaničnog roka koji je zatražen za implementaciju Ohridskog sporazuma [...] Organizacija broji 1014 članova [...] I danas, vojnici ONA se pravno tretiraju kao teroristi koji su pretili suverenitetu i integritetu zemlje 2001. Jedini izuzeci su oni vojnici ONA koji su sada privremeno deo vlade, što uključuje većinu vođa ONA. Oni koji su ubijeni, njihove porodice, ratni invalidi, kao i vojnici ONA koji su pretrpeli fizičke i psihološke povrede i dalje su ignorisani od strane svih. Naprotiv, oni nažalost služe samo kao politička karta partijama tokom predizbornih kampanja. A ONA, nažalost, obe strane nastavlja da iskorišćavaju za političku propagandu. Iz tog razloga smo osnovali nezavisnu organizaciju, Organizaciju ratnih veterana ONA, koja je osnovana primarno kao protivteža drugoj nevladinoj organizaciji ratnih veterana ONA, koja se nalazi u okviru DUI-a i kreira mere i politike za DUI, umesto za Albance i razlog ili cilj ONA. Organizaciju čine politički nesvrstani vojnici ONA, koji veruju u svoje zahteve, ideale, prijatelje koji su poginuli, a čije se porodice politički iskorišćavaju, i u čije ime se vrše manipulacije. To je sve zbog samog zakona koji ne tretira sve strane oružanog sukoba podjednako. [...] Mi se borimo da pokažemo otpor manipulativnoj nacionalističkoj propagandi albanskih političkih partija tokom izbornih kampanja, nastojimo da zaštitimo vojnike ONA od takvih zloupotreba, i da reagujemo kada su naši članovi nepravedno napadnuti i kada ih državne institucije okrivljuju zbog učešća u ratu.“⁴³⁵

Iako im nije direktno postavljeno pitanje o tome, neki sagovornici su govorili o svojim pravima u odnosu na prava veterana s druge strane oružanog sukoba. Na primer, Besim Hoda je primetio: *„U principu, mi nemamo ništa protiv toga da pripadnici snaga državne bezbednosti dobijaju beneficije zato što, kako je pokazala promena ustavnog poretka s Ohridskim sporazumom, nisu ljudi ti koji su grešili, već država. Mi se nikada nismo borili za to da njima bude uskraćeno uživanje sopstvenih prava, kao ni ratnim veteranima i ratnim invalidima. Mi smo se uvek borili za to da obema stranama bude omogućeno da uživaju svoja prava.“⁴³⁶* U nešto sličnom stilu, iako naglašavajući da su veterani ONA možda „dobili više“ od vojnih rezervista, Rubin Sekuloski kaže: *„Čak sam spreman da kažem da svi mi treba da dobijemo svoja prava. Svi smo učestvovali u ratu. I oni imaju decu, majke, očeve, sestre... Svi smo mi žrtve ondašnje vlasti, žrtve sistema.“*

Kada im se postavi pitanje u vezi sa odnosom sa drugim udruženjima veterana, bilo sa iste ili suprotne strane oružanog sukoba, odgovaraju da *„oni imaju kapaciteta da sarađuju ne samo na tome da im budu ispunjene sve potrebe i svi veterani budu ujedinjeni, već i na širem društvenom pomirenju“⁴³⁷* U tom pravcu, 2018. postojala je inicijativa, prvi korak ka pomirenju, koju su predvodili Stojanče Angelov i Abedin Zimberi.⁴³⁸ Prema rečima Angelova, *„Prošlo je dvadeset godina, vreme je da se najzad pomirimo. Čak mislim da kasnimo. Broj ubijenih tokom oružanog sukoba, i od strane branitelja i ONA je relativno nizak, čak iako su to velike tragedije. Ali ne treba da čekamo narednih 100 godina da bismo se pomirili. I to je sledeće na čemu želim da radim [...] Kada je u pitanju inicijativa sa Abedinom, poznajem ga kao ratnog neprijatelja. Zašto ga poštujem i zašto sam izabrao njega? U oblasti Kumanovo-Lipkovo nismo imali nijedan zločin. Borili smo se, ubijali se međusobno, snage bezbednosti su ubile desetoro civila iz porodice Zimberi koji su se samo zadesili na pogrešnom mestu u pogrešno vreme, jer snage nisu očekivale da će u selu biti civila usred borbi. I to je veliki gubitak koji je Abedin pretrpeo; njegova je ćerka jedna od ubijenih. Pa ipak, pored tog gubitka, on nije dozvolio da bes prevlada njim. Oni su zarobili naša dva vojnika, i u najgorem slučaju dobili su koji šamar, ali nisu ih tukli, niti su ih zlostavljali. Zato ga poštujem, zato što*

435 Ibid.

436 Ibid.

437 Intervju sa Raimom Limanijem.

438 1TV.mk (2018) „Na različitim stranama 2001, sada se zajedno bore za mir: Angelov i Zimberi u Studiju 1,“ 21. decembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

*je bio vojnik. On je lično branio zarobljene, rekavši da će ubiti svakog ko ih udari. Čak i kada su u pitanju civili, da, mnogi su otišli, ali nije bilo zverstava. To je razlog zbog kog sam izabrao Abedina kao nekog s druge strane. Mislim da je inicijativa bolje prihvaćana na našoj strani, ali Abedinu nije bilo lako s ljudima iz njegovog sela.*⁴³⁹

Razmišljajući o inicijativi koja za cilj ima da pokaže da „svi mi treba da se okrenemo jedni drugima i pređemo preko oružanog sukoba,“ Zimberi kaže: „Šta je bilo, bilo je. Sada treba da idemo napred i da saradujemo na stvaranju zajedničke države. Dvadeset godina nakon oružanog sukoba, i dalje ima tako mnogo govora mržnje, posebno u onlajn medijima. Čak je u tom pogledu i gore nego 2001. [...] Kada je u pitanju inicijativa, intelektualci zaista podržavaju moje napore sa generalom Angelovim. Međutim, mnogi drugi u selu, koji ne razumeju suštinu našeg rada, ne vole sve to. [...] Ali mi se čini da su i oni najzad počeli da shvataju koji su pravi motivi iza svega toga. Međutim, ne mogu ja biti taj koji će sve da radi... [...] Ja sam veteran, ali nisam na listi veterana, i ne osećam da me iko predstavlja. Partija koja se izrodila iz oružanog sukoba predstavlja interese samo onih koji su joj bliski. Ostali veterani su ostali na marginama. U suštini, udruženje veterana bi trebalo da radi ono što ja radim sa Stojančetom. Ali zato što udruženje u osnovi samo proizvodi još nacionalizma, oni samo dodaju ulje na vatru i stvaraju još više mržnje. Tako da su oni napali našu inicijativu. Oni ne žele da nastavimo sa tom pričom.”⁴⁴⁰

Loša situacija u kojoj se nalaze mnogi veterani naglašena je od strane skoro svih kada se razgovara o potrebama veterana. Slično tome, nedostatak psihološke podrške naglašen je od strane skoro svih sagovornika. Angelov, na primer, podvlači: „Mi smo potcenili PTSP. Ja živim sa PTSP-om i do dan-danas se ne osećam kao osoba koja pati od tog poremećaja [...] Većina onih iz specijalnih jedinica je u istoj situaciji, što je dovelo do toga da se nekoliko njih ubilo, bilo je i nekoliko njih s teškim telesnim povredama [...] PTSP se manifestovao na nekoliko različitih načina: neki su umrli od raka, neki od srčanog udara, neki su se odali alkoholu, neki su činili nasilje u porodici, neki se razveli, uključujući i mene. Bilo je mnogo različitih načina manifestovanja u okviru porodica koje nisu nikada lečene.”⁴⁴¹

Neki od intervjuisanih povezivali su to što osnovne potrebe nisu ispunjene sa nezadovoljstvom veterana i izostankom pravde. Limani, na primer, kaže: „Kada nečije osnovne potrebe nisu ispunjene, ne možete da očekujete da ta osoba bude zadovoljna. Zato smo tražili zakon i zato smo želeli da pripadnici ONA budu uključeni u različite sfere društva, što bi prema našem mišljenju doprinelo pomirenju. Sada postoji nepoverenje, ogromno nepoverenje pripadnika ONA prema državnim institucijama, pa čak i prema političkim strankama. Nemamo određene brojeve, niti mapirane potrebe bivših pripadnika ONA, ali okvirno, od onih iz mog sela, većina njih je napustila zemlju kako bi preživeli. Tako da bi donošenje ovakvog zakona pomoglo u ispunjenju određenih potreba, zbližilo bi ljude i na kraju bi pomoglo oko pomirenja.”⁴⁴² On naglašava da oni trenutno rade na reformiranju udruženja, da žele da budu aktivniji i da se potencijalno distanciraju od stranke, obezbeđujući da imaju sopstveni stav o tekućim dešavanjima.⁴⁴³

439 Intervju sa Stojančetom Angelovim.

440 Intervju sa Abedinom Zimberijem.

441 Intervju sa Stojančetom Angelovim.

442 Intervju sa Raimom Limanijem.

443 Ibid.

Skoro svi intervjuisani kažu da se veterana sa obe strane sete samo tokom izbornih kampanja. Neki od intervjuisanih naglašavaju da je i veteranima i udruženjima potrebno da se ne zaboravi ono što se desilo 2001. U tom smislu, Angelov kaže: „Mi nemamo nikakvo institucionalno sećanje o 2001. [...] Svi mi imamo naša lična sećanja, ali ako ja umrem danas, stvari koje znam a koje nigde nisu dokumentovane biće izgubljene.“⁴⁴⁴

Izgleda da udruženja veterana imaju mnogo različitih potreba i da se te potrebe možda razlikuju od udruženja do udruženja, što je delimično određeno njihovom bliskošću sa onima koji su na vlasti. U nekim slučajevima, čak i kada to nije tim rečima iskazano, pomoć u vezi sa izgradnjom organizacionih kapaciteta je dobrodošla, kao i razvoj veština tako da mogu da zabeleže svoja iskustva i povećaju svoju vidljivost u javnosti. U skoro svim slučajevima, podrška u vezi sa zagovaranjem i daljim koracima u pogledu tranzicione pravde bila bi od pomoći. Sveukupno, međutim, udruženja veterana, ili barem oni od njih intervjuisani za potrebe istraživanja, izgledaju mnogo napredniji u smislu spremnosti za proces pomirenja u odnosu na neke druge delove društva.

Uzimajući u obzir nedostatak arhivskog materijala dostupnog onlajn iz vremena oružanog sukoba, zbog toga što su mnoge od najvećih medijskih organizacija onog vremena prestale da postoje, usmene priče i znanje veterana o dešavanjima iz 2001. mogu biti ključni za razvoj kulture sećanja o oružanom sukobu. U tom cilju, preporuka je da se radi sa veteranima na ovom pitanju. Druga preporuka je da se radi sa udruženjima na uspostavljanju dijaloga između suprotstavljenih strana. Neki od veterana imaju potencijala da doprinesu, ako ne i vode, nacionalnu diskusiju o oružanom sukobu i pomirenju.

ŠIRI OBUHVAT LJUDI IZ OBLASTI ZAHVAĆENIH ORUŽANIM SUKOBOM

Trenutno nema udruženja koja ujedinjuju ljude u oblastima pogođenim sukobom posebno oko tema kao što su njihova iskustva ili zajedničke potrebe. Razgovarajući o mogućem uzroku ovog fenomena, Metin Muaremi kaže, „Ljudi nisu organizovani u udruženja zato što su mnogi od njih povezani sa političkim partijama, zbog toga što na taj način lakše dolaze do posla. Uzimajući u obzir koliko je visoka stopa nezaposlenosti, oni smatraju da je to jedini način do posla. Ima mnogo razlika i podela u okviru etničkih grupa takođe, i oni onda lako izgube iz vida da je važno delovati.“⁴⁴⁵ Svesni toga, istraživanje i intervjui su identifikovali situaciju i potrebe tri šire grupe pogođene oružanim sukobom, direktno ili indirektno, koje bi potencijalno mogle biti grupe za saradnju.

Jedna takva grupa je grupa manjih etničkih zajednica, posebno Roma koji žive u oblastima pogođenim oružanim sukobom. Uzmemo li u obzir kontinuiranu sistemsku diskriminaciju i nedostatak zaštite Roma od strane države i u vreme Jugoslavije i od nezavisnosti, članovi romske zajednice stavljeni su u situaciju da moraju da donesu tešku odluku tokom oružanog sukoba – podrže borbu ONA i njihovu borbu za bolja manjinska prava ili da možda ponekad budu regrutovani u snage bezbednosti i podrže borbu za teritorijalni integritet zemlje.⁴⁴⁶ Ovo je nešto što je retko kada priznato. Kao što Akif Kariman, jedan od inicijatora najvidljivijeg građanskog pokreta Roma, *Avaja*, ispravno naglašava: „Kada govorimo o 2001. i pomirenju, sve vreme se diskusija fokusira na etničke Makedonce i etničke Albance, a drugi su zaboravljeni [...] Zapravo, bilo je mnogo toga što nisam znao [o iskustvima tokom

⁴⁴⁴ Intervju sa Stojančetom Angelovim.

⁴⁴⁵ Intervju sa Metinom Muaremijem.

⁴⁴⁶ Taleski, Goran, Kols, Tomas, Jusufi Saliu, Fllanza and Kitanoski, Boro (2014) Извини, ама ти си од погрешна националност / Mè fal, por ti je nga kombësia e gabuar, Prilep: Mirovna akcija, dostupno [ovde](#) [na makedonskom i albanskom].

oružanog sukoba] dok nisam počeo da radim intervju sa članovima romske zajednice, uključujući i moju majku.⁴⁴⁷ Istovremeno, na političkom nivou, Dehran Muratov, novinar romskog porekla, primećuje da je „2001, s Ohridskim sporazumom učinila vidljivijim one manje etničke zajednice. Pre 2001. one su bile nevidljive jer su bile spojene s jednim ili drugim (većim) etničkim zajednicama, u zavisnosti od toga gde žive [...] Danas zahvaljujući Ohridskom sporazumu [neki ljudi iz manjih zajednica] imaju garantovane pozicije, što nije bio slučaj pre toga.“⁴⁴⁸

I uključenost Roma u oružani sukob i uticaj koji je isti na njih imao su nevidljivi. Istovremeno, postoji i strah da se o tim iskustvima govori, i mnogo nepoverenja zbog decenija diskriminacije, opresije i isključivanja s kojima se zajednica suočava. Postoji i potreba da se omoguće sigurni prostori gde Romi mogu da podele svoja iskustva iz oružanog sukoba. Preporuka u radu sa romskom zajednicom je da se da prednost prikupljanju usmenih priča o proživljenom iskustvu, i kroz to i druge aktivnosti, doprineti vidljivosti ovih iskustava, kao i potencijalno inicirati razgovor o sećanju na 2001. izvan dva dominantna narativa o kojima se govori u poslednjem delu ovog istraživanja.

Još jednu grupu u Makedoniji predstavljaju nastavnici istorije. Trenutno se udžbenici iz istorije završavaju sa nezavisnošću zemlje, tako da oružani sukob iz 2001. nije uopšte pokriven. Isto tako, udžbenici iz istorije pokrivaju istorijska dešavanja posebno – ona „koja se odnose“ na makedonski narod obrađena su posebno, a ona koja se odnose na Albance isto tako su obrađena posebno, gde se drugi koriste u dominantno albanskim odeljenjima, a prvi u dominantno makedonskim odeljenjima. Ostale zajednice se čak ni ne pominju u udžbenicima.⁴⁴⁹ Iako je bilo nekih inicijativa od strane nastavnika i organizacija civilnog društva da se manje etničke grupe uključe u udžbenike, kao i inicijativa da se razvije zajednički istorijski narativ o oružanom sukobu 2001, te inicijative na kraju nisu bile prihvaćene od strane vladinih tela za obrazovanje i Ministarstva prosvete.⁴⁵⁰ Neki od intervjuisanih nastavnika istorije kažu da njihova uključenost u sektor civilnog društva i različite inicijative i projekte dolazi iz utvrđene potrebe za boljim udžbenicima iz istorije i boljim predavanjem istorije.⁴⁵¹

Utvrđene potrebe uključuju više aktivnosti koje bi nastavnike istorije zbližile, jer većina njih nema međusobni kontakt, a to bi im pomoglo da veruju jedni drugima i zajedno rade na omogućavanju da se istorija podučava na jedan inkluzivan i precizan način koji ohrabruje učenike da uče o drugim zajednicama u svom društvu. Preporuka za rad sa nastavnicima istorije je da se organizuju aktivnosti ne samo sa nastavnicima istorije iz oblasti pogođenih oružanim sukobom, već i šire ako je to moguće.

Treća grupa se odnosi na mlade ljude iz oblasti najviše pogođenih oružanim sukobom. Kako 2001. nije pokrivena školskim planom i programom i uveliko je odsutna iz nacionalnog diskursa, mladi ljudi rođeni oko ili nakon 2001. uče o oružanom sukobu uglavnom od svojih porodica. Posledica toga je da

447 Intervju sa Akifom Karimanijem, Zum, 22. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

448 Intervju sa Dehranom Muratovim, Zum, 13. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

449 Fokus grupa sa nastavnicima istorije: Merjem Emini (nastavnicom istorije u osnovnoj školi u Tetovu), Kenanom Isenijem (profesorom istorije u srednjoj školi u Skoplju) i Harunom Redžepijem (nastavnikom istorije u osnovnoj školi u Tetovu), Zum, 23. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

450 Fokus grupa sa nastavnicima istorije; Intervju s Miretom Mladenovskim, nastavnikom istorije u osnovnoj školi u Novom Setu, Zum, 12. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

451 Fokus grupa sa nastavnicima istorije; Intervju sa Miretom Mladenovskim; intervju sa Irenom Mladenovskom, nastavnicom istorije u osnovnoj školi u Skoplju, Zum, 13. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

se trauma ili „zaboravljanje“ oružanog sukoba takođe prenose sa starijih generacija. Isto tako, pošto učenici iz različitih etniciteta uglavnom pohađaju odvojene škole ili barem časove, retki su slučajevi da se mladi ljudi spajaju i uče jedni od drugih. U pokušaju da ospore ovu podelu, neki mladi aktivisti su organizovali intervencije u javnom prostoru, putem murala i postera.⁴⁵²

U nekim slučajevima mladi ljudi različite etničke pripadnosti ne govore istim (lokalnim) jezikom, ili odbijaju da govore jezikom drugog etniciteta i stoga pribegavaju komunikaciji na engleskom jeziku kada je to neophodno. U nekim slučajevima, kada je prevod potreban na makedonskom ili albanskom, koristi se engleski iz praktičnih razloga. Jedan takav primer su sastanci izvršnog tima Unije učenika srednjih škola, čak iako su sva dokumenta Unije i na makedonskom i na albanskom jeziku.⁴⁵³

Utvrđene potrebe mladih ljudi, i onih koji su bili deca tokom oružanog sukoba i onih koji su rođeni posle 2001, i preporuka za rad s njima je da se ohrabre laktivnosti kojima se uspostavlja dijalog za izgradnju poverenja i nastavlja razvijanje kulture sećanja.

3.3 Zvanične inicijative za suočavanje s prošlošću u Severnoj Makedoniji

Inicijative za suočavanje s prošlošću države, i posebno sa oružanim sukobom 2001, bile su u najboljem slučaju ograničene. Ovaj deo predstavlja neke od zvaničnih i nezvaničnih inicijativa koje su relevantne u pogledu suočavanja s prošlošću.

OHRIDSKI SPORAZUM I PRAVNE PROMENE

Okvirni sporazum potpisan u Ohridu, takođe poznat i kao Ohridski okvirni sporazum ili Ohridski sporazum, označio je zvaničan kraj neprijateljstava između ONA i snaga državne bezbednosti, iako je i dalje bilo nekih manjih sukoba krajem godine i 2002. Ohridski sporazum je potpisan 13. avgusta 2001, od strane tadašnjeg predsednika zemlje i predstavnika Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije – Demokratske partije za makedonsko nacionalno jedinstvo (VMRO-DPMNE), Socijaldemokratskog saveza Makedonije (SDSM), Demokratske partije Albanca (DPA) i Partije demokratskog prosperiteta (PDP).⁴⁵⁴ Ohridski sporazum nije potpisan od strane predstavnika ONA. Umesto toga, smatralo se da albansku zajednicu predstavljaju potpisnici iz redova DPA i PDP-a, u koordinaciji sa ONA. Sporazum je ratifikovan od strane Narodne skupštine 16. novembra 2001.⁴⁵⁵

Ohridskim se sporazumom odbacuje, „u potpunosti i bezrezervno“, „upotreba nasilja za postizanje političkih ciljeva“ i naglašava se multietnički karakter Makedonije i važnost toga da su Ustavom zadovoljene potrebe svih građana.⁴⁵⁶ Među osnovnim principima takođe se naglašava da „je razvoj lokalnih samouprava ključan za ohrabrivanje učestvovanja građana u demokratskom životu, i za promovisanje poštovanja identiteta zajednica.“⁴⁵⁷ Razvoj decentralizovane vlade jedan je od glavnih aspekata uključenih u Ohridski sporazum. On takođe uključuje i brojne druge odredbe koje se tiču:

452 Intervju sa Jetmirom Asanijem i Valonom Kućijem, mirovnim aktivistima iz Skoplja, Zum, 14. april 2021; intervju sa Elenom Saveskom, mirovnom aktivistkinjom iz Tetova, Zum, 16. april 2021. Intervjue vodila i prevela: Elena Stavrevska.

453 Intervju sa Blendijem Hodaajem, predsednikom Saveza učenika srednjih škola, Zum, 16. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

454 Ohridski okvirni sporazum (2001), op. cit.

455 Canada: Immigration and Refugee Board of Canada (2003) *Macedonia: Implementation of the Framework (Ohrid) Agreement*, dostupno [ovde](#).

456 Ohridski okvirni sporazum (2001), op. cit., članovi 1.1, 1.3 i 1.4.

457 Ohridski okvirni sporazum (2001), op. cit., član 1.5.

prestanka neprijateljstava i dobrovoljno razoružanje i potpuno raspuštanje oružanih grupa etničkih Albanaca; nediskriminaciju prema zakonu i ravnopravno predstavljanje zajednica u svim telima javne uprave; specijalne parlamentarne procedure kojima se garantuje odsustvo tiranije većine u pogledu određenog broja kritičnih pitanja; pravo na obrazovanje i upotrebu jezika, kao i obeležja kao vida izražavanja identiteta. Sporazum takođe ima tri aneksa: Aneks A sadrži ugovorene ustavne amandmane kojima se garantuju određena politička i kulturna prava; Aneksom B predstavljene su pravne modifikacije u barem devet zakona neophodnih za implementaciju Sporazuma; i Aneks C uključuje odredbe o implementaciji i merama za izgradnju poverenja između etničkih zajednica, uključujući i ulogu međunarodne zajednice.

Generalno je mišljenje da je Ohridski sporazum u potpunosti implementiran.⁴⁵⁸ Pa ipak, dok je postojalo, Udruženje interno raseljenih lica iz Aračinova „Zora“ redovno je podsećalo one na vlasti da odredba o tome da sve strane treba zajedno da rade na tome „da se omogući povratak izbeglica koji su građani ili zakoniti stanovnici Makedonije i raseljenih lica svojim domovima u najkraćem mogućem roku“ nije bila implementirana. Bez obzira na ove nedostatke, čak i ako sporazum ne sadrži direktne odredbe koje zahtevaju ili snažno ohrabruju suočavanje s prošlošću, generalna implementacija je donela određene elemente tranzicione pravde zemlji i predstavlja dobru početnu tačku, koliko god ograničena bila, za razvoj miroljubivog društva. Na koji način su partije na vlasti zloupotrebile sporazum i pravne i institucionalne promene koje su iz njega proizašle, s druge strane, predstavlja sasvim drugo pitanje, koje prevazilazi raspon ovog istraživanja.

SLUČAJEVI PRED MEĐUNARODNIM KRIVIČNIM SUDOM ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU I AMNESTIJA

Tokom oružanog sukoba u Makedoniji počinjen je izvestan broj navodnih ratnih zločina. Četiri suđenja za ratne zločine protiv pripadnika ONA započeta su 2002, a potom su kasnije te godine prebačena u nadležnost Kancelarije tužioca Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Ova četiri slučaja su: (1) slučaj Mavrovo, odnosi se na otimanje, mučenje i zlostavljanje četiri radnika građevinskog preduzeća Mavrovo u avgustu 2001; (2) slučaj Neprošteno, odnosi se na otmicu 12 civila od strane pripadnika ONA tokom jula i avgusta 2001. u opštini Tetovo; (3) slučaj Lipkovo i sabotaža vodovodne infrastrukture, koji se odnosi na „četrdeset dana restrikcija snabdevanja pitkom vodom grada Kumanova, zatvaranjem ventila na vodovodnom sistemu u blizini jezera Lipkovo, koje je u to vreme bilo pod kontrolom Oslobođilačke nacionalne armije“;⁴⁵⁹ i (4) slučaj vođstva Oslobođilačke nacionalne armije, koji se odnosi na to da je čitavo vođstvo ONA bilo optuženo da je počinilo nekoliko ratnih zločina po principu komandne odgovornosti. Pored toga, godine 2004. Kancelarija tužioca Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju otvorila je istragu u slučaju Ljuboten, u kom su bivši ministar unutrašnjih poslova Ljube Boškoski i bivši oficir policije koji je radio kao inspektor policijske pratnje u Jedinici za bezbednost predsednika u Ministarstvu unutrašnjih poslova, Johan Tarčulovski, optuženi za ratne zločine počinjene od strane snaga bezbednosti u selu Ljuboten avgusta 2001.

Dok je Boškoski oslobođen optužbi, Tarčulovski je proglašen krivim i osuđen na 12 godina zatvora.⁴⁶⁰ Ostala četiri slučaja, zbog zahteva Saveta bezbednosti UN-a da svi slučajevi pred ovim sudom budu

⁴⁵⁸ Marusic, op. cit.

⁴⁵⁹ Stanoeski, Oliver (2013) "Post-conflict Macedonia Transitional Justice: Conceptual Issue and Definition." Skopje: Institute for Democracy. 107.

⁴⁶⁰ International Justice Resource Centre (2021) "Boškoski & Tarčulovski (IT-04-82)," dostupno [ovde](#).

rešeni do kraja 2007, prebačeni su makedonskom pravosuđu februara 2002.⁴⁶¹ Sva četiri slučaja su na kraju zatvorena zahvaljujući autentičnoj interpretaciji Zakona o amnestiji iz 2002.

Narodna skupština Republike Makedonije donela je Zakon o amnestiji 2002, kao deo nastojanja da zaštiti bivše borce na obe strane od krivičnog gonjenja za zločine počinjene za vreme oružanog sukoba 2001. Zakon je eksplicitno isključio ratne zločine, zločine protiv čovečnosti i druge oblike kršenja međunarodnog prava koji potpadaju pod nadležnost Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.⁴⁶² Pa ipak, jula 2011. ova zabrana je zaobiđena pošto je Narodna skupština usvojila takozvanu autentičnu interpretaciju Zakona o amnestiji, dozvoljavajući da se amnestija primeni na sve slučajeve vraćene u nadležnost zemlje iz Međunarodnog suda.⁴⁶³ Slučaj Jama, koji se odnosi na četiri tela tri Albanca iz Makedonije (Hajredina Halimija, Islama Veliua i Ibrahima Veliua) i bugarskog državljanina (Radoslava Badeva) pronađena u masovnoj grobnici u oblasti Jama, a koji je bio zaglavljen u Kancelariji državnog tužioca godinama, takođe je zaključen autentičnom interpretacijom.⁴⁶⁴

Dževdet Hajredini je lepo opisao dinamiku političke pogodbe iza ove odluke: „*Haški tribunal je vratio slučajeve ovde, da se suđenja ovde nastave. Ali umesto toga, partije tada na vlasti odlučile su da autentično tumačenje zakona treba da uključi i ove slučajeve. A procureli snimci pokazuju da su VMRO-DPMNE podržali zakon u zamenu za to da DUI, njihov tadašnji koalicioni partner, ne traži više ništa. Na snimcima možete čuti Gruevskog koji traži od poslanika iz redova VMRO da glasaju i omoguće kvorum, dodajući, „tako da smo mirni ostatak mandata.“ I to je tačno, u to vreme DUI nije podnela nijedan drugi zahtev. Ali da, smatram da je trebalo da ti slučajevi završe na sudu, jer kada imate amnestiju, to ne znači da se ono za šta ste optuženi nikada nije desilo.*“⁴⁶⁵ U mnogome, upravo je ovo poslednje ono što je zapravo kamen spoticanja zemlje u procesu suočavanja s oružanim sukobom iz 2001, jer je autentično tumačenje Zakona o amnestiji zaista onemogućilo da žrtve dobiju pravdu i da se ustanovi bilo kakva odgovornost.

ZAKON O VETERANIMA I POVEZANE INICIJATIVE

Procesi razoružanja, demobilizacije i reintegracije (DDR) obično su ključne komponente u društvima koja se oporavljaju od oružanog sukoba. Dok su prva dva – razoružanje i demobilizacija – bili uključeni u tekst Ohridskog sporazuma u pogledu boraca ONA, reintegracija onih koji su učestvovali u oružanom sukobu na bilo kojoj strani nije uzeta u obzir u vreme potpisivanja. Dve decenije kasnije, takozvani Zakon o braniteljima ostaje jedini, u najboljem slučaju ograničeni pokušaj na nivou države da reintegriše mali broj bivših veterana iz redova snaga bezbednosti. U međuvremenu, neki veterani ONA, bliski stranci DUI, zaposleni su od strane državnih institucija. Pa ipak, odsustvo napora u pogledu reintegracije od strane države⁴⁶⁶ ostaje kritičan nedostatak i ključna stvar osnovnih zahteva mnogih grupa veterana. Na mnogo načina, reintegracija veterana zahteva vid suočavanja s prošlošću u pogledu toga kako zakon i država tretiraju borce iz redova ONA.

⁴⁶¹ Stanoeski, op. cit., 107.

⁴⁶² Kulašić, Emina (2012) *Transitional Justice in Macedonia and its relations with Democracy*. Skopje: Centre for Research and Policy Making, 4.

⁴⁶³ Ibid.

⁴⁶⁴ Stanoeski, op. cit., 108.

⁴⁶⁵ Intervju sa Dževdetom Hajredinijem.

⁴⁶⁶ Zabeleženo je nekoliko ograničenih i veoma usko fokusiranih napora od strane organizacija civilnog društva po ovom pitanju. Na primer, prema projektu Makedonskog centra za međunarodnu saradnju iz 2007, radilo se sa 600 veterana rata sa obe strane - podučavani su engleskom jeziku i kompjuterskoj pismenosti, opis dostupan [ovde](#) [original na makedonskom].

Kao što je pomenuto u prethodnim delovima, Zakon o posebnim pravima pripadnika snaga državne bezbednosti i članova njihovih porodica donet je 2002, uz amandmane iz 2003, 2004. i 2007. Zakon se primarno koncentriše na ratne vojne invalide, njihove porodice i porodice palih boraca iz redova snaga bezbednosti. Njim se garantuju određena prava u pogledu zaposlenja, stambenog pitanja, jednokratne novčane pomoći, obrazovanja i porodičnih penzija.⁴⁶⁷ Prava onih veterana koji nisu ostali invalidi u ratu ograničena su na pravo prednosti prilikom zaposlenja u državnom sektoru i pristup besplatnom viskom obrazovanju. Veterani ONA nisu uključeni u ovaj Zakon, kao što je prethodno objašnjeno.

Bilo je i nekih novih zakonskih inicijativa u vezi s veteranima. To se odnosi i na inicijativu od strane udruženja *Dostojanstvo (Dostoinstvo)* iz 2008,⁴⁶⁸ gde je predloženi zakon uključivao odredbe u vezi sa besplatnim zdravstvenim osiguranjem i izuzećem od plaćanja participacije za sve pripadnike snaga bezbednosti koji su učestvovali u oružanom sukobu 2001, mogućnost ranijeg (5 godina) penzionisanja, i prepoznavanje služenja rezervista kao dvostrukog služenja. Godine 2010. nekoliko narodnih poslanika, predvođenih Abedinom Zimberijem i Dautom Redžepijem, predložili su zakon za borce iz redova ONA kreiran prema postojećem Zakonu o pripadnicima snaga bezbednosti iz 2002, ali koji je takođe uključio i odredbe za porodice civilnih žrtava.⁴⁶⁹ Druga inicijativa iz 2012. predložila je zakon koji je uglavnom sadržao zahteve udruženja *Dostojanstvo* iz 2008, ali su dodali i nova prava, i dalje pojasnili uslove za potraživanje prava ustanovljene Zakonom iz 2002.⁴⁷⁰ Nijedna od ovih inicijativa nije usvojena od strane Narodne skupštine, niti je imala uspeha u pokretanju šire društvene diskusije koja bi uključila suočavanje s prošlošću.

MEMORIJALIZACIJA KROZ SPOMENIKE

Do danas, ne postoje državno finansirani memorijali posvećeni oružanom sukobu iz 2001, ali bilo je značajnih napora – najviše od strane pojedinaca, grupa, različitih organizacija i udruženja i lokalnih vlasti – da se kroz spomenike sačuva sećanje na one ubijene 2001. Značajan spomenik posvećen palim pripadnicima snaga bezbednosti 2001. postavljen je preko puta Narodne skupštine, u opštini Centar u glavnom gradu 2011. godine. Pored toga, u različitim delovima zemlje postoje spomenici ubijenima u oružanom sukobu. Postavljanje spomenika skoro uvek prati određeni oblik etničke spacijalizacije,⁴⁷¹ gde se spomenici palim pripadnicima bezbednosnih službi mogu naći u oblastima sa većinskom etničkom makedonskom populacijom, a spomenici palim pripadnicima ONA u oblastima s većinskom etničkom albanskom populacijom. Na primer, u Neproštenom/Nepreshten postoje dva spomenika – u takozvanom albanskom delu sela, stoji spomenik podignut 2002. dvojici Albanca ubijenih u borbama između ONA i policije, dok je u takozvanom makedonskom delu sela spomenik podignut 2014. četvorici otetih Makedonaca, Krsti Gogovskom, Stojanu Mihajlovskom, Vasku Mihajlovskom i Cvetku Mihajlovskom.⁴⁷² Zebeležene su i retke situacije u kojima su ove linije simboličke demarkacije zanemarene. Na primer, spomen-ploča rezervistima ubijenim u zasedi u Karpalaku posvećena je uglavnom makedonskim žrtvama u oblasti s većinskom albanskom populacijom. Međutim, ova spomen-ploča je često meta napada, uništena je i uklonjena više puta, a da niko nikada nije odgovarao.

467 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Makedonije, op. cit.

468 Krzhalovski, op. cit. 5.

469 Ibid.

470 Ibid., 6.

471 Videti Stavrevska, Elena (2016) „Space, Class and Peace: Spatial Governmentality in Postwar Bosnia and Herzegovina”. In *Spatialising Peace and Conflict: Mapping the Production of Places, Sites and Scales of Violence*, uredile. Annika Björkdahl i Susanne Buckley-Zistel, 141–158. London: Palgrave Macmillan.

472 Toevski, Sveto (2013) „Spomenici novim podelama,” *DW*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

Pored memorijala žrtvama (ili kako se vojnici ONA nazivaju, „mučenici“), zabeleženo je nekoliko pokušaja, posebno od strane partije DUI, da se oružani sukob iz 2001. malo šire memorijalizuje. Pomenućemo dva primera. Godine 2008, u centru opštine Čair, partija DUI je otvorila Muzej slobode, koji smešta oružani sukob iz 2001. u kontekst šire borbe za prava albanskog naroda.⁴⁷³ A godine 2021. vođa partije DUI, Ali Ahmeti, obećao je da će dugo čekani spomenik albanskim ženama, majkama, sestrama opštine Lipkovo/Likovë biti završen u novembru 2021.⁴⁷⁴

Nedavno se javio trend verskih institucija koje se aktiviraju po pitanju memorijalizacija, gde neke posvećuju spomen-ploče ili čak grade bogomolje u čast žrtava iz 2001. Jedan takav primer je džamija koja se gradi u mestu Matejče/Mateç, a koja je posvećena palim borcima iz 2001.⁴⁷⁵

Ne postoji zvanični registar memorijala posvećenih sukobu iz 2001, tako da je tačan broj nepoznat, ali anegdotalni dokazi ukazuju da je taj broj značajan. Mirovna akcija mapira ne samo memorijale širom zemlje, već i natpise na njima, i očekuje se da će ovaj projekat biti završen tokom 2022.

RAD ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA NA SUOČAVANJU S PROŠLOŠĆU

Jedna inicijativa koja je privukla najveću pažnju javnosti u pogledu suočavanja s prošlošću je inicijativa za regionalnu komisiju za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenih u bivšoj Jugoslaviji od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001, poznata kao Inicijativa za REKOM.⁴⁷⁶ Koalicija za regionalnu komisiju (REKOM), mreža organizacija civilnog društva sa postjugoslovenskog prostora, osnovana je 2008. i proširila se na Makedoniju 2009, uz Mirovnu akciju koja koordiniše radom Koalicije u zemlji, i Boru Kitanoskog, koji je postao prvi nacionalni koordinator.⁴⁷⁷ Do juna 2011, kada je skupština Koalicije za REKOM usvojila statut buduće Komisije Rekom, Mirovna akcija je ustanovila solidnu mrežu partnera u zemlji – uključujući organizacije civilnog društva, udruženja osoba pogođenih oružanim sukobom i pojedince – organizovala je jednu nacionalnu i dve regionalne konsultacije o statutu REKOM-a, i koordinisala učestvovanje delegacija u konsultacijama van zemlje.⁴⁷⁸

Inicijativa za REKOM pružila je neku vrstu vidljivosti temi suočavanja s prošlošću Makedonije. Kako Kitanoski kaže, „Čak iako je Makedonija prilično nebitna u regionalnom okviru, REKOM je izgledao kao dobra prilika da se uradi deo posla koji je potrebno uraditi ovde kod kuće.“⁴⁷⁹ Zapravo, neki od sagovornika kontaktirani za potrebe ovog istraživanja, uključujući i neke veterane, hvalili su inicijativu zbog pružanja prostora za diskutovanje o teškim temama. Godine 2011. Inicijativa je promenila pristup, birajući takozvane javne zagovarače, jednog po zemlji, koji treba da lobiraju kod predsednika svojih država da podrže osnivanje REKOMA. Ovo je promenilo prirodu aktivnosti u Severnoj Makedoniji, i na neki način suzilo opseg. Septembra 2021, finansirana kroz instrumente spoljne politike EU, mreža REKOM je uputila poziv organizacijama civilnog društva da predaju predloge manjih projekta koji se bave tranzicionom pravdom, izgradnjom poverenja i regionalnim pomirenjem.⁴⁸⁰

473 Vreme (2008) „Otvoren Muzej Oslobođilačke nacionalne armije,“ 29. novembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

474 Kanal 5 TV (2021) „Ahmeti u Slupčanima: Danas je važan dan, moramo odati počast našim palim borcima,“ 2. maj, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

475 Bfi.mk (2021) „Postavljeni temelji džamije 'Mučenici godine 2001' u Matecu, Kumanovo,“ 6. jun, dostupno [ovde](#) [original na albanskom].

476 REKOM Mreža pomirenja (2021), „O REKOMU,“ dostupno [ovde](#).

477 Intervju sa Borom Kitanoskim, Zum, 22. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

478 Stojcevski, Predrag (2013) „Inicijativa za REKOM između dva broja 'Otvoreno',“ dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

479 Intervju sa Borom Kitanoskim.

480 REKOM Mreža pomirenja (2021) „Poziv za manje grantove,“ 1. septembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

Pored REKOMA, mali broj organizacija civilnog društva radio je u domenu mirovne edukacije i rešavanja sukoba. To su Mirovna akcija (Prilep/Tetovo), Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba (Skoplje), Centar za nenasilnu akciju (Beograd/Sarajevo), Centar za balkansku saradnju LOJA (Tetovo), Makedonski centar za građansko obrazovanje (Skoplje) i Prva dečja ambasada Megjashi (Skoplje). Već čitavu deceniju Centar za nenasilnu akciju, obuku i umrežavanje – KURVE Vustrov, pruža podršku projektima koji se fokusiraju na izgradnju mira i suočavanje s prošlošću u Republici Severnoj Makedoniji kao deo programa Građanski mirovni servis nemačkog Federalnog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj. Fokus mnogih od njih se odnosi na rad s nastavnicima, učenicima i školama na razvijanju senzibiliteta neophodnih za rešavanje konflikta i izgradnju mira.⁴⁸¹ Mirovna akcija se, međutim, izdvaja kao jedina organizacija koja se značajno fokusira na suočavanje s prošlošću i oružani sukob iz 2001.

Kao i njihove obuke, koje su prema svim našim sagovornicima koji su im prisustvovali izuzetno efikasne, Mirovna akcija je takođe prva organizacija u zemlji koja je počela da stvara arhivu usmenih priča iz oružanog sukoba, s kojom je krenula 2008. U mnogim slučajevima, kao što su sela na Šar planini, na severozapadu zemlje, ispitivači Mirovne akcije bili su prve osobe koje su čule ove priče i iskustva onih pogođenih oružanim sukobom.⁴⁸² Kao deo procesa, obučeni ispitivači prikupljaju iskustva o kojima mnoge sagovornike Mirovne akcije niko nikada nije pitao, i koji osvetljavaju aspekte oružanog sukoba koji bi inače ostali nevidljivi u javnosti. Ova iskustva uključuju iskustva ljudi koji žive u selima u kojima su se neprijateljstva dešavala, žena koje su bile pogođene oružanim sukobom, interno raseljenih lica, veterana, članova manjih etničkih grupa i tako dalje. U tom smislu, usmeni udžbenici istorije i promocije pružaju mogućnost da ljudi u najmanju ruku počnu da razmišljaju o onome što se desilo 2001. Za sada je uticaj arhive u najmanju ruku bio dvostruk. S jedne strane, u kontekstu gde se o oružanom sukobu iz 2001. ne predaje u školama, niti se o tome javno govori, onlajn usmene publikacije o istorijskim dešavanjima pokazale su se kao jedinstveni materijali za one zainteresovane da nešto nauče o ovom delu istorije svoje zemlje. U tom smislu je arhiva takođe neprocenjiva za istraživače. Istovremeno, usmena predanja imaju uticaj i kroz dešavanja na kojima se promoviraju njihov izlazak, na kojima se stvara prostor za komšije da čuju o iskustvima „drugih“, za veterane sa različitih strana da se susretnu, i da se prepoznaju sličnosti u iskustvima koje idu preko etničkih podela.

Nedavno je tim Mirovne akcije saradivao sa Udruženjem nastavnika istorije Makedonije u radu sa nastavnicima istorije na Interpretaciji savremenih dešavanja u okviru zajedničkog istorijskog projekta.⁴⁸³ U okviru ovog projekta, nastavnici istorije i tim Mirovne akcije razvili su pilot časove istorije za pomešane grupe učenika, radnu svesku za vannastavne aktivnosti iz istorije za učenike osnovnih i srednjih škola i analizu koja se koristi za modernizovanje udžbenika iz istorije.⁴⁸⁴ Ovi napori dolaze u kontekstu činjenice da se oružani sukob iz 2001. uopšte ne pominje u udžbenicima i da učenici različite etničke pripadnosti uče različite istorije. U tom smislu, rad s nastavnicima istorije, i sa nastavnicima i predavačima generalno, predstavlja važan doprinos procesu suočavanja s prošlošću.

481 Intervju sa Safetom Balazijem, Skype, 12. april 2021; Intervju sa Anom Bitoljanu, Zum, 21. april 2021. Intervjue vodila i prevela: Elena Stavrevska.

482 Intervju sa Flanzom Jusufi Salju, Zum, 23. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

483 Intervju sa Goranom Taleskim, Zum, 23. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

484 Ibid.

3.4 Opšti nacionalni diskurs o oružanom sukobu 2001 u Severnoj Makedoniji

Godine 2021. obeležava se dvadesetogodišnjica oružanog sukoba iz 2001. Pa ipak, uprkos tome što su prošle dve decenije, jedva da postoji ikakav vidljiv nacionalni diskurs o onome što se desilo, okolnostima koje su do toga dovele ili posledicama. Oružani sukob iz 2001. u potpunosti je odsutan iz nastavnih planova i programa i ne pominje se ni u građanskom vaspitanju, niti u udžbenicima iz istorije. Odsustvo nacionalnog diskursa o oružanom sukobu odražava se u, i do određene mere je posledica, nekoliko međupovezanih dinamika.

Prvi je diskurs političkih elita ili političkih vođa o oružanom sukobu. Na neki način, na nacionalnom nivou taj deo istorije zemlje se uglavnom smatra završenim sa Ohridskim sporazumom. Političke elite smatraju da je dalja diskusija o onome šta je prethodilo Sporazumu ili ono zbog čega je bio neophodan nepotrebna. Na primer, na obeležavanju Dana nezavisnosti 2020, tadašnji premijer Zaev izjavio je da se oružani sukob iz 2001. „završio Ohridskim sporazumom, [kojim] su svi uključeni akteri [...] preuzeli odgovornost u ime zajedničke budućnosti“.⁴⁸⁵ Slično tome, nekoliko godina ranije, 2018, na obeležavanju 17 godina od potpisivanja Ohridskog sporazuma, Ali Ahmeti, vođa partije DUI, koja je bila deo vladajuće koalicije, nazvao je zemlju i Ohridski sporazum „primerom rešavanja oružanog sukoba“ i transformacije situacije oružanog sukoba u dijalog.⁴⁸⁶

Teško bi bilo pronaći izjave političkih vođa na vlasti danas koje se odnose isključivo na oružani sukob ili koje odvajaju oružani sukob od Ohridskog sporazuma. Zapravo, većina izjava tretira oružani sukob kao događaj koji je doveo do Ohridskog sporazuma, koji je zauzvrat omogućio osnovu za izgradnju „funkcionalne multietničke i multikulturne demokratije u zemlji“, prema ministru Osmaniju.⁴⁸⁷ Međutim, takvo postavljanje stvari omogućava da se oružani sukob posmatra bez istorijskog kontinuiteta i bez priznavanja dešavanja, dinamika i opresija koji su do njega doveli. Jednako važno, to omogućava i da se oružani sukob i razlozi koji su do njega doveli predstavljaju kao nešto s čim se suočilo i što je zaključeno potpisivanjem Ohridskog sporazuma, dok se oni koji su oružanim sukobom direktno bili pogođeni i dalje bore s njegovim uticajem. To dalje prikriva potrebu za inicijativama koje se bave oružanim sukobom, njegovim posledicama, i čak i vezom između implementacije Ohridskog sporazuma i rešavanjem oružanog sukoba.

Druga i povezana dinamika je postojanje dva prilično različita i suprotstavljena narativa na nivou etničkih grupa, primarno etničkih Albanaca i etničkih Makedonaca, čak iako su same te grupe daleko od homogenih ili ujedinjenih oko ovih narativa. Ovi narativi su takođe vremenski različiti. Dok narativ prisutan među etničkim Albancima počinje za vreme Jugoslavije, obično 1960-ih i 1970-ih, i opresije, diskriminacije i različitih oblika nasilja onog vremena, narativ među etničkim Makedoncima obično počinje 2001. U tom kontekstu, narativ među mnogim etničkim Makedoncima da se oružani sukob prelio s Kosova i da se vodio oko kontrole nad teritorijom, s gerilskim grupama koje prete integritetu

485 Vlada Republike Makedonije (2020) „Premijer Zaev povodom proslave Dana nezavisnosti: „San svih prethodnih generacija o nezavisnoj i slobodnoj državi je ostvaren, danas, 29 godina po proglašenju nezavisnosti, naša domovina ima navise prijatelja,“ 8. septembar, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

486 Fazlagić, Admir (2018) „Ohridskim sporazumom omogućio poverenje između etničkih zajednica u Makedoniji“ *Anadolu Agency*, 13. avgust, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

487 Ibid.

zemlje i za cilj imaju stvaranje „Velike Albanije“, i dalje je veoma prisutan.⁴⁸⁸ Prvobitna saopštenja ONA, počevši od onog s kraja januara 2001, gde tvrde da je njihov cilj oslobađanje etničkih Albanaca u Makedoniji, često se koriste kao dokazi kojim se ovaj narativ podržava. Međutim, diskurs ONA se menja od marta 2001, kada izjavljuju da je njihov cilj da omoguće ustavna prava i ravnopravnost etničkih Albanaca u okviru postojećih granica Makedonije.⁴⁸⁹ U kontekstu gorepomenutog narativa prisutnog među etničkim Makedoncima, i prateći logiku da je oružani sukob imao veze s teritorijalnom kontrolom, pripadnici ONA se i dalje nazivaju teroristima, a pripadnici snaga bezbednosti braniteljima (*braniteli*, na makedonskom).⁴⁹⁰ Potpisivanje Ohridskog sporazuma u okviru ovog narativa, čak i među onima koji prepoznaju da je ono što je dovelo do oružanog sukoba bila borba za određena prava, posmatra se kao određeni oblik „kapitulacije“,⁴⁹¹ kao nepravda prema Makedoncima, do koje se došlo silom i pritiskom od strane međunarodne zajednice, dajući etničkim Albancima status „drugog konstitutivnog naroda u zemlji i pružajući priliku za buduću federalizaciju“.⁴⁹²

S druge strane, dominantan narativ među etničkim Albancima u Makedoniji je taj da je oružani sukob, ili „rat“ kako ga većina njih naziva, vođen oko osnovnih ljudskih prava. Ovaj narativ povezuje oružani sukob iz 2001. sa dugom istorijom diskriminacije i opresije etničkih Albanaca, koja je pojačana nakon makedonske nezavisnosti. To se odnosilo na policijsku represiju; isključivanje iz društva; pokušaje da se Albanci asimiluju, uključujući i nedostatak mogućnosti za obrazovanje na albanskom; nisku stopu učešća etničkih Albanaca u državnim institucijama, uglavnom na slabije plaćenim pozicijama; i privatizaciju kapitala u tranzicionom periodu.⁴⁹³ Ono što je u ovom narativu interesantno jeste to da „neprijatelj“ nisu etnički Makedonci, već institucije. Ili kako Abedin Zimberi, veteran ONA, kaže – „oružani sukob se nije vodio protiv ljudi, već protiv institucija jer smo smatrali da nas one diskriminišu.“⁴⁹⁴ U kontekstu ovog narativa, Ohridski sporazum predstavlja realizaciju želje etničkih Albanaca da dobiju ravnopravan status u zemlji i dobru osnovu za mir i stabilnost.⁴⁹⁵

Pitanje postojanja ova dva različita narativa, i u vezi sa tim postojanje odvojenih, čak kontradiktornih sećanja na oružani sukob iz 2001, beleži Lura Položani, istraživačica koja je kao dete živela u Strugi za vreme oružanog sukoba: „Kada razgovaram sa svojim prijateljima Albancima, svi se slažemo oko toga da se 2001. desio jedan užasan oružani sukob, ali koji je na kraju doveo do emancipacije. Ne pričamo toliko o žrtvama, već o slavnoj borbi. A onda kada sam jednog dana bila u Kumanovu s nekim prijateljima Makedoncima, uključujući i prijatelja čiji je tata bio u vojsci u ono vreme, oni su pričali o 2001. [...] s jednog potpuno drugačijeg stanovišta, imali su drugačiju perspektivu koju nikada ranije nisam čula, sve do svoje 27, 28. godine. A ja sam bila dete tokom oružanog sukoba. To mi je pokazalo koliko smo odvojeno izgradili svoja sećanja. Jedva da sam razumela o čemu pričaju. Mislim da na makedonskoj strani postoji odsustvo razumevanja onoga što je dovelo do 2001, nerazumevanje nejednakosti koje su dovele do te

488 Asani Memishi, Shpresa (2021) *Rešavanje oružanog sukoba iz 2001 između makedonske i albanske etničke zajednice*, neobjavljena master teza, Univerzitet svetog Ćirila i Metodija, Skoplje [original na makedonskom], 80–93; Helsinški odbor za ljudska prava u Republici Makedoniji i Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba (2005), *Razumevanje savremene istorije: Oružani sukob na teritoriji Republike Makedonije 2001*, Skoplje [original na makedonskom], 2.

489 Ackermann, Alice (2002) "On the Razor's Edge: Macedonia Ten Years after Independence." In IFSH (ed.), *OSCE Yearbook 2001*, Baden-Baden, 117–135, 119.

490 Helsinški odbor i Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba, op. cit., 2.

491 Asani Memishi, op. cit. 91.

492 Helsinški odbor i Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba, op. cit., 7.

493 Helsinški odbor i Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba op. cit., 2.

494 Intervju sa Abedinom Zimberijem, Vajber, 14. april 2021. Intervju vodila i prevela: Elena Stavrevska.

495 Helsinški odbor i Centar za ljudska prava i rešavanje sukoba, op. cit., 7; Asani Memishi, op. cit., 93–106.

*vrste frustracije. Razumeti ih nema veze sa pobednicima i gubitnicima. 2001. je stvorila različite traume različitim ljudima, zbog čega je jako važno da vodimo ovakve razgovore.*⁴⁹⁶

Treća i poslednja dinamika koja doprinosi i u isto vreme pokazuje nedostatak nacionalnog diskursa o oružanom sukobu iz 2001. predstavlja nevidljivost teme u široj javnosti, uključujući i medije. Javne diskusije o oružanom sukobu, koje obično organizuje mali broj organizacija civilnog društva, inicijativa i fondacija – uključujući i Mirovnu akciju, Inicijativu za REKOM i Fond za otvoreno društvo – bile su sporadične čak i odmah nakon završetka oružanog sukoba, a kamoli kasnije.⁴⁹⁷ Dvadeset godina kasnije, osnovnim pretraživanjem vesti u zemlji kroz najveći agregator vesti⁴⁹⁸, otkrivamo da se oružani sukob pominje u javnosti primarno kada se obeležavaju godišnjice nekih događaja, kao što su početak oružanog sukoba, neke od vojnih akcija, neki masakri i ubistva, i potpisivanje Ohridskog sporazuma. Čak i tada, o oružanom sukobu se izveštava kao o novinskoj vesti u vezi sa komemoracijom, sa odlomcima iz izjava političkih predstavnika ili porodica žrtava, ali bez nekog šireg konteksta ili objašnjenja o samom oružanom sukobu.⁴⁹⁹ Takve vesti su prisutne u medijima obično između januara i avgusta, u mesecima tokom kojih se oružani sukob 2001. dešavao.

S vremena na vreme, pojave se poneki značajni izuzeci u formi dužih izveštaja o oružanom sukobu koji pružaju kontekst, integrišu delove proživljenog iskustva ljudi pogođenih sukobom i bave se trenutnom situacijom. Ove priče u određenoj meri doprinose popunjavanju praznine u javnom prostoru kada je u pitanju diskurs o oružanom sukobu iz 2001, ali one su veoma retka pojava.⁵⁰⁰ Pored njih, kao što je gore pomenuto, publikacije i promocije od strane organizacija civilnog društva (kao što su Mirovna akcija,⁵⁰¹ Forum Servis za građanski mir,⁵⁰² i CIVIL – Centar za slobodu⁵⁰³) usmenih priča onih koji su pogođeni oružanim sukobom 2001. ili o temama koje su povezane sa suočavanjem s prošlošću – predstavljaju retke trenutke u kojima se o oružanom sukobu diskutuje u javnom prostoru.

Kada se sagledaju kao celina, ove tri dinamike ukazuju na nedostatak opšteg nacionalnog diskursa i potrebu za javnom diskusijom na nacionalnom nivou o oružanom sukobu 2001, što takođe može da se prevede u specifične mere i politike koje doprinose stvaranju pravednog i miroljubivog društva.

496 Intervju sa Lurom Položani, Gugl mit, 20. april 2021. Intervju: Elena Stavrevska.

497 Videti, na primer: Fondacija za otvoreno društvo (2010) *Istorija i apokrif – Demitologizacija 2001: Debata*, Skopje, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

498 Treba napomenuti da www.time.mk prikuplja samo vesti objavljene na makedonskom jeziku.

499 Navešćemo nekoliko primera iz 2021: Kanal 5 TV, op. cit.; Makedonski medijski servis, op. cit.; Vučevska, op. cit., Trajkoski, Dejan (2021) „20 godina od borbe za oslobođenje Aračinova,” Kanal 5 TV, 23. jun, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].

500 Na primer, videti Marusic, Sinisa Jakov (2021) „Posledice oružanog sukoba u Severnoj Makedoniji osećaju se i posle dvadeset godina,” *BIRN Skopje*, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom]; Ber, Andrea (2020) „Severna Makedonija – novo ime, stari oružani sukobi,” *DW*, dostupno [ovde](#) [prevedeno na makedonski].

501 Mirovna akcija (2021), Publikacije usmenih priča, dostupno [ovde](#) [originali na makedonskom i albanskom].

502 Stojanov, Darko, Kocevka, Jana, Rečica, Vlora, Bernhardt, Daniel, Ashtalkovska Gajtanoska, Ana i Jakimovska, Ilina (2019) *Revisiting 2001*, Skopje: Forum Civil peace service (forum ZFD), dostupno [ovde](#).

503 Deralla, Xhabir and Schoenefeld, Kirsten (2016) *Facing the reality: Remembering the past - shaping the future*, Skopje: CIVIL Centre for Freedom, dostupno [ovde](#) [original na makedonskom].





MOS HARO TA

Gushishish
Kollëp

Leta të sjiell befasia

|| MONTANA ||

Rom hoda ulicom u Tetovu, pričajući priču o raseljavanju tokom rata u Severnoj Makedoniji 2001. godine. Autor fotografije: Arbnora Memeti, 2022.

Zaključak

Istraživanja o tri zemlje pokazala su da se nakon 20 i više godina od ratova i raspada Jugoslavije, rata na Kosovu 1998–1999. i oružanog sukoba 2001. u Severnoj Makedoniji, mnoge žrtve i druge grupe pogođene sukobom i dalje bore sa nasleđem nasilne prošlosti i načinima na koje se društva sa njima suočavaju ili ne suočavaju. Postoje oštre razlike između ove tri zemlje u smislu posebnih načina na koje su se sukobi razvijali, kako su se završili, i na koji način se suočavalo s njihovom nasilnom istorijom. Međutim, načini na koje se žrtve i preživeli tretiraju od strane svojih vlada ili u širem društvu snažno su povezani sa tim kako se nasilna prošlost prepoznaje, kako se ljudi nje sećaju i kako političari o njoj pričaju, kao i kako je zvanične institucije uređuju kroz zakone. Posledica svega toga je da većina žrtava u ove tri države i dalje traže i čekaju na obeštećenje, istinu, pravdu i društveno priznanje. Većina trpi ozbiljne socioekonomske probleme, suočeni su sa preprekama u ispunjenju sopstvenih prava i nose se sa postratnom traumom.

U Srbiji sve civilne žrtve rata i kršenja ljudskih prava u ratu ostaju politički, socijalno i ekonomski zanemarene. Zvanični narativ, posebno tokom poslednje decenije, jeste taj da Srbija nije učestvovala u ratovima devedesetih godina, da je njena jedina uloga bila da brani srpski narod, ali da je najviše propatila i da je najteže kažnjena od strane međunarodne zajednice. Sva delovanja države u vezi sa ratnom prošlošću zemlje treba da održavaju narativ o srpskom žrtvovanju i žrtvama. Zvanične komemoracije slede ovu liniju tako što se obeležavaju samo napadi na Srbe, a nesrpske žrtve se zanemaruju, na taj način stvarajući jednostranu etnocentričnu verziju rata. Postoji ogroman zaostatak u suočavanju s domaćim ratnim zločinima, dok se oslobođeni ratni zločinci rehabilituju i predstavljaju kao narodni heroji. Ovaj proces falsifikovanja nedavne istorije vodi vladajuća politička partija i podržan je od strane državnih medija i formalnog obrazovnog sistema.

Srpski zakon prepoznaje ratne veterane i invalide, civilne žrtve (ubijene ili nestale) i civilne invalide i njihove porodice kao žrtve, pored izbeglica i raseljenih lica. Međutim, samo etnički Srbi imaju prava prema ovim kriterijumima. Zakon diskriminiše druge kategorije žrtava. Seksualno nasilje u ratu se uopšte ne prepoznaje, i to pitanje nije privuklo puno pažnje u slučajevima ratnih zločina. Žrtve zločina počinjenih nakon 20. juna 1999, uključujući i Srbe, ne priznaju ni Srbija, ni Kosovo. To je najjasniji primer da mnoge žrtve ostaju taoci političkih interesa.

Generalno gledano, nacionalni diskurs Srbije o ratnoj prošlosti dominantno je militaristički i maskulin, veličajući vojne pobede u odnosu na civilne žrtve, i herojstvo muškaraca u odnosu na stradanje žena – iako žene čine veliki procenat žrtava. Svi dokazi odgovornosti Srbije za počinjene zločine sistematski se kriju od strane institucija. Srpske žrtve jedva da se čuju, jer javnim sećanjem dominiraju političari i institucije. Žensko iskustvo rata i stradanje nesrpskog stanovništva potpuno su odsutni iz ovog zvaničnog diskursa. U okviru ovog politizovanog, ekskluzivističkog i militarističkog diskursa, žrtvama nije lako da se bore za svoja prava i zadovoljenje svojih potreba.

U Severnoj Makedoniji se oružani sukob 2001. zvanično završio potpisivanjem Ohridskog okvirnog sporazuma, što je povlačilo promene u ustavnim, pravnim i institucionalnim okvirima zemlje, i regulisalo nekoliko osnovnih problema Albanaca i drugih etničkih manjina. Dok ovo jeste bilo značajno, s druge strane nije bilo nikakvih zvaničnih, državnih napora da se utvrde koreni i činjenice oružanog sukoba ili da se u društvenom smislu suoči sa prošlošću. Ovaj propust da se utvrdi i javno prodiskutuje o istorijskim činjenicama u vezi sa poreklom sukoba utvrđuje i ojačava opšte shvatanje

među Makedoncima da su sukob započeli albanski teroristi zbog kontrole nad teritorijom, dok je za albansku populaciju razlog bio borba za osnovna ljudska, politička i kulturna prava. Memorijalizaciju iniciraju građani, organizacije veterana i neke opštine, i ona odražava isključivo monoetničko shvatanje onoga što se desilo.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju procesuirao je jedan slučaj ratnog zločina. Drugi navodni ratni zločini vraćeni su domaćim sudovima i amnestirani 2011, što je efikasno sprečilo da se utvrdi odgovornost i da žrtve dobiju pravdu. Elementi Ohridskog sporazuma koji je trebalo da garantuju bezbedan povratak izbeglica i interno raseljenih lica nisu bili delotvorni zbog (pretpostavljenog) nedostatka bezbednosti i broja uništenih i oštećenih domova. Osim veterana snaga državne bezbednosti i njihovih porodica, žrtve i druge sukobom pogođene grupe nisu priznate zakonom i nemaju kome da se obrate za pomoć. Političke elite se odnose prema oružanom sukobu kao prema događaju koji se završio potpisivanjem Sporazuma, ignorišući njegov istorijski kontekst i uticaj na društvene grupe koje su njim pogođene.

Odsustvo bilo kakvog nacionalnog mehanizma za pronalaženje činjenica i odsustvo diskusije o sukobu, kao i nedostatak zakona ili zvaničnih inicijativa kojima se prepoznaju žrtve i druge sukobom pogođene grupe, u kombinaciji sa činjenicom da su navodni ratni zločini amnestirani, doprineli su nevidljivosti istorije sukoba. Posledica toga je i da su žrtve nevidljive, a društvo generalno ne zna ništa o sukobu, niti se suočilo sa njegovim nasleđem. Bilo je samo nekoliko nezvaničnih grupa žrtava, i one su prestale sa radom. Udruženja veterana sa obe strane i dalje su aktivna i relativno vidljiva u javnom domenu. Ono što je interesantno je to da upravo ova udruženja veterana takođe pokazuju određenu dozu spremnosti za proces pomirenja.

U poređenju sa Srbijom i Severnom Makedonijom, Kosovo je razvilo opsežan pravni okvir u pogledu suočavanja s nasleđem rata iz 1998–99, koji je pogodio veći deo populacije. Po završetku rata, Kosovo je bilo pod upravom UN-a, koje su se usredsredile na procesuiranje ratnih zločina i razvoj i reformu institucija. I dalje postoji značajan zaostatak u procesuiranju ratnih zločina, gde su mnoge porodice žrtava i nestalih lica izgubile nadu da će ikada saznati istinu ili dostići pravdu. Vlade Kosova i Srbije i dalje su u procesu normalizovanja odnosa, sa zaustavljenim napretkom u pronalaženju nestalih i bez ikakve saradnje na slučajevima ratnih zločina.

Široke kategorije žrtava rata prepoznate su zakonima koji su usvojeni nakon 2010, ali većina njih isključuje nealbanske žrtve. Prema zvaničnom predstavljanju ratnog perioda, Albanci su bili borci za slobodu, a srpske snage isključivi izvršitelji ozbiljnih zločina; takođe, prema ovom narativu, poriče se stradanje žrtava zločina koje su počinili pripadnici OVK. Kao i u Srbiji, i u skladu s patrijarhalnim normama, ratni period se prikazuje kroz priče i simbole jakih boraca i maskulino herojstvo, kao i kroz memorijale koji su većinom monoetnički i isprepletani sa nacionalističkim diskursom. Mediji često doprinose ovakvom narativu.

Najpre se nikakva pažnja nije pružala seksualnom zlostavljanju u ratu, zato što je to tabu tema. Tek nakon izvršenog pritiska od strane civilnog društva, žrtve seksualnog zlostavljanja u ratu su uključene u zakon kao zvanična kategorija. Međutim, malo se pažnje i dalje poklanja opsežnijim iskustvima žena za vreme i nakon rata.

Razvijeno je nekoliko vladinih inicijativa za suočavanje s prošlošću, ali nedostatak političke volje, ograničeni institucionalni kapaciteti i resursi i politizacija ovih inicijativa usloveli su da one imaju slabog uticaja na unapređenje i dostizanje istine, pravde i pomirenja na Kosovu. Nacionalistička

politička agenda političke elite koja insistira na podelama nanosi štetu inkluzivnoj memorijalizaciji, i istovremeno ojačava etnonacionalistički sentiment.

U Srbiji i na Kosovu mnoge žrtve su osnovale grupe, i neformalne i formalne. Većina njih su organizovane oko zajedničkog pitanja i fokusiraju se na rešavanje ličnih problema članova, kao što su pronalaženje nestalih članova porodice, procesuiranje odgovornih za smrt člana porodice, dobijanje obeštećenja, ispunjavanje imovinskih prava, prikupljanje informacija o žrtvama i zločinima i komemoracija žrtava i godišnjica. Neke od njih javno dele izveštaje i priče žrtava, informišu javnost o određenim razvojima situacija i zagovaraju za određene mere. U Severnoj Makedoniji desilo se isto do određene mere, ali pošto je generalni diskurs taj da je oružani sukob završen sporazumom i da je taj sporazum uglavnom implementiran, a kako nisu dobile nikakvo zvanično priznanje, žrtve su obično prepuštene sebi samima.

Članovi grupa žrtava obično nastoje da pruže podršku jedni drugima i da brinu jedni o drugima, na primer tako što će obezbediti humanitarnu pomoć najranjivijim porodicama ili tako što će obezbediti pravnu pomoć. Grupu žrtava ili udruženje obično predstavlja nekoliko pojedinaca koji su i sami pogođeni ratom/sukobom. To znači da su oni jako posvećeni i motivisani, ali njihov rad nije uvek strateški dobro osmišljen.

Nekoliko (krovnih) organizacija dobija finansijsku podršku od države ili donatora, ali kod većine je rad volonterski. Kako su usredsređeni na svoje direktne probleme, nemaju prostora za zagovaranje za tranzicionu pravdu u širem društvenom smislu.

I dok postoje specifične razlike, žrtve rata i druge pogođene grupe u ove tri zemlje dele zajedničke potrebe. Prioriteti su:

- saznati istinu o onome što se desilo preminulim ili nestalim članovima porodice;
- pravna podrška u procesu traženja pravde za zločine počinjene nad njima ili njihovim porodicama;
- priznanje statusa žrtve, bez obzira na njihovu etničku pripadnost;
- ekonomska podrška za njihove porodice, uključujući i pristup zdravstvenoj nezi;
- psihološka podrška kako bi mogli da se nose sa svojim iskustvima iz rata i „nerazjašnjenom tugom“;
- memorijalizacija prošlosti, uključujući i kroz usmene priče, kako bi se sačuvalo znanje i borilo protiv društvene stigme i diskriminacije.

Da bi mogle da dostignu svoje prioritete i ispune svoju misiju, žrtvama rata i drugim pogođenim grupama takođe je potrebna tehnička podrška u sledećim oblastima:

- mapiranju drugih žrtava sa sličnim potrebama i iskustvima i njihovom povezivanju, uključujući i drugu generaciju, tako da različite grupe mogu da se organizuju, predstavljaju sebe i zagovaraju za svoja prava;
- finansijskoj podršci kako bi mogle da održe svoje (ne)formalne grupe i uključe mlađe generacije u svoju misiju;
- izgradnji i jačanju kapaciteta u zagovaranju, lobiranju i razvijanju kampanja;
- razumevanju principa tranzicione pravde kako bi svoja iskustva mogli da smeste u širi društveni kontekst, dok istovremeno doprinose miroljubivijoj budućnosti;
- svesti i razumevanju rodničkih aspekata stradanja i specifičnih potreba žena;

- osnivanju partnerstava, i sa drugim grupama žrtava i nevladinim organizacijama, kako bi pomogli u širenju fokusa u smislu rodni aspekata, jačanja njihove zagovaračke pozicije i usavršavanja njihovih upravljačkih veština;
- tehničkoj podršci kako bi se udruženjima pomoglo da ojačaju svoju finansijsku održivost, upravljačke veštine i kadar.

Iako same intervjuisane osobe nisu to direktno pomenule, istraživanje takođe ukazuje na sledeća pitanja kojima se treba šire pozabaviti:

- odgovore koji su usredsređeni na žrtve a koji se tiču suočavanja s prošlošću, uključujući i depolitizaciju iskustava i misije žrtava tokom rata, i inkluzivno i precizno predavanje predmeta istorije;
- priznanje rodni aspekata stradanja i specifičnih potreba žena žrtava i preživelih;
- stvaranje kulture sećanja o nasilnoj prošlosti zasnovane na multiperspektivnosti kako bi se ohrabrio dijalog neophodan za izgradnju poverenja i potencijalno ustanovio dijalog između različitih strana.

